

श्रीः।
मुहूर्तमार्तण्डः।

श्रीमत्कौशिककुलालङ्कारश्रीनारायणविरचितः।

तत्कृतयैव मार्तण्डवल्लभाख्यया संस्कृत-
टीकया, श्रीमालिकुलोद्भवनातुरामाख्य-
चातुर्मास्ययाजिसुतश्रीमोडुरामविर-
चितया मुहूर्तमार्तण्डदर्शिन्याख्यया

भाषाटीकया च समेतः।

सोऽयं

खेमराजश्रीकृष्णदास इत्यनेन

Sa 52.5 मुम्बय्यां

N. A. R. M.

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

संवत् १९५२ शके १८१७

मुहूर्तमार्तण्डानुक्रमणिका ।

२५११६.

२

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
मंगलाचरणम्	१	अक्षरारंभः	२५
त्याज्यप्रकरणम् १		व्रतबंधकालः	२६
शुभे कर्मणि त्याज्यम्	३	तत्रगुरुबलाबलविचारः	२७
उपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरम्	५	गुरोर्वामिवेधः	२८
नक्षत्रप्रकरणम् २		व्रतबंधनक्षत्राणि	२९
नक्षत्र देवताः	६	लग्नभंगाः	३०
नक्षत्राणां स्थिरचरादिसंज्ञा	६	विद्यारंभः	३०
गर्भधानादिसंस्कारप्रकरणम् ३.		केशांतमौजीत्यागयोर्मुहूर्ताः	३१
दिनरात्रिमुहूर्तानि	८	शूद्राणां छुरिकाबंधः	३१
प्रथमर्तोभासादीनां फलम्	९	विवाहप्रकरणं तत्र घटितगुण	
साधारणलग्नफलम्	१२	विचारः	३२
गर्भाधानमुहूर्तम्	१३	वश्यविचारः	३३
पुंसवनसमिंतमुहूर्ताः	१४	भयोनिविचारः	३३
जातकर्ममुहूर्तो नामकर्ममुहूर्तश्च	१५	वैराविचारः	३४
पालकारोहणभूम्युपवेशनदुग्धपान		राशिनायाः	३४
निष्क्रमणमुहूर्ताः	१७	ग्रहवैरावैरम्	३४
कर्णवेधमुहूर्तः	१९	गणविचारः	३५
अन्नप्राशनमुहूर्तः	२०	ग्राह्यपदकाष्टकादिः	३६
गुरुशुक्रयोरस्तादिविचारो बाल		नाडीविचारः	३६
त्वष्टृत्वविचारश्च शास्त्रेश		गौतम्यादिदक्षिणेदेशे क्षत्रियादी	
मौल्ये निषेधः	२१	नांचान्यवध्वा अलाभेगतिः	३७
चैलमुहूर्तः	२२	द्विर्द्वादशानां शुभत्वम्	३७
वर्णविशेषेण वारविशेषाद		चूडारंतापवादम्	३८
क्षौरमुहूर्तस्तत्रिण्यश्च	२५	संकटे दुष्टकूटादौदानम्	३८
		पंकनाड्यादानम्	३८

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
वर्णगुणविचारः	३८	विवाहलग्ने इष्टानिष्टग्रहाः.....	५
तारागुणविचारः	४०	कतिचिदोषाणामपवादः.....	५
स्वचरगुणविचारः.....	४०	सामान्यदोषापवादः	५
गणगुणविचारः	४०	संधिसहितभावसाधनम्	५
कूटगुणविचारः	४१	सापवादं कर्तरीलक्षणम्	५
नाडीगुणविचारः.....	४१	कर्तरीभंगः.....	५५
स्त्रीणां विवाहकालः	४१	पंचकदोषः सापवादः	५१
पुंसां विवाहकालः	४१	भवनंशयोःशुद्धिः सापवादा	५६
दोषांतरम्.....	४१	विशेषांतरम्	५८
त्याज्यप्रकरणोक्तस्य विशेषनि- र्णयः	४१	उदयास्तशुद्धिः	५८
विवाहनक्षत्राणि	४३	इष्टकाले होरासाधनम्	५८
तत्रक्षत्रवेधः.....	४३	लग्नेद्वीः परमजामित्रग्रहज्ञानार्थ- मुपायः.....	५९
कर्मविशेषेणवेधनिर्णयः	४३	दृष्टिलक्षणम्	६०
वेधभंगः	४४	होरासाधनम्	६१
लक्षा.....	४४	दृक्काणः	६१
विवाहे दोषांतराणि	४५	त्रिंशदंशः.....	६१
सूर्यादीनाराशिसंक्रमेत्याज्यघटिका	४५	सूर्यसाधनम्	६२
संधिदोषः	४५	इष्टकालसाधने विशेषः.....	६३
भद्राविचारः.....	४५	प्रतिष्ठितायां घटिकायां तद्रमन- फलम्.....	६३
गंडांतलक्षणम्	४७	गोधूललग्नविचारः	६४
चंडायुधविचारः	४७	गोधूललग्ने त्याज्यम्	६४
एकामलविचारः	४७	विप्रदीनामपिकचित्कार्यविशेषेण गौरजप्रवृत्तिः.....	६४
वारदोषः	४८	उद्गाहवेदिकालक्षणम्	६५
कुलिकादयः	४८	वधूपवेशमुहूर्तः	६६
दुर्मुहूर्ताः	४९	प्रमाणादादीभर्त्रादिगृहे वासनिषेधः	६७
मृत्युयोगः	४९	पुनर्भवेन हः	६८
विषयटीविचारः	४९	नानाविधशास्त्रार्थाः	६९
धुशंकाणांस्पष्टीकरणम्	५०		
विषयटीपरिहारः	५०		

विषय.	पत्र.
मंडपोत्थापनात्पूर्वमककुलजानां	
त्याज्यानि	६९
वर्ज्यांतराणि	७०
स्त्रीरहितानांविधिः	७१
विषकन्यालक्षणम्	७२
योगांतरम्	७२
मूलजादीनां फलम्	७२
तदपवादः	७२
ऋतुत्रयमध्ये वर्ज्यम्	७३
संकटे प्रवृत्तिः	७३
यमलयोर्विशेषः	७४
प्रत्युद्वाहनिषेधः	७४
प्रतिकूलनिर्णयः	७५
संकटे प्रवृत्तिः	७५
अन्येपिशास्त्रार्थाः	७६
महासंकटे वृद्धिसूतके कर्महिता....	७७
सिंहे गुरो सति मंगलनिषेधः	७७
संकटे प्रवृत्तिः	७७
नामराशिजन्मराश्योर्निर्णयः	७९
धधूवरयोर्मध्ये एकस्य जन्मर्क्षज्ञातं	
एकस्याज्ञातं तदा	७९
मेलनार्थं नाम्नो नक्षत्रज्ञानम्	७९
अवकहडाचक्रे नामाद्यक्षराभावे	
विचारः	७९
नामबहुत्वे निर्णयः	७९
जन्मर्क्षपेयुषेपुशस्तंतानि	७९
अभ्याधानप्रकरणम् ५	
अभ्याधानम्	८१

विषय.	पत्र.
गृहप्रकरणम् ६	
तत्रग्रामविचारः	८२
वर्गघटिते काकिणिकाः	८३
वर्णपरत्वेन भूमेर्वर्णरसगंधाः	८३
वर्णपरत्वेनभूषणत्वम्	८५
ब्राह्मणस्यविशेषः	८५
शल्यज्ञानम्	८५
स्थलस्य शुभाशुभज्ञानस्योपायः	८६
दिक्साधनम्	८७
दिङ्मूढवेदीपः	८७
गृहकरणेमाप्ताः	८७
उक्तेष्वपि नक्षत्रेषु विशेषः	८८
वृषभवास्तुः	८८
चतुर्धा द्वारनिर्णयः	८९
संक्रातिपरत्वेन मुखनिर्णयः	८९
आयसाधनम्	८९
आयानांशुभत्वम्	९०
राशिपरत्वेन मुखनिर्णयः	९१
कोणादिविद्धमुखस्य दौपस्तद-	
पवादश्च	९१
ग्रहनक्षत्रानयनंन्ययानयनंच	९१
राशिनिर्णयः	९२
अंशसाधनार्थं गृहाणि तन्नामाक्षरसं-	
रूपाच	९२
नामाक्षरसंरूपा	९३
अंशकसाधनम्	९३
गुणविचारणावधिः	९३
उपायांतरसूचना	९३

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
स्थलसाधनाय सूत्रमोटनलक्षणम्	९५	अभिजितलक्षणं तत्फलं च १०६
स्थलसाधनम् ९५	अढलविडलयोगौ १०७
सूत्रन्यासः ९६	वारशूलादिदोहदः १०८
शंकुन्यासः ९७	लग्नशुद्धिः १०८
रेखाकरणम् ९७	दिक्पतयः १०९
शिलान्यासः ९७	दिक्पती लालाटमत्वेतद्दिग्गमन-	
द्वारम् ९८	निपेधौ लालाटलक्षणं च १०९
स्तम्भप्रतिष्ठा ९८	सूर्यादीनां जन्मनक्षत्रम् ११०
गृहोच्चता ९८	वैश्वयोगस्तत्फलं च ११०
मुख्यगृहात्कस्य गृहं कस्यांदिशि		यात्रालग्नैष्टानिष्टानि १११
कर्तव्यम् १००	प्रतिबुधशुक्रापवादः ११२
शक्तिभुवोः संकोचे सति कर्तव्यम्	१००	अन्यश्चापवादः ११२
आयादीनां व्यवस्था १०१	आवश्यकं प्रवृत्तिः ११२
तृणगृहविशेषः १०१	प्रयाणाविधिः ११३
गृहप्रवेशः १०१	यात्रिकस्य नियमाः ११४
अपूर्वादिप्रवेशाः १०२	यात्रायागमनलक्षणम् ११४
गृहकृत्यविषये दिनरात्रिविशेषनि		शकुनाः ११५
र्णयः १०२	अशुभानि ११६
कलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिः १०२	शकुनांतरम् ११८
प्रवेशेलग्नशुद्धिः १०३	कृत्यविशेषेण शुभाशुभशकुनाः ११८
वामसूर्यलक्षणम् १०३	प्रथमेऽपशकुने सति किं कर्तव्यम्	११९

यात्राप्रकरणम्. ७.

यात्राकालनिर्णयः १०४
शूलाः १०४
योगिनी १०४
अन्यत्रिंशम् १०५
अन्यत्रयोजनम् १०५
वश्यकं कृत्येपवादः १०५

मिश्रप्रकरणम्. ८.

राजाभिषेकमुहूर्तः ११९
देवस्थापनमुहूर्तः ११९
वस्त्रपरिधानं तस्य सालनमुंदुरादि	
भक्षितफलं च १२०
स्त्रीविषये विशेषः १२०
पुरुषाणां भूषणधारणे मुहूर्तः १२१

विषय.	पत्र.
तत्र विशेषः	१२१
पण्यानां क्रयविक्रययोर्मुहूर्तः	१२१
धनिष्ठापंचके वर्ज्यम्	१२२
सेवा मुहूर्तः	१२२
संन्यास मुहूर्तः	१२२
कृषिकर्मणि मुहूर्तः	१२३
कृषिविषये लांगलचक्रम्	१२४
बीजवापे मुहूर्तः	१२४
बीजवापे फणिचक्रम्	१२४
धान्यच्छेदने मुहूर्तः	१२४
मेथिरोपण मुहूर्तः	१२६
नवान्नकर्म	१२६
नृत्यसंगीतयोरारंभः	१२६
नानापशूनां कर्म	१२७
तद्वर्ज्यम्	१२७
तदपवादः	१२७
अश्वकर्म	१२७
अश्वचक्रम्	१२७
अश्वकर्मणि विशेषः	१२७
अभ्यंगे निषिद्धकालः	१२८
अभ्यंगहेतवः	१२८
अभ्यंगनिषिद्धापवादः	१२८
नित्याभ्यंगे विशेषः	१२८
तिलामलकज्ञाने निषिद्धतिथयः	१२९
स्त्रीणां बुधादिषु अभ्यंगनिषेधः	१२९
पुत्रवतः सोमवारे अभ्यंगनिषेधः	१२९
प्रसूतिकास्त्रानि निषिद्धकालः	१२९
औषधानिष्पादने मुहूर्तः	१३०

विषय.	पत्र.
औषधदाने मुहूर्तः	१३०
रक्तस्त्रावणयोर्विशेषः	१३०
रोगमुक्तिदिवसाः	१३१
रोगमुक्तिस्नाने मुहूर्तः	१३१
कुसीदव्यवहारे मुहूर्तः	१३२
पुनर्द्रव्यग्रहणे मुहूर्तः	१३२
नष्टद्रव्यप्राप्तिविचारः द्रव्यनिक्षेपश्च	१३३
नृसिंहमंत्रविद्यासाधने मुहूर्तः	१३३
वृक्षारोपणमुहूर्तः	१३३
वापीकूपादीनां मुहूर्तः	१३४
राजदर्शनशांतिकपौष्टिकमुहूर्तः	१३४
दिव्यमुहूर्तः	१३५
शुरुशुक्रयोर्मौल्यदोषापवादः	१३५
तीर्थयात्रानिषेधः	१३६
प्रतर्कमनिषेधः	१३६

शांतिप्रकरणम्. ९.

अनध्यायाः	१३७
अनध्यायानां निर्णयः	१३९
नैमित्तिकानध्यायाः	१३९
अन्येऽनध्यायाः	१४१
प्रदोषाऽनध्यायाः	१४१
तात्कालिकाः	१४३
अनध्यायापवादः	१४३

पल्लीसरठप्रकरणम्. १०.

पल्लीसरठयोः फलम्	१४४
पल्लीसरठयोः शांतिः	१४५

विषय.	पत्र.	विषय.	पत्र.
गोचरप्रकरणम्. ११.		क्षयमासे जन्ममरणादीमासज्ञा-	
ग्रहाणां शुभाशुभस्थानविचारः....	१४६	नम् १५०	
ग्रहाणां वेधः	१४७	मलमासः कुत्रकुत्र गण्यते	१५०
वेधप्रयोजनम्	१४७	ग्रंयकर्तुर्वर्णनम्	१५३
		ग्रंयपठने फलं तथा ग्रंये वृत्तसंख्या	१५३
संक्रांतिप्रकरणम्. १२.		ग्रंयनिर्माणकालः.... ..	१५४
राशिपरत्वेन पुण्यकालः	१४८	ग्रंयांगीकारे बुधप्रार्थनाः....	१५४
संक्रांतेः सदसत्फलम्	१४८	भाषाटीकाकृतदुपसंहारः	१५४
अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणम्	१४९	भाषाटीकाकृतयज्ञेशाष्टकम्	१५६
अधिमासक्षयमासयोः कार्याका-		भाषाटीकाकृतमातृपंचकम्	१५७
र्याणि	१५०		

इति मुहूर्तमार्तण्डानुक्रमणिका ।

पुस्तकमिलनेका ठिकाना,-

खेमराज श्रीकृष्णदास.

“श्रीवैकटेश्वर” छापाखाना-मुंबई.

अथ मुहूर्तमार्तण्डः ।

संस्कृतटीका-भाषाटीकासमेतः ।

प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

आसीद्योधपुरेस्वकर्मनिरतः श्रीमूलचंद्राभिध-
स्तत्सूनुः परयज्ञकर्मनिपुणः श्रीनानुरामाभिधः ॥
तज्जोहंखलुमोडुरामइतिवै श्रीकृष्णभ्रातातथा
तेषांपादयुगं प्रणम्य परमंकुर्वेऽर्कसंदर्शिनीम् ॥ १ ॥

भा०—व्याकरणानभिज्ञपुरुषोंको सहजसे मुहूर्तकी निश्चयके लिये और विद्यार्थियोंकी प्रार्थनासे योधपुरवासी स्वकर्मरत मूलचंद्रशर्माके पुत्र उत्तम श्रौतकर्म निपुण नानुराम-
जीका पुत्र मैं मोडुरामशर्मा श्रीकृष्णका भ्राता पितृपितामहादिगुरुलोगोंके पादयुगलको
प्रणाम करिके मुहूर्तमार्तण्डकी मार्तण्डप्रदर्शिनी नाम भाषाटीकाकी करताहूं ॥ १ ॥

मार्तण्डोऽवतुवाचनः पादैर्जाड्यतमोहरः ॥

वृत्तबद्धतनुः सेव्योभीष्टदोविश्वलोचनः ॥ १ ॥

अर्थद्वयवाची । तत्रप्रथमं सूर्यपक्षे मार्तण्डः श्रीसूर्यः नोऽस्माकं वाचमवतुरक्षतु किलक्ष
णोमार्तण्डः वृत्तबद्धतनुः वृत्तेमंडलेबद्धातनुर्यस्यसतथा । तथाचस्मृतौ “ सशंखचक्रंरवि
मंडलेस्थितं कुशेशयंकांतमनंतमच्युतम् ” इत्यादि । श्रुतिरपि “यएपएतस्मिन्मंड
लेपुरुषःसोग्रिः ” इत्यादिः । पुनः किलक्षणः पादैः किरणैः जाड्यतमोहरः जाड्यं पातकं
शीतं वा तमोधकारस्तद्धरतीति तथा । पुनः किं० सेव्यः सेवितुं योग्यः सेव्यः अभीष्टफलदा
तत्वात् । पुनः अभीष्टदः सेवितः सन्नभीष्टार्थदायीत्यर्थः । पुनः कथंभूतः विश्वलोचनः विश्वं
लोच्यते अनेनेति विश्वलोचनः “लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः” इत्यादित्यहदयेउक्तत्वात् प्रकाशकत्वा
त् । अथग्रंथपक्षे मार्तण्डः मुहूर्तमार्तण्डः नः वाचम् अवतु किलक्षणः वृत्तबद्धतनुः वृत्तानिप्र
हर्षिणीशार्दूलविक्रीडितानि तैर्निबद्धातनुर्यस्यसतथापुनः० पादैर्जाड्यतमोहरः पादैर्वृत्तचर-
णैर्जाड्यम्भूस्त्वंतदेवतमः तद्धरतीति तथा पुनः० सेव्यः निरंतरंपठनीयइत्यर्थः पुनः०
अभीष्टदः ययोक्तमुहूर्तव्युत्पत्तिकरणादभीष्टार्थसिद्धिकारीत्यर्थः । पुनः० विश्वलोचनः स
मयप्रकाशकत्वात् ॥ १ ॥

कुर्वेमुहूर्तमार्तण्डटीकांमार्तण्डवल्लभाम् ॥

इयमाकल्पमेतेनदीव्याद्विप्रास्यवेदमसु ॥ २ ॥

सिंदूरोल्लसितमिभेन्द्रवक्रमंवांश्रीविष्णुं वियतिचरान्गुरुन्प्रणम्य ॥
वह्मर्थविबुधमुदेलयुं मुहूर्तमार्तण्डं सुगममहंतनोमिसिद्धये ॥ १ ॥

इह शास्त्रे तावत्संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यन्ते । आग्रह्यादिविनिःसृतमिदं वेदांगमिति संबंधः । उक्तंचनारदमुनिना स्वसंहितायाम् “ वेदस्य निर्मलंचक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् । अस्य शास्त्रस्य संबंधो वेदांगमिति धातुतः ” इति । अत्राप्युक्तम् “ पूर्ववाक्यार्थमादाय ग्रंथोपरचितोल्लुः ” इति । त्याज्यनक्षत्राद्यर्तुलग्नोचरंगर्भाधानादिसंस्कारविवाहाद्याधानवास्तुयात्रामिश्रानध्यायपल्लीप्रदगोचरसंक्रांतिकथनमभिधेयमात्रयाचनारदः “ अभिधेयंच जगतः शुभाशुभनिरूपणम् ” इति । अस्य प्रयोजनं मुहूर्तनात्कार्यसाधनं अस्य सम्यग्ज्ञानान्मोक्षावाप्तिरिति वाकिमेभिरुक्तैरित्यत्रोच्यते नृणांसंबन्धाभिधेयप्रयोजनकथनात् शास्त्रे प्रवृत्तिर्जायते उक्तंच “ सिद्धिः श्रोत्रप्रवृत्तीनांसंबंधकथनाद्यतः । तस्मात्सर्वेषु शास्त्रेषु संबंधः पूर्वमुच्यते । किमेवात्राभिधेयस्यादिति पृष्टस्तु केनचित् । यदि न प्रोच्येत तस्मै फलं शून्यं तु तद्रवेत् । सर्वस्यैवाहिशास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्केन न गृह्यते ” इति । इह शास्त्रे कस्याधिकार इति प्रोच्यते द्विजस्यैव वेदांगत्वात् । यतः षडंगो वेदो हि द्विजैरेवाध्ययनीयो ज्ञातव्यश्च । तथा चोक्तं भास्करीयसिद्धांतशिरोमणौ “ तस्माद्विजैरध्ययनीयमेतत्पुण्यं रहस्यं परमं पवित्रम् ॥ योज्योतिषं वेत्ति नरः समस्य क्व धर्मार्थमोक्षांल्लभते यशश्च ” इति शिष्टास्तावच्छास्त्रारंभे “ सर्वारम्भाहिदोषेण धूमेनाग्निरिव आवृताः ” इति शास्त्रेण सर्वारंभेष्वंतरायप्राप्तौ सत्याम् “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति श्रुतिसिद्धं प्रयोजनमास्याय “ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ” इति लिंगाच्च ग्रंथस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये मंगलमाचरति तस्मान्माध्यंदिनीयोज्ज्वलात्पुनारायणो नारायणाच्चावाप्तमतिज्योतिःशास्त्रसंहितास्कंधं चिकीर्षुरशेषप्रत्यूहोपशान्तये अभिमतदेव तानमस्कारलक्षणमंगलपूर्वकं ग्रंथं करणप्रतिज्ञां प्रददं पिण्याह ॥ सिंदूरोल्लसितमिति । सिंदूरेण ललसितं शोभायमानं इभेन्द्रवक्रं गजाननं अंबां सरस्वतीम् श्रीविष्णुं प्रसिद्धम् । वियतिचरान् ग्रहान् गुरुन् निजगुरुन् शास्त्रोपदेष्टुन् प्रणम्य नमस्कृत्वा अहं नारायणो मुहूर्तमार्तण्डं नाम ग्रंथं तनोमि विस्तारयामि किमर्थम् सिद्धये कार्यसाधनाय पुनः किमर्थम् । विबुधमुदे पंडितहर्षाय । हर्षकारणं विशेषणद्वारेणाहो किलक्षणं मुहूर्तमार्तण्डम् लघुम् अति शयेनाल्पम् अल्पेव हर्षाभावशंकां विशेषेण द्वारापरिहरति पुनः किलक्षणम् अर्थचहुलम् अल्पग्रंथेव हर्षे दुर्बोधशंकां परिहरति । पुनः किं सुगमम् प्रकटार्थमिति ॥ १ ॥

भा०—सिंदूरकी शोभायुक्त गणपतिको तथा सरस्वतीको और विष्णुको और ग्रहोंको और गुरुलोगोंको प्रणाम करिके नारायण नाम मे मुहूर्तमार्तण्ड नाम ग्रंथको करता हूं किसलिये कि कार्यसिद्धिके लिये और पंडितोंके आनंदके लिये मुहूर्तमार्तण्ड ग्रंथ कसा है कि अल्प है और अर्थ जिसमें बहुत है और सुगम है ॥ १ ॥

यामार्द्धकुलिकंदिनर्द्धिमवमपूर्वदलंपारिधंविष्टिवैधृतिपातसंक्रमग-
णंगंडांतमेकार्गलम् ॥ कृष्णानंगचतुर्दिनंरविशशिकांत्योःसमत्वं
खलांहोरांरात्रिदिनार्द्धकेक्षयदिनंपित्रोर्जनन्यार्तवम् ॥ २ ॥

अथनानामुहूर्तान्विवक्षुस्तावच्छुभेकर्मणित्याज्यं त्रिभिः शार्दूलविक्रीडितैराह । या
मार्द्धमिति।यामार्द्धादिकंशुभेशुभकर्मणिस्तत्पजेदित्यंतिमश्लोकेनान्वयः । यामार्द्धकुलिकौ
वक्ष्यमाणलक्षणौ दिनर्द्धिर्नाम यत्रतिथिः ,सूर्योदयात् पाट्टिकाभवाति सैवान्यास्मि
न्दिनेदृश्यतेसादिनर्द्धिः अवमः प्रसिद्धः पारिधंरागदलंपरिधयोगस्यपूर्वार्द्धम् विष्टिर्भ
द्रावक्ष्यमाणा वैधृतिर्योगः पातोव्यतीपातः संक्रमणंसूर्यादीनाराशिसंक्रमणं सर्वेषांग्रहा
णांसंक्रमणेत्याज्यघटिकाअग्रेवक्ष्यमाणाः गंडांतंत्रिविधंवक्ष्यमाणम् एकार्गलोवक्ष्यमाणः
कृष्णानंगचतुर्दिनंकृष्णत्रयोदश्यादिप्रतिपदंतम् चंद्रस्यक्षीणत्वात् । कैश्चिद्वादश्यादि
सार्द्धदिनंपंचकंत्यज्यते कृष्णेचांत्यत्रिकंकैश्चित् तेषुमध्यमोऽयंपक्षोऽत्रांगीकृतः कृष्णानं
गचतुर्दिनमिति । रविशशिकांत्योः समत्वंसूर्यचंद्रमसोः क्रांतिसाम्यंगणितगम्यम् ।
तथापितस्यावलोकनंकस्मिन्दिनेकर्तव्यमित्यग्रेवक्ष्यति । खलांहोरां पापग्रहहोरां
रात्रिदिनार्द्धकेदिनार्द्धरात्र्यर्द्धे च उक्तग्रंथांतरे“मुहूर्तःकालोनिवसतिमहानिशायांचदिनद
लेयस्मात् । दशपूर्वदशपरास्तस्माद्द्वयानिचपलानि” इति क्षयदिनंपित्रोः माताचपिता
चपितरौतपोः पित्रोः क्षयदिनंश्राद्धदिनमित्यर्थः । जनन्यार्तवमातुः रजस्वलात्वम्॥२॥

अब संपूर्ण शुभकर्ममें त्याज्यपदार्थोंको कहते हैं ॥

भा०-यामार्द्ध और कुलिक आगेकहेंगे-साठघड़ीकितिथि ॥ क्षयतिथि- परिधयोगका
पूर्वार्द्ध भद्रा आगेकहेंगे-वैधृतियोग-ज्यतीपातयोग-संक्रांति । तीन प्रकारका गण्डां-
तकहेंगे । एकार्गलयोग कहेंगे ॥ कृष्णपक्ष कीथि १३ । १४ । ३० । १ तिथों । सूर्य चं-
द्रका क्रांतिसाम्य । इन क्रांतीकी कब देखणासो आगे कहेंगे-पाप ग्रहोंकि होरा ॥ मध्या
न्हके पूर्व परकी दशदशपलों ॥ और आधी रातके पूर्वपरकी दशदशपलों ॥ मातापिताका
श्राद्धदिन ॥ और माता रजस्वला होयतो ॥ २ ॥

मासाद्यंजनिसंभवंग्रहणभंचंडायुधंदुःक्षणज्येष्ठपूर्वभवस्यपापयुगि
तैष्यक्षाणिविद्धंचभम् ॥ ऊनाख्याधिकमासकौयुतिषुविख्याशूवं
गंडातिपुत्र्यंकार्थीकरसर्तुपूर्वघटिकाभानांविपाख्याघटीः ॥ ३ ॥

मासाद्यमिति । मासाद्यंजानेसंभवम् जानिरुत्पत्तिस्तत्रसंभवोयस्य एवंविधंमासा
मासप्रभृति जन्ममासजन्मतिथिजन्मनक्षत्रादि ग्रहणभं ग्रहणनक्षत्रम् चंडायुधं वक्ष्यं
माणं दुःक्षणोदुर्मुहूर्तो वक्ष्यमाणः तम् ज्येष्ठं पूर्वभवस्यप्रथमजातापरस्यज्येष्ठमासम्
पापयुगितैष्यक्षाणि पापाःपापग्रहाः वक्ष्यमाणास्तेषामन्यतमेनयुक्तम् इतंगतएवंपुरः
स्थितम् एतानिऋज्ञाणिनक्षत्राणिविद्धंचाविद्धनक्षत्रं वक्ष्यमाणलक्षणम् ऊनाख्याधिक-

मासकौक्ष्यमासाधिमासौवक्ष्यमाणलक्षणाः युत्तिषु विव्याशूवगंडातिपुत्र्यं ३ का ९
 र्या ५ क ९ रस ६ तु पूर्वघटिकाः विविष्कभः व्याव्याघातः शूलः
 वेंवन्नः गंडः प्रसिद्धः अतिअतिगंडः एपुयोगेपुक्रमेणत्र्यकार्याकरसतुसंख्याकाः पूर्व-
 घटिकाःप्रथमघटिकाः तद्यथाविष्कभेतिस्त्रः व्याघातैकाः नवशूलेअर्थाः पंच वज्रेअंकाः
 नव गंडेरसाःपद् अतिगंडेरुतवः पडिति भानांविपाख्याघटीः भानांअश्विन्यादीनां-
 क्षत्राणांविपाख्याघटीवक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ ३ ॥

भा०-और जन्ममास जन्मातिथि जन्मनक्षत्रादिक ग्रहणनक्षत्र चण्डायुध आगे
 कहेंगे-दुष्ट मुहूर्त आगे कहेंगे और प्रथम संतानका ज्येष्ठमास पापग्रहोंको भुक्तओं भोग्यओं
 युक्त नक्षत्र विद्वानक्षत्रको आगे कहेंगे-क्षयमास और अधिमास और विष्कभ व्याघात
 शूल वज्र गण्ड अतिगण्ड इन योगोंके पूर्वकी क्रमसं ३।९।५।९।६।६ ये घटियों
 और अश्विन्यादि नक्षत्रोंकी विषयटी आगे कहेंगे ॥ ३ ॥

लत्तापंचकपापवर्गमशुभंचंद्रदशारिष्टकंजन्मेशेज्यसितास्तमंगश
 शिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् ॥ रिष्टंगोचरसंभवंग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूत
 कंदुश्चिह्नानिमनोविभंगमपिचव्याधिंशुभेसंत्यजेत् ॥ ४ ॥

लत्तेति । लत्तापंचकपापवर्गएतत्सर्ववक्ष्यमाणं अशुभंचंद्रवक्ष्यमाणगोचरप्रकरणेवैधं
 दशारिष्टकंजातकशास्त्रगम्यम् जन्मेशेज्यसितास्तं जन्मेशो राशिस्वामी ईज्योगुरुः
 सितः शुक्रः एषामअस्तगमनं रविलुप्तकिरणत्वम् अंगशशिनोः क्रूरोद्भवांकर्तरीम् अंगल-
 ग्रमशशीचंद्रः तयोः क्रूरोद्भवांकूरग्रहजनितांकर्तरीवक्ष्यमाणलक्षणाम् रिष्टंगोचरसंभवं
 गोचरेदुष्टग्रहाधिक्यं गोचरंवक्ष्यमाणम् ग्रहजनिप्रांतोद्भवंसूतकम् ग्रहोग्रहणम् जनिज-
 न्म प्रांतो मरणम् एभ्यउद्भतंसूतकम् ग्रहणसूतकं जन्मसूतकं मृतसूतकमिति तेषुग्रह-
 णसूतकं वक्ष्यमाणम् दुश्चिह्नानिकार्याभिसमयेक्षुतदुर्वचनश्रवणादीनि मनोविभंगम-
 तःकरणस्य अप्रवर्तनंव्याधिर्ज्वरः तमपि “ रोगः पाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुः
 खमामयः” इतिवाग्भटः । ज्वरितस्यमंगलंनकुर्यादित्यर्थः । तथाचोक्तंज्योतिःप्रकाशे
 “ जन्माधिपाविलग्रेशचंद्रभार्गवमंत्रिणाम् । विराड्मत्वंजन्ममासोजन्मभंजन्मवासरः॥
 दुर्निमित्तमनोभंगः क्षयमासाधिमासकौ । मृतजातकयोश्चैवसूतकंग्रहणस्यच । ज्वरो
 त्पत्तिरजोमातुः पित्रोःक्षयादिनंतया । गंडांतत्रितयंकालः संधिर्भस्यतिथेस्तनोः ।
 क्रांतिपातोव्यतीपातवैधृतिः परिघार्धकम्भानोः संक्रांतिभोगश्चकुलिकश्चाद्धयामकः ॥
 क्रूरैर्मुक्तंयुतंभोग्यंसराहुशिखिधूमितं । धिष्यंग्रहणंपापैर्विद्धंसीम्यैश्चपादतः । विष्टि-
 क्रूरयुतंलग्नलग्नशोरिषुमृत्पुगः । जन्मतोदुःस्थितश्चंद्रोलग्रस्योनिधनोपगः । जन्मभाज-
 न्मलग्नलग्नलग्नलग्नशकाष्टमी । पापयोर्मध्यग्नलग्नक्षीणैदुःकुनवांशकः । क्रूरवारोपापहो-
 रादुष्टयोगाग्रहोद्भवाः । तिथिवृद्धिः क्षयोभानानाडिकाविषसंज्ञिताः । एतेदोपाः समा-

ख्याताः शुभकर्मणिर्गर्हिताः । दशारिष्टोद्भवाश्चान्ये गोचरोत्थास्तथापरे । लक्ष्मैर्गालचं-
डास्त्रकालवैलाश्रपंचकम् । मृत्युयोगोपग्रहाद्याः स्वेस्वे देशे तु निर्दिताः ॥ इति ॥ ४ ॥

भा०-पाप वर्गको आगे कहेंगे ॥ अशुभ चंद्र वक्ष्यमाण ॥ लग्न चंद्रमाकी कर्तरी क्रूर
ग्रहोंसे होई भई वक्ष्यमाण गोचरमें दुष्टग्रहोंकी आधिक्यता ॥ ग्रहण सूतक जन्मसूतक
मृतसूतक ॥ कार्यके प्रारंभमें दुष्टचिन्ह जैसें लिका आदिक ॥ जिसको अंतःकरण
नदीचाहै सो और ऊपर ॥ यह पूर्वोक्त सकल शुभकर्मोंमें नहीं लेना ॥ ४ ॥

नोकुर्याद्रविभादगेंद्रधृतितोयुग्मेपुपंचाशयोः स्वर्गात्पंचसुशोभना
नितनुयादेपूग्रशस्त्रादिकम् ॥ मासत्वायनवारयोगतिथिभादीनांच
सिद्धाभिधाज्ञातव्याः पुनरुक्तिरस्ति कुहचित्सातस्मृतिप्राप्तये ॥ ५ ॥
इति श्रीमदनन्ताख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रनारायणविरचिते मुहूर्तमा-
र्तडेट्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथोपग्रहांतर्वर्तिदोषांतरवृत्ताद्धेनाह । नोकुर्यादिति । रविभात् सूर्याधिष्ठितनक्ष-
त्रात् अगेंद्रधृतितमितानिनियानिनक्षत्राणितेभ्योयुग्मेपु । एतदुक्तं भवति । सप्तमाष्टमयोः
चतुर्दशपंचदशयोः अष्टादशैकोनविंशयोरिति तथापंचाशयोः रविनक्षत्रात् पंचमद-
शमयोः तथास्वर्गात्पंचसुएकविंशात्पंचसुनक्षत्रेषु २१।२२।२३।२४।२५ शोभनानिक-
र्माणिनोकुर्यात् एपुउग्रशस्त्रधातादिकंतनुयात् विस्तारयेत् कुर्यादित्यर्थः । उक्तंच
विद्युत्पंचमभेक्षितेश्चलनं स्यात्सप्तमेसूर्यभाच्छूलश्चाष्टमभेक्षितेश्चदशमेकेतुस्तथाष्टा-
दशे । दंडः पंचदशेचतुर्दशेहप्रोक्तोनिपातोयुधैरुत्काकालविदांगणैर्निर्गदिताचिकीर्णवि-
होर्कभात् ॥ इति । देवज्ञवल्लभेति “क्रमशोमोहनिर्घातभूकंपावन्नएवच । परिवेषश्च
विज्ञेयानक्षत्रादिकविंशतेः । एतेष्विदुसमेतेपुकुर्यात्कर्मनशोभनम् । दहनान्नविषैः सा-
ध्ययत्तरित्सिद्धिमुपैतिच ॥ इति अन्यानपिदोषानग्रसंगतोवक्ष्यामि । अथास्मिन्ग्रंथेमासा-
दीनांसंज्ञालोकसिद्धाज्ञेयाइति । तथापुनरुक्तिर्निर्दूषणंवृत्ताद्धेनाह । मासत्वायनेति ।
मासाश्चेत्रादयः ऋतवोवसंतादयः अयनेदक्षिणोत्तरे वाराः सूर्यादयः योगाः विष्कंभा-
दयः त्रिययः प्रतिपदादयः भान्यश्विन्यादीनि इत्यादीनांकरणराशिभावादीनांसिद्धा-
भिधाः शास्त्रांतरसिद्धाः संज्ञा ज्ञातव्याः । तथाइहास्मिन्ग्रंथेकुहचित् कुत्रचित् पुनरु-
क्तिर्वर्ततेसातस्यदूरांतारितस्य स्मृतिप्राप्तये स्मरणायेतिनदोषः ॥ इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्त-
डेटिकायांमार्तडवल्गुभायांत्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भा०-सूर्यके नक्षत्रसे ७ । ८ । १४ । १५ । १८ । १९ । ५ । १० । २१ । २२ । २३
२४ । २५ इतने नक्षत्रोंमें शुभ कर्म नहीं करना ॥ और शस्त्रधातादिक करना ॥ और
मास ऋतु अयन योगतिथि नक्षत्रादिकोंकि संज्ञा दूसरे ग्रंथोंमें समझना चाहिये ॥ और
इन शास्त्रमें कहके फेरकहे तो पुनरुक्ति दोष नहीं समझना क्योंकि प्रथम दूरकहा जिस-
की स्मृतिके लिये पीछा कहते हैं ॥ ५ ॥

इति श्रीमालिकुलोद्भवनागरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायां मुहूर्त-
मार्तण्डदर्शिन्यां त्याज्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

भेशादस्रयमाग्निकेंदुगिरिशाः प्रोक्ताअदित्यंगिराःसर्पाःकव्यभुजो
भगोर्यमरवीत्वष्टासमीरः क्रमात् ॥ इंद्राग्नीत्वथमित्रइंद्रनिर्ऋतिर्नी
रंचविश्वेविधिवैकुण्ठोवसुपाश्यजैकचरणाहिर्बुध्पूपाभिधाः ॥ १ ॥

अथसाधारणनक्षत्रप्रकरणंविष्वक्षुरादौनक्षत्रदेवताः वृत्तेनैकेनाह । अस्मिन्प्रकरणे
सर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । भेशादिति । अश्विन्याः सकाशात्क्रमेणभेशावुधैः प्रोक्ता
इत्यन्वयः । भानानक्षत्राणामीशाः स्वामिनः दसौ अश्विन्याः यमोभरण्याः अग्निः
कृत्तिकायाः कोब्रह्मारोहिण्याः इंद्रमृगस्य गिरिशोमहादेवः आर्द्रायाः अदितिः पुनर्व
सोः अंगिराः गुरुः पुष्यस्य पन्नगाः सर्पाः आश्लेषायाः कव्यभुजः पितरः मघायाः
भगः पूर्वाफाल्गुन्याः अर्यमाउत्तराफाल्गुन्याः रविर्हस्तस्य त्वष्टाचित्रायाः समीरणो
वायुः स्वात्याः इंद्राग्निदेवताद्वयं विशाखायाः मित्रोअनुराधायाः इंद्रोऽज्येष्ठायाः निर्ऋ
तिः राक्षसोमूलस्य नीरंजलपूर्वाषाढायाः विश्वेउत्तराषाढायाः विधिर्ब्रह्माभिजितः वैकुण्ठो
विष्णुः श्रवणस्य वसवोधनिष्ठायाः पाशीवरुणः शततारकायाः अजैकचरणः पूर्वाभाद्र
पदायाः अहिर्बुध्न्यउत्तराभाद्रपदायाः पूषारिवत्याः । देवताप्रयोजननक्षत्रज्ञानार्थंशांति
कादौयजमार्थं च ॥ १ ॥

अब नक्षत्रोंके देवताओंको कहते हैं—

भा०—दस अश्विनीका स्वामी हैं—भरणीकायमस्वामी है कृत्तिकाका स्वामी अग्नि
ऐसेही जे ब्रह्मा रोहिणीका । चंद्रमा मृगशीर्षका महादेव आर्द्राका पुनर्वसुका अदिति
पुष्यका गुरु—आश्लेषाका सर्प । मघाका पितृ । पूर्वाफाल्गुनीका भग । उत्तराफाल्गुनीक
अर्यमा ॥ हस्तका सूर्य । चित्राका त्वष्टा ॥ स्वातिका वायु । विशाखाका इंद्र और अग्नि
दोदेवता हैं ॥ अनुराधाका मित्र ज्येष्ठाका इंद्र ॥ मूलका राक्षस । पूर्वाषाढाका जल ॥ उत्तरा
षाढाका विश्वदेवता ॥ अभिजितका ब्रह्मा ॥ श्रवणका विष्णु ॥ धनिष्ठाका वसु । वरुण
शतभिषाका । पूर्वाभाद्रपदाका अजैकचरण । उत्तराभाद्रपदाका अहिर्बुध्न्य ॥ रेवती
का पूषादेवता हैं ॥ १ ॥

ब्राह्मंशुत्तरयुग्ध्रुवस्थिरमथोपूर्वामघायाम्यभंकूरोग्रंश्रवणत्रयादि
तियुतास्वातीचराख्याचला ॥ दसार्काभिजिदीज्यभंलघुतथाक्षि
प्रंचमैत्रांतिमेंदुत्वाष्टमृदुमैत्रमग्निभविशेमिश्रेचसाधारणे ॥ २ ॥

अथनक्षत्राणांस्थिरचरादिंस्तंजामाह । ब्राह्मंशोहिणी, किलक्षणम् ब्राह्मंशुत्तरयुक् तिस्र
णामुत्तराणांसमाहारयुत्तरम् तेनयुक्त्युक्तम् ध्रुवस्थिरामिति द्वयभिधानंमुनीन्द्रैः स्मृत
मित्यन्वयः । अथोपूर्वामघायाम्यभंपूर्वात्रयमघाभरणोतिपंचकम् क्रूरोग्रंक्रूरमुग्रंचोक्तम् ।
श्रवणत्रयादितियुतास्वाती श्रवणधनिष्ठाशततारकाः अदितिः पुनर्वसुः एभिः सहिता
स्वाती चराख्याचलाचोक्ता । श्रवणत्रयादिपंचकं चराख्यंचलं प्रोक्तमित्यर्थः । दसार्का

भिजिदीज्यभं दत्तौ अश्विनी अर्कोहस्तः अभिजिद्वक्ष्यमाणलक्षणः ईज्योगुरुस्तस्य
भंगपुण्यइतिचतुष्टयं लघुतयाक्षिप्रं प्रोक्तं । मैत्रांतिमैदुत्वाष्ट्रम् मैत्रमनुराधा अंतिमरेवती
इन्दुमृगः त्वाष्ट्रं चित्रा एतच्चतुष्टयं मृदुतया भैत्रं प्रोक्तम् अग्निभविशे अग्निभंकृत्तिका
विशाविशाखा एते द्वेभिश्च साधारणप्रोक्ते ॥ २ ॥

अब डेढ श्लोकसँ नक्षत्रोंकि स्थिरचरादिक संज्ञा कहते हैं-

भा०-रोहिणी-उत्तरातीन ३ इन नक्षत्रों की ध्रुव और स्थिर संज्ञा है ॥ और तीनों
पूर्वा ३ मघा-भरणी-इन्होंकी उग्र-क्रूर संज्ञा है ॥ श्रवण-घनिष्ठा-शतभिषा-पुनर्वसु-
स्वाती इन्होंकी चर और चल संज्ञा है ॥ अश्विनी-हस्त-अभिजित्-पुण्य-इन्होंकी लघु
और क्षिप्र संज्ञा है ॥ अनुराधारेवती-मृगशिर-चित्रा-इन्होंकी मृदु औरमैत्र संज्ञा है ॥
कृत्तिका-विशाखा-इन्होंकी मिश्र और साधारण संज्ञा है ॥ २ ॥

मूलाहीन्द्रशिषंचदारुणमदस्तीक्ष्णंमुनींद्रैः स्मृतंसंज्ञातुल्यमिहाच
रंतिसुधियःकार्यैहिसंसिद्धये ॥ सूर्याद्याःस्थिरचंचलोग्रमिलिताः
क्षिप्रामृदुर्दारुणःक्षीणैर्द्वर्कयमारराहुशिखिनःपापाबुधस्तैर्युतः ॥३॥

मूलप्रसिद्धम् अहिराश्लेषा इन्द्रोज्येष्ठा शिवः आर्द्रा एतच्चतुष्टयं दारुणम् अदः इदं
तीक्ष्णं प्रोक्तम् । इह एषु ध्रुवादिसंज्ञेषु नक्षत्रेषु संज्ञातुल्यं कार्यं सुधियः पंडिताः आच
रन्ति । किमर्थं संसिद्धये । एतदुक्तं भवति । स्थिरनक्षत्रेषु स्थिरं स्तंभप्रतिष्ठादिकम् चरे
चरं भित्त्यादिकुर्वतीति स्पष्टम् । अत्र समानार्थसंज्ञाद्वयकरणं कवित्वबंधनार्थम् । अत्र प्रसंगे
न सूर्यादीनामपि स्थिरादिसंज्ञासौम्यपापत्वं वृत्ताद्धेनाह । सूर्याद्या इत्यादि । सूर्यः
स्थिरः चंद्रश्चंचलः भौमः उग्रः बुधः मिलितो मिश्रः गुरुः क्षिप्रः शुक्रो मृदुः शनिर्दा
रुणः । अथ पापसौम्यान् ग्रहानाह । क्षीणेति । क्षीणैर्दुःकृष्णाष्टम्यूर्ध्वप्रतिपत्पर्यंतं क्षी
णः अर्कः सूर्यः यमः शनिः आरोभौमः राहुः प्रसिद्धः शिखीकेतुः एते क्षीणैर्द्वादयः
पापाः क्रूराः तैः पार्ष्ण्युतो बुधः पापः स्यात् । उक्तंच जातकोत्तमे “ क्षीणैर्दार्किकैर्भौ
माः स्युः पापाः सौम्योपितद्युतः । राहुकेतूपापतरोपापः पापयुतस्तथा । ” इति ।
अर्थादन्ये सौम्याः एषां प्रयोजनम् क्रूरसौम्यकर्मसाधने ॥ ३ ॥

भा०-मूल आश्लेषा-ज्येष्ठा आर्द्रा-इन्होंकी दारुण और तीक्ष्ण संज्ञा है-इसमें संज्ञा
तुल्य कार्य करणा ॥ जैसे स्थिर नक्षत्रोंमें स्तंभ प्रतिष्ठादिस्थिर करणा ॥ सूर्यस्थिर ग्रह
है । और चंद्रमाचल है ॥ भौमउग्र है । बुधमिश्र है ॥ गुरुक्षिप्र है ॥ शुक्रमृदु है ॥
शनिदारुण है ॥ कृष्णपक्षकी आठमसे शुक्लपक्षकी एकमतकका चंद्रमा क्षीणचंद्रमा
होता है सोपह क्षीणचंद्रमा- सूर्य-शनि-मंगल-राहु-केतु-यथा-ग्रह है । और बुधपाप
ग्रहोंके संयुक्त होयतो बुधकी पापहोय ॥ शुक्र-गुरु-बुध-चंद्रमा-ये सौम्य ग्रह हैं ॥
इनका प्रयोजन यह है की क्रूरकर्ममें क्रूर ग्रहलेणा ॥ और सौम्यप्रदेकिदिन
सौम्यकर्म करणा ॥ ३ ॥

आद्यतौपौपशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा
रिक्तामार्काष्टपष्ट्याः परगृहकुपदेरात्रिसंध्यापराह्लाः ॥
मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णविवरमनरुणाल्पाधिकास्त्रंगराष्टो-
त्पातः पापस्यलग्नसदरुणजरत्रीलचित्रांवरंच ॥ १ ॥

अथगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणंविषयस्तुतावद्गर्भाधानस्यक्रतुसंबन्धात् प्रथमर्तुफलंलग्न-
रावृत्तेनाह । आद्यर्ताविति । तत्रादौमासफलमाह । आद्यतौप्रथमर्तौपौपशुक्रोर्जमधुशुचिन-
भस्याः संतो नस्युरित्यन्वयः । विभक्तिविपरिणामः । पौपः प्रसिद्धः शुक्रोज्येष्ठः ऊर्जः
कार्तिकः मधुश्चैत्रः शुचिराषाढः नभस्योभाद्रपदः एतेषमासाः नशुभाइत्यर्थः । अर्थादन्ये
शुभाः तदुक्तंज्योतिर्निबंधे“प्रथमर्तौमघौनारीविषयामवतिष्ठुवम् । वैशाखेधनपुत्राढ्याज्येष्ठे
रोगान्विताभवेत् ॥ आपादेचमृतापत्याश्रावणेचवनान्विता । भाद्रपदेदुर्भगाचआश्विनेच
तपस्विनी ॥ ऊर्जेलपायुष्मतीनारीमार्गशीर्षेबहुप्रजा । पौषेतुपुंश्वलीनारीमाघेपुत्रसुखा
न्विता । फाल्गुनेश्रीमतीसाध्वीक्रमान्मासफलंस्मृतम्”इति । योगफलमाह । कुयुगिति । कुयो-
गोविष्कंभादिकः योगेपुनर्वयोगाः दुष्टाः संति विष्कंभातिगंडव्याघातवज्रव्यतीपातप-
रिववैधृतयः एतेयोगानशुभाइत्यर्थः । अर्थादन्येशुभाः । तदुक्तं“आद्यर्तौदुर्भगानारी-
विष्कंभेचेद्रजस्वला । वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेचपुंश्वलीनारीव्या-
घातेचात्मघातिनी । वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिधेमृतबंध्याचवैधृतौ
प्रतिमारिणी । शेषाःशुभावहायोगाययानामफलप्रदा”इति । वारफलमाह । पापवारा
इति । क्षीणैर्द्रक्यमाराः पापाः तेषांवारानशुभाः अर्थादन्येशुभाः । उक्तंचका-
रिकायाम् “आदित्येविषयानारीतोमेचैवमृतप्रजा । अंगारेस्वमृहंभीचबुधेकन्याप्रसूर्भ-
वेत् ॥ पुत्रिणीगुरुधारेचकन्यापुत्रवतीभृगी । शनौतुपुंश्वलीनारीप्रथमर्तौविदुर्धुधाः”
इति ॥ तथाचनारदः “रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी । पतिप्रियाक्षेशभा-
रीसूर्यवारादिपुक्रमात्” इति । कारिकावचनेसोमवारफलंमृतप्रजेति । नारदवचनेपति-
व्रतेति । एवंद्रयोर्विरोधेमृतप्रजेतिकृष्णपक्षेसोमवारविषयम् । पतिव्रतेति शुक्रपक्षीय-
सोमविषयमिति व्यवस्थापनीयम् । अतोमार्तद्वचनंपापवाराइत्येतदतिप्रशस्तम् । ति-
थिफलमाह । रिक्तामार्काष्टपष्ट्याः रिक्ताचतुर्योनवमीचतुर्दश्यः अमा अमावास्या
अर्कोद्वादशी द्वादश्याः स्वामीअर्कः । अथवा अर्कसंख्यापिद्वादशवाचकासंख्ययापिद्वा-
शीभवति । तिथिदेवतापिरत्नमालायाम् “तिथिपाश्र्वतुर्मुक्तविधावृष्टिष्वव”इत्यादयः ।
शुभमी पष्टी प्रसिद्धा एताः सप्ततिथयः नशुभाः अर्थादन्याः शुभाः । उक्तंच
भगानारीप्रतिपत्तुरजस्वला । द्वितीयायांभाग्यवतीतृतीयायांसुतान्विता ॥
इनका प्रयोऽनारीपंचम्यांधनदायिनी । षष्ठ्यांचक्षेशभाइनारीसप्तम्यांधनवर्धिनी ॥
सौम्यकर्म करनारीनवम्यांपापवर्धिनी । दशम्यांभीतिकृत्रारीएकादश्यांसुतान्विता ॥

गुणेर्नाल्पैर्युतान्यक्लेशमोचनी । स्वकर्मनिरतानित्यंमूलक्षेत्रम् ॥ १९ ॥ प्रच्छन्नपापादुपु
त्राप्राणिहिंसनतत्परा । अजस्रं व्यसनासक्तातोयभेम् ॥ २० ॥ कार्याकार्येषुकुशलासदाध
र्मानुवर्तिनी । गुणाश्रयाभाग्यवतीविश्वभेम् ॥ २१ ॥ पुत्रपौत्रान्विताभोगधनधान्यवतीस
ती । कालानुमोदिनीमान्याविष्णुभेम् ॥ २२ ॥ धनधान्यवतीभोगपुत्रपौत्रसमन्विता ।
स्वकर्मनिरतासाध्वीवसुभेप्रथमा ॥ २३ ॥ बहुपुत्राघनवतीस्वकर्मनिरतासती । कुलानुमो
दिनीमान्यावारुणेम् ॥ २४ ॥ बंधकीबंधुविद्वेष्यानित्यंदुष्टरताखला । शिल्पकार्येषुकुश
लाऽजांघ्रिभेप्रथमा ॥ २५ ॥ आढ्यापुत्रवतीमान्यासुप्रसन्नापतिप्रिया । बंधुपूज्याधर्मवत्या
हिर्वृध्येप्रथमा ॥ २६ ॥ दृढव्रताधर्मवतीपुत्रसौख्यार्थसंयुता । विख्यातागुणसंपन्नापौष्ण
भेप्रथमार्तवा ॥ २७ ॥ अयं संधिफलमाह । विवरमिति । तिथिभादीनां विवरं संधिः नशु
भम् । उक्तं च “दुर्भगासर्वसंधिषु” इति । रक्तफलमाह । अनरुणाल्पाधिकास्त्रमिति ।
अरुणादन्यत् अनरुणं अनरुणं च अल्पं च अधिकं च अनरुणाल्पाधिकंतच्चतत्
अस्त्रं च अनरुणाल्पाधिकास्त्रं न सत्स्यात् अनरुणं नामयत्सुरंगं आरक्तं न भवति
अस्त्रं रक्तं अन्यत्सुगमम् अर्थादन्यच्छुभम् । उक्तं च “प्रथमतो फलं स्त्रीणामुच्यते रजसोऽधु
ना । सुभगापुत्रसंयुक्ता शुक्लवर्णेतथार्तवे ॥ शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसंनिभे ।
पुत्रकन्याप्रसूतिः स्यान्निलेतुस्यान्मृतप्रजा ॥ कर्षुरेभ्रियते सा च पिंगटे च मृतप्रजा । कृ
ष्णेतु विधवानां रजस्येवं विनिर्दिशेत् ॥ शोणिते विंदुमात्रे तु स्वैरिणी चाल्पशोणिता । व
रामध्यस्त्रवास्यात्तु दुर्भगा बहुशोणिता ” इति । ग्रंथांतरेऽप्युक्तं “रक्ते रक्ते भवेत्पुत्रः कृ
ष्णे च मृतपुत्रका । पिच्छला भवेद्वन्ध्याका कवन्ध्या च पांडुरे ॥ पीते च स्वैरिणी प्रोक्ता
सुभगा गुंजवर्णके । सिंदूरा भवेत्कन्यारजः शोणितलक्षणम् ” इति । करणफलमाह ।
गराष्टेति । गरात् अष्टगराष्टराद्यष्टकरणानि न वपर्यंतानि न संति न शुभानि स्युः अर्थाद
न्यानि शुभानि । उक्तं च “यवे पुष्पवती नारी वन्ध्या वा विधवा भवेत् । बालवे पुत्रिणी नारी
कौलवे प्रमदा भवेत् ॥ तैतिले सन्मतवती गरे नारी विनश्यति । नष्टप्रजा वभिक्षं ज्ञेयं विष्ट्यां
बंध्या धनो ज्ञिता ॥ शकुनौ च चतुष्पादे नारी विधव्यमाप्नुयात् । नागे नरमते रामा किंस्तु
ध्रे विधवा भवेत् ” इति । अयोत्पातफलम् । उत्पातस्त्रिविधः सत् न स्यात् । तथा च नार
ति । पापग्रहस्य लग्नं सत्स्यात् क्षीणं द्रव्यमाराः पापास्तेषामन्यतमस्य लग्नमिति तथैः । पा
पग्रहस्य मेषसिंहवृश्चिकमकरकुंभाः एतानि लग्नानि शुभानि तिर्य्यः अर्थादन्यानि शुभानि
कर्कलप्रेषु कृष्णपक्षे शुभम् कृष्णपक्षे अशुभम् स्वामिवशात् लग्नस्वामिनो वक्ष्यमाणाः । उ
क्तं च “आत्मप्रीतिं हामेषे वृषे पुत्रवती भवेत् । द्रव्ये कन्या प्रसूतं नारी मृतापत्या च कर्किणि ॥
पेषु पुत्रधनाढ्या स्यान्मकरे दुःसिनी भवेत् । सकृत्प्रजावती कुंभे मीने ॥ लग्नम् ॥

रदोपि “कुलीरवृषचापांत्यनृयुक्कन्यातुलाधनाः।राशयःशुभदाज्ञेया नारीणांप्रथमार्तवे”
इति । अत्रापिकर्कलग्रस्यद्वैधेचंद्रस्यसौम्यत्वपापत्ववशाद्वचवस्याज्ञेया । अथवस्त्रफल
माह । अरुणजरत्रीलचित्रांबरमिति नसत्स्यात् अरुणमारक्तं जरज्जीर्णं नीलंप्रसिद्धम्
चित्रंनानावर्णैरंजितम् एवंविधमंबरंनसत्स्यात् नशुभंस्यादित्यर्थः अर्थात् दृढंशुभंपीत
वस्त्रंशुभम् । उक्तंच “ शुभगाश्चेतवस्त्राचरोगिणीरक्तवाससा । नीलांबरधरानारी विध
वाप्रथमार्तवा ॥ भोगिनीपीतवस्त्राच दृढवस्त्रापतिव्रता । दुर्भगानीर्णवस्त्राच शुभगाचारु
वस्त्रिणी ” अत्रानुक्तमपित्याज्यं प्रकरणोक्तमन्यददुष्टंविचारणीयम् । अत्रास्मिन्नुक्ते
निषिद्धकालेरजोदर्शनेसति अक्षततिलघृतैर्वेदेव्याईज्ययायजनंस्यात् । केनदेव्यागायत्री
मंत्रेणसंख्यानुपादानादक्षततिलघृतानामष्टोत्तरशतंहोमः यथाशक्तिस्वर्णगोभूतिलदानंच
कार्यम् ॥ १ ॥ ॥ इतिस्वोक्तमु० प्रथमार्तवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रथम ऋतुका फल कहते हैं—

भा०—पौष ज्येष्ठ—कार्तिक—चैत्र—असाढ़—भाद्रपद—येमास—और विष्कुम्भ—अतिगण्ड—शूल
—गण्ड—व्याघात—वज्र—व्यतीपात—परिष—वेधृति ये योग ॥ और पाषण्डाकावार—और ४ । ५
१४ । ३० । १२ । ८ । ६ येतिथी ॥ और दूसरेकाघरमें अर्थात् पतिकेघरसेबार—गुरेस्था
नमें और राजमें । और संध्यामें और दिनके तिगाभागमें—कृ० वि० पूर्वा ३ भ० म०
मूलरहिततीक्ष्ण—और तिथिनक्षत्रादिकोंकी संधीमें और रुधिरकारंग लाल कम वा ज्यादा न
होना चाहिये पहिलीवेरमें और गरसे आठकरणमें और उत्पातमें और पाषण्डाके लग्नमें
और लाल पुराण कुम्भविचित्ररंगके वस्त्रमें आद्यऋतुमें उक्तमासादिकसब आनिष्ट है ॥
इन्होसे और मासादिक शुभ है ॥

प्रायश्चंद्रत्यजांत्याष्टमरिपुतनुगंभांशकौमूढनाथोक्तेन्द्रासौखलांशं
मृतिगतखचरंमृत्युतत्पौतनुस्यो ॥ सौम्याःकेंद्रत्रिकोणेष्वरिभव
सहजेष्वन्यखेटाःप्रशस्ताः सर्वत्रैतत्प्रयोज्यंप्रकरणपठितांस्तद्विशे
षान्विदित्वा ॥ २ ॥ इति साधारणलग्नचलप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथसाधारणलग्नचलप्रकरणवृत्तेनाह। प्रायइति । इहवक्ष्यमाणगर्भाधानादिकृत्येमायो
बाहुल्येनचंद्रमंत्याष्टमरिपुतनुगं त्यजजदीति । अंत्येन्द्रादंशं अष्टमंप्रसिद्धंरिपुः पष्टं
नुष्टं पृतांप्रतिगतंचंद्रंत्यजोत । तयाभांशकोत्यज किंलक्षणोभांशको मूढनाथोमूढः
नायोपयोस्ती तयामस्तंगतस्यलग्नवांशावित्यर्थः । पुनःकिंलक्षणो क्रेंद्रासौक्रग्रह
चंद्राणामन्यतमेन युक्तो । तयामलांशंत्यजयप्रकुशपिठप्रपाषण्डनवांशंत्यज । तयामृ
तिगतगचरंत्यज । उग्रादष्टमंप्रहंत्यजेत्यर्थः । तयामृत्युतत्पौतनुस्योत्यज । मृत्युर्ज
नरात्रिजन्मदप्राम्प्यामष्टमंत्यज । तत्परःस्तत्पतिस्त्यज पृतीतनुस्योत्यजेत्य
र्थः । उग्रगोचरमाह २-सौम्याइति । सौम्याःसौम्यग्रहाःकेंद्रात्रिकोणेष्वरिभवसहजेष्वन्यखेटाः

सुतार्थीस्वसतीमुपेयात् । दिनेष्वयुग्मेपुचकन्यकार्यां हित्वाचगंडांस्तिथिलग्नभागान्”
 ज्योतिषाके “ ऋतौयुग्मनिशिस्वर्वांगच्छेत्युत्रायसद्विधौ । मयामूलान्त्यपक्षांतभूतदर्शा
 धर्मास्त्यजेत्” इति । कैःईज्याकैंदुलग्नैः विषमभलवगैः ईज्यागुरुः अर्कःप्रसिद्धः
 इंदुश्चंद्रःलग्नप्रसिद्धम् एतैर्विषमभलवगैः भंराशिः लवोनवांशः विषमराशिर्विष
 मनवांशस्थितैरित्यर्थः । नकेवलं विषमभलवगैः अपितुचंद्रैः उत्तरकृष्टंवलं
 येपांतानितयातैः । अथ कन्याकामिनोविशेषमाह । भोःकन्यकेच्छो इहेव अनंतरो
 क्तलक्षणेकाले अयुगहनिविषमदिनेमुदितः सन्ध्याप्रातयादि । कैः एतैर्व्यस्तेः
 एतैः ईज्याकैंदुलग्नैः व्यस्तेरितिसमभलवगैः समराशिसमांशस्यैः । तथाचबृह
 ज्जातके “ ओजक्षेपुरुपांशकेपुबालिभिर्लशर्कगुर्विदुभिः पुंजन्मप्रवदेत्समांशकगतै
 र्युग्मेपुतैर्योपितः” इति । कस्मिन्सति सुचंद्रेशोभने चंद्रेसति गोचरणचंद्रवलेसतीत्यर्थः ।
 सुचंद्रेइति । अनन्यगतिकंविनासर्वत्रयोज्यम् पूर्ववल्लग्नवलम् ॥ १ ॥

अथ गर्भाधानका मुहूर्त कहते हैं-

भा०-गर्भाधानमे ऋतुके पेलिते ४ चारदिनत्यागके १६ सोलेदिन्हांमे आप प्रसन्नहोय
 औ स्त्री प्रसन्न होय जब गमनकरे तो पुत्र होय-यदि छटा आठमादशमावारमाचवदः
 सोलमा ६ । ८ । १० । १२ । १४ । १६ दिनोंमेगमन करेतो पुत्रहोय ॥ और विषमादिनों
 मे गमन नहीकरणा ॥ और दिनरात्रि नक्षत्रोंकी संधिमेंत्याज्यहै ॥ और मातापिताकेआद्य
 कादिन और पूर्वदिन त्याज्य है ॥ और मूल मघा रेवती त्याज्य है और ८ । १२ । तिथं
 त्याज्य है और जन्म नक्षत्र त्याज्य है ॥ और दिन और ३० । १५ । तिथों-व्यतीपातवे
 धृत-महापात-संक्रांति ये सब त्याज्य हैं-और गुरु सूर्य चंद्रलग्न ये विषमराशिके और विष
 म नवांशके और बलवान होयतो पुत्रहोय ॥ और कन्याकी इच्छा करे तो विषमदिन
 ५ । ७ । ९ । ११ । १३ । १५ । और गुरुसूर्यलग्न समराशिके और सम नवांशमें होयतो
 कन्याहोय और चंद्रमा बलवान होय ॥ ३ ॥

पुंभेऽर्केज्यारवारोविमिथुनविषमांगांशयोःपुंसवंस्या

त्सीमंताख्यंचसत्सुव्ययसुतगृहयोःपर्वरिक्तोनतिथ्याम् ।

मासेद्वित्रिप्रसंख्येप्रथमकमपरंतुर्यपष्टाष्टमेपु

श्रोक्तंपुंगर्भलग्नग्रहवलमनयोर्योज्यमाद्यश्चपक्षः ॥ २ ॥

अथपुंसवनसीमंतोन्नयनेस्वग्धरमाह । पुंभेति । पुंभे “पुत्रक्षत्राणिचैतानि पुप्योहस्तः
 पुनर्वसुः । अभिजित्प्रोष्टपाच्चैवअनुराधाभियुक्तया” इति । प्रोष्टपात्पूर्वाभाद्रपदा एषा
 मन्यतमेपुनक्षत्रे अर्केज्यारवारे रविगुरुभौमवारे विमिथुनविषमांगांशयोःअंगचअंशश्च
 अंगांशोविगतांमिथुनयाम्यांतीविमिथुनौतीचतौ अंगांशौचतयातयोः मिथुनरहितेविषम-
 लग्ने विषमनवांशेइत्यर्थः पुंसवंपुंसवनंसीमंताख्यंचसीमंतोन्नयनमिति सत्स्यात् । नामै-
 कदे श्रद्धाहोनामग्रहणं । कथोः नतोः सुव्ययसुतग्रहयोः सतोः पापग्रहरहितयोः व्ययसुत

भवनयोः सतोरित्यर्थः । पर्वरिक्तोनतिथ्याम् पूर्णिमामारिक्तातिथिरहिततिथ्यां । मासे द्वित्रिप्रसंख्ये प्रथमकं । पाठोक्त्याप्रथमकंपुंसवनं गर्भाधानात्तद्वित्रिप्रसंख्येमासिद्वितीये तृतीयेवामासिस्तस्यात् । अपरंसीमंतोन्नयनम् । तुर्यपष्टाष्टमेपु गर्भाच्चतुर्थपष्टाष्टमेपु मासेपुस्तस्यात् यत्पुंगर्भायलग्रबलमुक्तम् ईज्याकैन्दुलग्नैरित्यादिकंतदनयोः पुंसवनसीमंतोन्नयनयोर्योज्यम् । आद्यः पक्षः शुक्लपक्षश्चयोज्यः नकृष्णः । अत्रगर्भाद्यन्नाशनांते पुगुरुशुक्रमौढ्यादिकेनचित्पमित्यग्रेवक्ष्यतिलग्रबलंपूर्ववत् । जातृकर्ण्यः “द्वितीयेवा तृतीये वामासिपुंसवनं भवेत् । व्यक्तेगर्भं भवेत्कार्यं सीमंतेन सहायवा ” ॥ नृसिंहः “रिक्तां च पर्वनवर्मीत्यक्तापुंसवने शुभाः” । वृत्तशते “सीमंतोन्नयनं बुधैस्तु दिनगोपुत्रामधिष्ण्ये स्थिते कुर्यात्पुंसवनं च सूर्यादिवसे भौमस्य जीवस्य वा” इत्यादि । बृहस्पतिः “कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहाः” इति । नारदः “चतुर्थे मासि पष्ठे वाप्यष्टमे वा तदीश्वरे । बलोपपन्ने दंपत्योश्चंद्रताराबलान्विते ॥ अरिक्तापर्वदिवसे कुजजीवार्कशसरे । तीक्ष्णमिश्राग्रवर्ज्येपु पुंलग्रे पुंनवांशके ॥ शुद्धेऽष्टमे जन्मलग्नान्तयोर्लग्ननैधने । शुभग्रहयुते दृष्टे पापखे टायुते क्षिते ॥ पंचेष्टिके चतुर्भिर्वाष्टिके द्विज्यपूर्वकैः । स्त्रीणां तु प्रथमे गर्भं सीमंतोन्नयनं शुभम् ॥ शुभग्रहे पुधीधर्मकेंद्रे प्वरिभवत्रिपु । पापे पुस्तसु चंद्रैर्वनिघनाद्यरिषजिते ॥ क्रूरग्रहाणामेके पिलग्रादं त्यात्मजाष्टमः । सीमंतिर्नीवातद्गर्भबलीहंति न संशयः” इति ॥ २ ॥

अब पुंसवन और सीमंतके सुहूर्त कहते हैं—

भा०—इस्त—पुनर्वसु—पुष्य—अभिजित्—पूर्वाभाद्रपदा—अनुराधा—अश्विनी यह नक्षत्र होय—और सूर्य गुरु भौम वार होय—और मिथुन रहित विषम लग्न और विषम नवांश होय तब पुंसवन और सीमंतकरण श्रेष्ठ है—और वारमे १२ पांचमे ५ पाप ग्रह न होय तब ॥ और १५ । ३० । ४ । ९ । १४ । येतिथीनहीलणा ॥ और गर्भसे दुजेतीजमासमें करणा शुभ है—और सीमंतोन्नयनको गर्भसे ४ । ९ । ८ मेमासेभि श्रेष्ठ है—और पुंगर्भके अर्थ लग्न बल पेला क्या सो पुंसवन सीमंतमे लेणा शुभ है—और शुक्लपक्ष शुभ है ॥

सूतौ जातं विदध्यादपि जनिमरणाशौचकेवा तदंते

क्षिप्रैर्ब्राह्मोत्तराभिश्चरमृदुभिरथोनामवर्णाविदध्युः ॥

सूतेः सूर्याष्टिविंशाकृतिमितदिवसे जातभैर्वाचरांगं

रिक्ताष्टम्यारमंदान्वयगतस्वचरं प्रोज्झ्य रात्रिं पराह्णम् ॥ ३ ॥

अयजातकर्मविधिं स्रग्धरावृत्तेनाह । सूतौ प्रसूतौ जातायां जातं जातकर्मविदध्यात् कुर्यात् । अथ कदाचित् सूतकर्मध्ये प्रसूतौ जातायां सत्यां स्मार्तकर्मपरित्यागो “राहोरन्यत्र सूतक” इति शास्त्रेण जातकर्मणो वरोधे प्राप्ते तदपवादमाह । जनिमरणाशौचकेपि । अथ मर्थः । कदाचिज्जातकर्मृतसूतकयोः प्रसूतिर्भवति । तदा जातकर्मविषये सूतकांतरदोषो नास्तीति भावः । सूतकांतरे सत्यापि जाते पुत्रे पितासचैलं स्नानं कुर्यात् इति स्वस्वगृहोक्तं

वर्जयेन्नामकर्मणि” इति । नृसिंहः “सायाद्वेदुष्टयोगेचशनिभूमिजवारयोः । रिक्तापर्वाष्टमी
विष्टिः किंस्तुघ्नचविशेषतः ॥ एतैर्दोषयुतेकालेरात्रावपिनकारयेत्” इति । बृहस्पतिः “शुभवा
रेचपङ्कगेशुभानानामसंपदे । राशयश्चस्थिराः श्रेष्ठा द्विःस्वभावाः शुभैर्युताः” । नृसिंहः “ल
ग्राद्रचायष्टमेसर्वेनशुभानामकर्मणि” इति केषानामकार्यमिति । संग्रहेउक्तम् “देवालयग
जांश्वानांवृक्षाणांवापिकूपयोः । सर्वोपकारणानांचचिह्नानांयोपितानृणाम् ॥ कांढ्यादीनां
कवीनांचपश्वादीनांविशेषतः । राजप्रासादसंज्ञानांनमकर्मविशिष्यत” इति ॥ ३॥

अब जातकर्ममूहूर्त कहते हैं ॥

भा०-बालकके जन्मसमयमें जातकर्म करणो । और जाताशौच मृताशौच होवे तो भी
करणो अथवा सूतकके अंतमें करणो-जो सूतकके अंतमें करे तो ओ मूहूर्त देखने करणो
क्षिप्र-रो०-उत्त०३ चर-मृदु ए नक्षत्र लेणा ॥

अथ नामकर्म

ब्राह्मण १२ में दिन पुत्रके वाक्याके नाम करै-शत्रिय १६सोलमें-वेद्य वीस २० में-
शूद्र २२ में करै-और काजपरो जायतो जात-कर्मोक्त क्षिप्रादिनक्षत्रमें करणो ॥ और १ ।
४।७।१० इन्हों लग्नोंमें अशुभ है-और ४।९।१४।८ मंगल शनि एतियोंने वारनेष्ट हो । और
वारमें १२कोई ग्रह नहीं लेणो ॥ और रात्रिमें और दिनका तृतीय भागमें नहीं करणो ॥ ३ ॥

जन्माहाद्वादशेह्निध्रुवमृदुलघुभैर्वान्यसेत्पालकेऽर्भसौम्याश्वाज्य
ध्रुवैर्द्रभुविशुभदिवसेपंचमेमासिदध्यात् ॥ एकत्रिंशदिनेवाशननि
गदितमैः कंबुनायोज्यमर्भेव्यवाशास्येपयोथास्यगमवदुदितोनि
ष्क्रमोमासितुर्ये ॥ ४ ॥

अथपालकारोहर्णभूम्युपवेशनंदुग्धपानंनिष्क्रमणंचेतिचतुष्टयंवृत्तैकेनाह । प्रसूतेः
सकाशात्द्वादशेदिवसेपालकेखट्वायांवा अर्भवालकंन्यसेत् निदध्यात् । उक्त
कालातिक्रमेध्रुवमृदुलघुभैर्वानक्षत्रैर्निदध्यात् । लग्नबलपूर्ववत् “सूर्यभाचंद्र
भंयावत् पंचपंचचतुर्दिशम् । मध्येचसप्तदेयानिवालकस्याहितायवै ॥ पूर्वभागेतुरंग
स्वदाक्षिणेमरणंध्रुवम् ॥ पश्चिमेविकृतीबालउत्तरेव्याधिसंभवः ॥ शेषेतुमध्यनक्षत्रेवा
लकस्याहितायवै । ” तथाचोक्तंबृहस्पतिनास्वसंहितायाम् “खट्वारोहस्तुकर्तव्योदश
मेद्वादशेषिवा । षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशेदिवसेपिवा । ” तयोक्तंभविष्योत्तरे “अभीष्ट
दिवसेपुण्येचंद्रताराबलान्विते । मृदुध्रुवाक्षिप्रमेतुमातावाकुलयोपितः ॥ शेषशापादिनमाचिं
त्यप्राक्शुशीर्षविन्यसेच्छिशुम्” इति । भूम्युपवेशनमाह । सौम्येति । सौम्योमृगः अश्विनी
प्रसिद्धा ईज्यः पुष्यः ध्रुवाणिपूर्वाक्तानि त्र्युत्तरारोहिण्यः इंद्रोज्येष्ठा एभिर्नक्षत्रैः शुभदि
वसे रिक्तादिवर्जिते जन्मतः पंचमेमासि भुविभूम्यां अर्भेनिदध्यात् उपवेशयेदित्यर्थः ।
तथाचोक्तंब्रह्मपुराणे “पंचमेचतयामासिभूमौतमुपवेशयेत् । तत्रमर्वेग्रहाः शस्ताभौमोप्य

त्रविशेषतः॥तिथिविवर्जयेद्रिक्तांशस्तान्याःअणुभानिमे।उत्तरात्रितयसंम्यं पुण्यक्षंशुक्रदैव
 त्तम् ॥ प्राजापत्यंचहस्तश्चशस्तमाश्विनमित्रभम् । वराहंपूजयेद्देवंपृथिवींचतयाद्विजान्॥
 भूभागमुपलिप्यायतत्रकृत्वातुमंडलम् । वाद्यपुण्यादशब्देनभूमौतमुपवेशयेत्” इति । उ
 पवेशनमंत्रस्तत्रैवोक्तः “रक्षेनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशिशुम् । आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्व
 हरिप्रिये ” इति । दुग्धपानमाह । एकत्रिंशद्दिनइति । एकत्रिंशमितोदिवसेअर्भेवालके
 कंबुनाशंखेनपयः दुग्धंयोज्यंपाययेदित्यर्थः । अत्रनृसिंहः “ एकविंशद्दिनेचैवपयःशंखे
 नयोजयेत् ” इति । अयमातुः स्वल्पपयस्त्वेपक्षांतरमाह । वाशननिगादितभैरिति ।
 अन्नप्राशननक्षत्रयोज्यम् भैरित्युपलक्षणम् । अन्नप्राशनोक्तं अन्यदपिविचार्यम् । किल
 क्षणे अर्भे व्यग्वाशास्ये विगतः अगुः राहुर्गुः साव्यगुः साचासौ आशाचतस्यां आ
 स्यंमुखंयस्यसतथा तस्मिन् राहुवर्जितदिङ्मुखइत्यर्थः । लग्नघटपूर्ववत् । व्यग्वा
 शास्यइति उपलक्षणं तेनरुद्रयोगिन्यादिकमपिवर्ज्यं । तथाचोक्तंज्योतिर्निबंधे “घोषि
 नीराहुरुद्रादिमुखंचैवविवर्जयेत्” राहुलक्षणं “गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यार्मिदौशुकेचदक्षिणे ।
 कालराहुःकुजेप्रत्यगुत्तरेबुधमंदयोः” लक्षणांतरम् “ इंद्रेवायौयमेरीद्रेतोयाग्निशाशिराक्ष
 से । यामार्धमुदयाद्राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके” इति । उदयात्सूर्योदयात् । रुद्रलक्षणं “हरिसौ
 मवाहिराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवम् । उदयादिभ्रमतिसदापटिकारुद्रोमहालये
 त्यादि” हरिरिंद्रः । अथ निष्क्रमणमाह । अथास्यगमवदुदितोनिष्क्रमोमासितुर्ये । तुर्ये
 चतुर्थेमासि अस्यार्भकस्यानिष्क्रमेनिष्क्रमणंगमवत् गमनवादेति यावत् । उदितःउक्तः
 पूर्वःअत्रयात्राप्रकरणोक्तं सर्वयोज्यमित्यर्थः । निष्क्रमणंवृहस्पतिनोक्तम् “अयनिष्क्रमणं
 नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः । अकृतायां क्रियायांस्यादायुःश्रीनाशनंशिशोः ” इति ।
 यमः “ उपनिष्क्रमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावने ” इति । कारिकायां “ चतुर्थेमासिपुण्य
 क्षंशुक्लेनिष्क्रमणंभवेत् । स्नातं स्वलंकृतंस्वाभिः कृतस्वस्त्ययनंशिशुम् ” इति । “ आ
 दायगेहाग्निर्गम्यगच्छेयुर्देवतालयम् । अभ्यर्च्यदेवतांसम्यगाशिषोवाचयेदय ॥ कृत्वा
 प्रदक्षिणंगेहमानयंतिततः स्वकम् । मातस्वसृगृहंगत्वामातुलादेर्गृहंनयेत् ॥ तदाशी
 र्वचनाद्यैश्चदीर्घायुरभिनादितः । जयंतस्यमतेनायंलिखितः शिशुनिष्क्रमः ” स्वगृह्यातु
 सारं योजयेत् ॥ ४ ॥

अथ बालकको पालणामें सोरावणे रोने पृथ्वीपर घेटाणे रोने
 दुग्धपानका और घरके बाहर निकालणेका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-जन्मसे चारवें दिन शिशुने पालणमें वा मंचकमें सोरावणो शुभ है ॥ यदि १२में दिन
 न करता यह मुहूर्तसे सोरावणा-भुव-पृथु-लघु-इनोंमें शुभ होय ॥ १ ॥ और अश्विनी-पु-
 ष्य-भुव-ज्येष्ठ नक्षत्र और शुभदिनमें और पांचमें महिनामें शिशुको पृथ्वीपर घेटाणा ॥ २ ॥
 और अन्नप्राशन नक्षत्रमें इगतिमें दिनमें शिशुको शंखसे दूध पाणो शुभ है ॥ ३ ॥ और
 राहुको दिशामें बालकको मुख नही रखणो ॥

अथ राहुलक्षणं

गुरुसूर्यके दिनमें राहु पूर्वमें रहेहे ॥ और चंद्रशुक्रके दिन दक्षिणमें । और भौमवारके दिन पश्चिममें ॥ और बुधशनिके दिनमें उत्तरमें राहु रहे है ॥ और यात्राके मुहूर्तमें चौथे महीनेमें बालकको घरबारे फेरणी शुभ है ॥ ४ ॥

मैत्रैःक्षिप्रैःस्थिरभचरभैर्व्यानिलांभःपकर्क्षैश्चैकाफापौष्विनशनि
कुजर्क्षाशवारानपास्य ॥ रिक्तापर्वेश्वरवसुतिथीनरात्रिसंध्येसमा
ब्दपुंस्त्रीकर्णौसविधिपटुनादक्षवामादिवेधौ ॥ ५ ॥

अयकर्णवेधंमंदाक्रांतयाह । मैत्रैरिति । मैत्रैः अनुराधारेवतीमृगचित्राभिः क्षिप्रैः दक्षार्का
भिजिदीज्यभैः स्थिरभचरभैः स्थिराणिउत्तरात्रयरोहिण्यः चराणि श्रवणत्रयपुनर्वसुस्वा
त्यः तैः कर्णभूतैः स्थिरभचरभैः व्यानिलांभःपकर्क्षैः विगतानिअनिलांभःपकर्क्षाणियेभ्य
स्तानितयातैः अनिलंस्वाती अंभःपः शततारका कर्क्षरोहिणी तद्रहितैरित्यर्थः । चैकाफा
पौषु चैत्रकार्तिकफाल्गुनपौषेवित्यर्थः । पुंस्त्रीकर्णौपुरुषस्त्रियोः कर्णौपटुनाकुशलेन सवि
धिययास्यात्तथादक्षवामादिवेधौ पुरुषस्यदक्षिणकर्णादिः स्त्रियाः वामकर्णादिरित्यर्थः ।
कर्णवेधनेसूचीमाह बृहस्पतिः “सौवर्णराजपुत्रस्वराजसीविप्रवैश्ययोः । शूद्रस्यत्वायसी
सूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका ॥ ” कर्णवेधाविधिस्तुगृह्यपरिशिष्टेउक्तः । “ अयकर्णवेधोवर्षे
तृतीयेपंचमेवा पुष्येदुहरिचित्रारेवतीपुपूर्वाह्ने ग्राह्मुखवपविश्य दक्षिणकर्णमभिमंत्रये
त् । भद्रंकर्णेभिरिति । सव्यवक्ष्यंतीवेदिति । कुमारायमधुरंदत्वायाभिवंध्यात्ततोब्राह्मण
भोजनम् ” इति । किंकृत्वाइनशानिकुजर्क्षाशवारानपास्य रविशानिकुजानांक्रुद्धाणिल
ग्नानि अंशानवांशाः वाराः प्रसिद्धास्तांस्यक्त्वेत्यर्थः । पुनः किंकृत्या रिक्तापर्वेश्वरव
सुतिथीनपास्य रिक्ताश्वतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वपूर्णिमामावास्ये संक्रांतिश्च ईश्वरतिथि
रेकादशी वसुरष्टमी एतानपास्य पुनः किंकृत्वारान्रिसंध्येअपास्य स्पष्टम् । पुनः किं
कृत्वा समाब्दमपास्य समवर्षत्यक्तवाविषमेवर्षेकर्तव्यमित्यर्थः । लघ्वलं प्राग्वत् । अ
न्नर्तसिंहः “ वेधौकर्णवर्दंतस्यविषमेब्देपिवाशिंशोः । शुक्रपक्षे शुभेवारैचैत्रपुष्योर्ज
फाल्गुने ॥ एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः । शिष्टाश्चतिययः सर्वा कृष्णेचां
त्यत्रिकंविना ॥ कर्णद्वयादितिप्रमृदुभैरुपायगैः शुभैः । गुरोर्लघ्वेचकेप्यादुरुत्तरामु
श्रुतिंव्यधेत् ” इति । अगस्त्यः “द्रयोश्चसंध्ययोर्लग्नेनकुर्यात्कर्णवेधनम् । रात्रावपितथा
लग्नेनक्षत्रतिथिसंधिपु ॥ कर्णवेधनंकुर्वांतकुर्याच्चेच्छेदं भवेत् ” इति । बृहस्पतिः “मं
दाकाराशवाराः स्युर्वर्ज्याः कर्णस्यवेधने । गुरुशुक्रदुर्जेदूनांपूज्यवारांशकोदयात् ” इति ।
संभ्रमे “शातकुंभमयीसूचीवेधनेपुशुभप्रदा । राजतीवायसीवापिययाविभवतः शुभा ॥
सुभूमौप्रांगणेरम्पेशुचौदशेज्येष्ठरेवौ । संस्यितेवेधयेत्कर्णांघ्नीपुंसोर्वामदक्षिणौ ॥ शुक्रसूत्र
समायुक्तताम्रसूच्यापेवधेयत् । वेधाचतृतीयनक्षत्रेसालयेदुष्णवारिणा ” इति । देवलः
“कर्णरेभरेवदृष्टायानविशेदग्रन्मनः । तदप्राविलयंयांतिपुण्यीयाश्चपु रात्रनाः ” इति ५

अब कानविदावणरो मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-अनुराधा-रेवती-मृग-चित्रा-आश्विनी-हस्त-अभिजित्-पुष्य-उत्तरा ३-श्रवण-घनिष्ठा-पुनर्वसु-ए नक्षत्र-और कार्तिक-चैत्र-फाल्गुन-पौष-ए मास शुभ है ॥ सूर्यनेभौम-इन्होंका लग्न और नवांश और वार अशुभ है-और संक्रांति ४ । ९ । १४। ३० । १५ । ११ । ८ । ए तिथियों अशुभ है-और रात्रिदिनकी संधि और समवर्ष द्वितीयादिक नेष्ट है-और पुरुषके प्रथमदाक्षिणकर्णने कन्याके प्रथमवामको वेध शुभ है ॥५॥

मासेपष्टमेनुनिगदितमशनपंचमेसप्तमेवाभो-

रोरुज्झंतिनंदाहारिवसुरजनीरिक्तकाःस्वर्क्षमेके ॥

संक्रांशाहचचांद्रेध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभेजालिमीनो-

नांगेकेंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषुविमलास्विदुरिष्टेखिलंगे ॥ ६ ॥

अथअन्नप्राशनंवृत्तेकेनाह । जन्मतःपष्टमासे अष्टमेवामासे नुः नरस्यअशनम् अन्नप्राशनंनिगदितं प्रोक्तं । भीरोःकन्यायाः पंचमेसप्तमेवामासे अशनं प्रोक्तम् । अन्ननंदाहारिवसुरजनीरिक्तकाः रुज्झंतिमुनयः नंदाः प्रतिपत्पष्ठयेकादश्यः हरिर्द्वादशी वसुरष्टमी रजनीरात्रिः रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः ताः स्वर्क्षजन्मनक्षत्रंच एके आचार्या अत्र रुज्झंति । तथाचोक्तं “जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविद्यात् ” इति । जन्मर्क्षेतुपुंविवाहान्नप्राशनादि पुबहुभिर्गृह्यते तदग्रेवक्ष्यते पुनः कस्मिन् सट्टकांशाद्दि दृक्काणः अंशोनवांशः अहोदिनं एपांसमाहारः सट्टकांशाहः सतोर्गृहस्यदृक्कांशाहः सट्टकांशाहः तस्मिन्कयंभूतेसट्टकांशाद्दि अचांद्रे नविद्यते चांद्रदृक्कांशोयस्मिंस्तदचांद्रं तस्मिन् चंद्रस्यदृक्कांशाद्दि निनिग्यानिष्पीणश्चेत् पूर्णेतुनदोषः । अन्यशुभग्रहाणांशुभानीत्यर्थः । पुनःकस्मिन् ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभे ध्रुवादीनिप्रसिद्धानि पूर्वमेवाक्तानि तत्रेत्यर्थः । पुनः अजालिमीनानां गे अजोमेपः अलिर्वृश्चिकः मीनः प्रसिद्धः एभ्योन्यलग्ने मेपवृश्चिकमीनलग्नान्यन्नप्राशने नशुभानीत्यर्थः । कासुसतीषु केंद्रत्रिकोणांत्यमृतिषु विमलासुसतीषु केंद्राणिप्रथमचतुर्यसप्तमदशमानि त्रिकोणेनवपंचमे अंत्यंद्वादशं मृतिरष्टमं । “परवल्लिंगं द्रुततत्पुरुषयोः” एतासुविमलासु पापग्रहराहितासु सतीषु पापग्रहोत्र अनिष्टकारीत्यर्थः । इंदुश्चंद्रः अरिलः पूर्णः अंगेलग्नेष्टः अन्नप्राशनेपूर्णचन्द्रेलग्नेशुभइत्यर्थः । अन्यलग्नफलपूर्ववत् । अन्ननारदः “पष्टमास्यष्टमेवापिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे । सप्तमेमासिवाकार्येनवात्रप्राशनंशिशोः ॥ रिक्तांदिनक्षयनंदांद्वादशीमष्टमीसमाप् । त्यक्त्वान्यतिथयः श्रेष्ठाःप्राशनेशुभवासराः ” इति । ज्योतिर्विवरणे “जन्मर्क्षेश्रीक्षयंविद्यात्कर्मेशं चातिशील्यकृत् । आपानर्क्षंचयालानांप्राशनेरोगनाशनम्” ॥ बृद्धनारदः “जीवसौम्यसितानांतदृक्काणदिवसांशकाः । बालात्रप्राशनेशस्तानचंद्रार्कजालाजम् ” इति । अर्णे “गोशौकुंभस्तुलाकन्या सिंहःकर्कशृगोपमः । एताश्चराशयशस्तानभेषजपट्टधिका ” इति नारदः “घरस्तिपरमृदुतिप्रनक्षत्रेपुनर्नघन” इति । रवीलग्नरुष्टीत्यह ॥ ६ ॥

अत्र अन्नप्राशनका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-पुरुषने छट्वा आठमें मासमें ९ । < अन्नप्राशन कराणा ॥ और कन्याके पांचमें चा सातमें मासमें कराणा ॥ जिसमें एनक्षत्र लेना-ध्रुव-मृदु-वर-क्षिप्र शुभ है ॥ और १। २। १४। १। ६। ११। १२। < ए तिथियों और रात्रि और जन्मनक्षत्र अशुभ है-और शुभको द्रेष्काण नवांश दिन शुभ है। और क्षणचंद्रका द्रेष्काण नवांश और दिन अशुभ है-और १। <। १२ ए लग्न अशुभ है ॥ और १। १। १। १०। १५। १२। <। लग्नसे इण स्थानोंमें कोई ग्रह न चाहिये-और पूर्णचंद्रमा लग्नमें होयतो श्रेष्ठ है ॥ ६ ॥

गर्भाद्यनाशनांतेपुनगुरुसितयोर्वालयवाध्यैचमौढ्यं
जह्यात्कालस्यरोधाद्धरिगुरुमयनंयाम्यमूनाधिमासौ ॥
एतच्चौलादिपूज्जेदथगुरुसितयोर्वालयवाध्यैनगाहे
चाथोशाखेशमौढ्येव्रतमपिनिगमारंभमार्योनकुर्यात् ॥ ७ ॥

अथयेपुसंस्कारिपुगुरुशुक्रास्तादिदोषाभावः चेपुदोषः बालत्ववृद्धत्वप्रमाणं शास्त्रेश्च
स्यमौढ्यैर्किंकार्यमिति चतुष्टयं वृत्तेकेनाह । गर्भाद्यनाशनांतेपुगर्भाधानाद्यन्नप्राश
नांतेपु कर्मसु गुरुसितयोर्वालयवाध्यैच परमौढ्यंगुरुशुक्रमूढत्वंजह्यात् । कस्माद्धेतोः
कालस्यरोधात् यतःशास्त्रेगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतानांकर्मणांकालनिरोधः कृतोऽस्ति त
स्माद्धेतोः । तथाचमांडव्यः “ नित्ययानेगृहेजीर्णे प्राशनांतेपुसप्तसु । वधूपवेशमांग
रूपे नमौढ्यंगुरुशुक्रयोः ” इति । हरिगुरुं सिंहास्थितम् बृहस्पतिम् याम्यमयनंद्रक्षि
णायनम् । ऊनाधिमासौक्षयमासाधिमासौनत्यजेत् । कालस्यरोधादित्येतत्तद्वृद्ध्या
वर्गतव्यम् । तद्यथा प्रसूतिसमयएवजातकर्मविहितम् तत्रकालनिरोधात्किमप्यस्त्रादि
कंनर्चित्यम् । अन्नप्राशनंतु मासेपष्ठेऽष्टमेवेतिविकल्पेनमासद्वयेविहितम् तत्रयस्मिन्मान्ने
मौढ्यादिकंनस्यात्तत्रकर्तव्यं कालस्यसावकाशत्वात् । तयोरेपिमासयोर्पिदि त्रिद्वयगु
र्वादिनिरोधःस्यात् सोऽप्यत्रानुचितनीयः । एवंगर्भाद्यनाशनांतेपुविचारणीयम् “ अनन्य
गतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकंतया ” इतिस्मरणात् । संस्कारक्रमस्तु कल्पयनवृद्धकारि
कायामुक्तः “ गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंततः । जात्रकर्माभिव्येचं निष्क्रमप्राशनेक
मात् ॥ चूडोपनयनंवेदव्रतानांचचतुष्टयम् । गोदानंनक्षत्रामोक्षे विवाहःषोडशक्रियाः ”
इति । अनेनक्रमेणगर्भाद्यनाशनांतेपुमौढ्यादिक्लृप्तवत्तद्व्याप्यं । तथाचबृह
स्पतिः “ मासप्रयुक्तकार्येषुमूढत्वंगुरुशुक्रयोः । नक्षत्रवृद्धतामासलक्षणंविश्रुतवानिति ”
यमोपि “ गर्भवार्धुपिकेभृत्ये श्राद्धकर्मणिमासिके । सुविहीकरणेनित्यंनाधिमार्गविवर्ज
येत् ” धृगुः “ सीमंतजातकादीनिप्राशनांतांनिचक्रमावृत्तं । कर्तव्यानिनक्षत्रांस्तिष्ठन्ना
ननगतेगुरोः ” इति । कात्यायनस्मृत्या “ गर्भाधानादिकाद्यन्नप्राशनांतामस्मिन्मृचे । आ
कर्णवेधाःकर्तव्यानान्यादित्याहभास्कर ” इति । अस्तादिकंब्रह्मादिपुत्रर्तनीयमित्याह ।

एतच्चौलादिपूज्योदिति एतद्गुरुसितास्तादिकंचूडादिपुर्कर्मसुवज्ज्ञेत्यजेत् । अथवालत्ववृद्धत्वप्रमाणमाह । अथगुरुसितयोरिति । गुरुसितयोर्गुरुशुक्रयोर्बाल्यवाद्धर्च्यवालत्ववृद्धत्वेनगाहे सप्ताहे सप्ताहं बाल्यं सप्ताहं वाद्धर्च्यमिति । बालत्वं वृद्धत्वं बहुविधमस्ति तत्रमध्यमः पक्षो ब्रांजीकृतः । अथशाखेशस्य अस्तेवर्ज्यमाह । अथोशाखेशमौढ्यइति । शाखेशो वेदपतिर्वक्ष्यमाणः तस्यमौढ्ये अस्तेव्रतं मौजीबंधनं निगमारंभमपि भार्यः श्रेष्ठो न कुर्यात् । तस्यास्तेव्रतादिकृते सति बटोर्मूर्खत्वं स्यात् । ननु वेदारंभे मूर्खत्वं घटे वेदपतित्वात् न तैर्मूर्खत्वं किमुक्तम् । उच्यते । व्रतबंधस्तु वेदाध्ययनार्थं क्रियते । तस्मात्तत्रापि मूर्खत्वं घटे । तथा च याज्ञवल्क्यः “ उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशान्दानि पंचवा । ग्रहणांतिकमिदमेके केशां तश्चैव षोडशे ” इति ॥ “ यज्ञानां तपसांचैव शुभानांचैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ” तथा कात्यानगृह्यसूत्रे “ वेदं समाप्य स्यात् द्वादशचर्यं वाष्टाचत्वारिंशकं द्वादशकेप्येके गुरुणानुज्ञातः ” इत्यादि ॥ ७ ॥

अब जिन संस्कारोंमें गुरुशुक्रके अस्तादिक दोष नहीं हैं और जिनोंमें है सो और बालत्ववृद्धत्वका प्रमाण और शाखेशका मौढ्यमें क्या नहीं करणा सो कहते हैं ॥

भा०—गर्भाधानसे अन्नप्राशनतक गुरुशुक्रके बाल्य वृद्धत्व अस्तका त्याग नहीं करना काल निरोधसे ॥ और सिंहका गुरुको दशिशायनको अधिमास क्षयमासको भी त्याग नहीं करणो ॥ और ए गुरुशुक्रास्तादिकोंको चोलादिकमें त्याग करणा ॥ गुरुशुक्रका बाल्यत्व वृद्धत्व सात ७ दिनतक होता है ॥ और शाखापति अस्त होय तो पक्षोपवीत नहीं करणा ॥ और वेदारंभ भी नहीं करणो ॥ ७ ॥

चौलमायादिपंचस्वमधुपुगदितं द्वित्रिपंचोन्मितेऽन्देस्वाचाराद्वास गर्भायदिभवति जनन्यत्र नोकार्यमेतत् ॥ साकं यत्रोपनीत्याक्रियत इह तदायत्रिरोधो न हि स्याज्जह्यादं वार्तवेदोन्नतमुपयमनंचाविशुद्धेः शुभार्थी ॥ ८ ॥

अथचौलं सनिर्गयं वृत्ते केनाह । चौलमिति कार्यवर्णरित्यभिमतो केनान्ययः । सूटाकरणं मायादिपंचमुमासेषु अमपुष्येन्नरदिते पुगदितमुक्तम् । तथाचोक्तं नारदेन “ मायादिपंचकेचौलं हित्वाशीषविधुमधुम् ” इति । द्वित्रिपंचोन्मितेन्द्रे द्वितीये वृत्तीये पंचमेवं स्यात्पारादा स्मृष्टाचारतोऽह । उत्तंचकात्यानगृह्ये “ सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं वृत्तीये वा प्रतिहते षोडशवर्षस्य केऽंशतोपयामं गण्टं षासर्वेषाम् ” इति । सांवत्सरिकस्य अति प्रांतान्द्रयोतिहरिहरमिधेर्वाप्यानं कृतम् । तथा च सहृदयः शिष्यः “ आयेऽन्दे कृतं ते के पितृपंथे न्येद्वितीये । उपनीत्यासं देति विरत्यः कृतं पंथं ” इति । सगर्भायदिभ

वतिजनन्यत्रनोकार्यमेतत् । अत्रउक्तवर्षेषुद्वित्रिपंचाब्दकेपुजननीकुमारस्यमाताय
दिसगर्भाभवतिस्थात्तदा एतच्चौलनोकार्यम् पंचमाब्दादूर्ध्वगर्भिण्यांस्त्यामपिकार्य
मित्यर्थसिद्धम् ॥ अत्रनारदः “ सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् ।
पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वतुगर्भिण्यामपिकारयेत् ॥” उपनयनेनसहक्रियमाणेनदोषइत्या
ह । “ साकंयत्रोपनीत्याक्रियतइहतदायन्निरोधो नहि स्यात्” इति । यत्रउपनीत्यासा
कमुपनयनेनसहक्रियते तदाइहास्मिन्चौले अयमुक्तोनिरोधश्चैत्रमासमातृगर्भलक्ष
णो नह्येवस्यात् । तदुक्तं तेनैव “ सहोपनीत्याकुर्याच्चैत्तदादोषो न विद्यते ” इति ।
अंबार्तेवेनिषेधमाह । जह्यादंबार्तेवेऽदोषतमुपयमनंचाविशुद्धेः शुभार्थोति । अंबार्तेवे
मातृरजसि अदः अनंतरोक्तं चौलमित्यर्थः । व्रतंमौंजी उपयमनंविवाहः आविशुद्धेः
शुद्धिपर्यंतं शुभार्थीनरः एतन्नयंजह्यात् नकुर्यादित्यर्थः । तथाचमनुस्मृतौ “उद्वाहव्रतचू
डासुमातायदिरजस्वला । तदानमंगलंकार्यशुद्धौकार्यशुभेच्छुभिः” ॥ अन्यसुहृर्ताला
भेकारिकानिबंधेशांतिकमुक्तम् । “अलाभेसुहूर्त्तस्यरजोदोषेतु संस्थिते । श्रियंसंपूज्य
तत्कुर्याद्वृत्रहत्याभयंकरी ॥ हेर्मीमापमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनाचयेत् । प्रतृचंपायसंहुत्वाऽ
भिपिच्यशुभमाचरेत् ॥ सूतिकोदकययोः शुद्धौगांदद्याद्धेमपूर्वकम् । प्राप्तेकर्मणिशुद्धिः
त्यादितरस्मिन्नशुद्धयति” इति । उदक्यारजस्वला ॥ < ॥

अब चौलका सुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-माघ-फाल्गुन-वैशाख-ज्येष्ठ इन्हों मासोंमें चौल करणा शुभ है ॥ और २ । ३ ।
५ इन्हो वर्षोंमें करणा शुभ है ॥ अथवा कुलाचारसे करणा ॥ और माता गर्भिणी होयतो
नही करणा ॥ और पांचवर्ष ५ उपरसे माता गर्भिणी होयतोबी करणा ॥ और व्रतबंधके
साथ करे तो चैत्रमासने माता गर्भिणी होयतोबी करणा-और माता रजस्वला होयतो
चौल व्रतबंध विवाह नही करणा शुद्धिके बाद करणो ॥ < ॥

कार्यवर्णैरिनारार्किशनिपुनिखिलैर्ज्ञत्रयेशुक्लसोमेद्रचंत्यद्र्यादित्य
शाक्रैर्दुभिरिनहरितस्त्रिभिश्चौलकर्म ॥ धूनेर्कारार्किशुक्लागतक
विनिखिलामृत्युगामृत्युदाःस्युर्व्यब्जाः संतांत्यइष्टास्त्यजगुहश
शिनौरात्रिसंध्येचरिक्ताः ॥ ९ ॥

अथवर्णविशेषणवारविशेषंतथानक्षत्राणिलग्रबलंचवृत्तैकेनाहो कार्यमिति । वर्णव्राह्मणा
दिभिः ययाक्रमेण इनारार्किशनिपुचौलकर्मकार्यमित्यन्वयः । इनः सूर्यः आरोभौमः
आर्किःशनिः शनिःप्रसिद्धः तेष्वित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । विप्रेणरविवारे क्षत्रियेण
भौमवारे वैश्येनशनिवारे शूद्रेणापिशनिवारे चौलंकर्तव्यमित्यर्थः । शूद्रस्यद्वादशसंस्का
राउक्ताः । “ वेदोद्यतोपनयनंमहानाप्त्रीमहाव्रतम् । विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानाममं
व्रतः ” इति । निखिलैश्चतुर्भिर्वर्णरविशेषेण ज्ञत्रयेबुधत्रये शुक्लपक्षगतसोमवारकार्यम् ।
कृष्णपक्षसोमवारोर्तिनिर्दिष्टः क्षीणत्वात् । अत्रनारदः “ अपर्वरिक्तातिथिपुशुक्लेज्यज्ञे

दुवासरे" इति । बृहस्पतिः " सोमवारःसितेपक्षे कृष्णपक्षेतिगर्हितः । शुभवारःशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुतेषु ॥ पापग्रहाणां वारादीविप्राणां शुभदेरविः । क्षत्रियाणां समासुर्विदशूद्राणां शनिः शुभः" इति । कैः द्युत्यद्यादित्यशक्तेषुभिः अंत्याह्ने इति द्युत्यं रेवत्य भिन्यौ द्यादित्यं पुनर्वसुपुष्यौ शाकंज्येष्ठा इंदुर्मृगः तैः पुनः कैः इनहरितास्त्रिभैः इनो हस्तः हरिः श्रवणः ताभ्यां त्रिभैः हस्ता त्रिभिः श्रवणा त्रिभिरित्यर्थः । "तथा च नारदः "दक्षः दितीज्य चंद्रेद्रूपमानि शुभान्यतः । चौलकर्मणि हस्तर्क्षी त्रीणि त्रीणि च विष्णुभात्" इति । घ्नेर्कारार्किं शुक्राः अत्र चौले मृत्युदाः स्युः घ्ने सप्तमे अर्कारार्किं शुक्राः अर्कः सूर्यः आरौ भौमः अर्कस्यापत्यमांकिं शनिः शुक्रः प्रसिद्धः एते च त्वारो मृत्युदा इति । चतुर्णां समा नफलमुक्तम् । वसिष्ठेनात्र विशेषफलमुक्तम् " जामित्रेभास्करेक्षौरे मृत्युः स्याद्रूमिजेत या । शुके सौख्यविनाशः स्यान्मंदभाग्यं शनैश्चरे" इति । अत्र चतुर्णामपि सामान्येन मृत्यु फलमुक्तम् । तद्हारिद्वान्मरणं वरमिति न्यायेन न दोषः । गतकविनिखिला मृत्युगामृत्युदाः स्युः गतः कविः शुक्रः येभ्यस्ते गतकवयः ते च ते निखिलाश्च शुक्ररहिताः सर्वे मृत्युगाः अष्टमगा मृत्युदाः । अत्र बृहस्पतिः " अष्टमस्थानगाः सर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः । शुक्रस्तु निधने क्षौरे सर्वसंपत्प्रदः शिशोः" इति । व्यञ्जाः संतोत्यष्टाः विगतः अञ्जः चंद्रे येभ्यस्ते व्यञ्जाः एवंविधाः संतोसद्गहाः चंद्ररहिताः सद्गहाः अंत्ये द्वादशे इष्टाः शोभनाः स्युः । तथा च नारदः "चौलान्नप्राशने शस्ताः सीम्यारं ध्रुवयोपगाः" इति । अन्यच्च "मनैघनेभे शीतांशीपष्टाष्टां त्यविबर्जिते" इति । तस्यैव वचनम् । अन्येष्टग्रबलं पूर्ववत् । त्यजगुहशशिनौ रात्रिसंध्ये चरित्ताः । गुहः पष्ठी शशी पौर्णिमा । स्पष्टमन्यत् । "कूरवारं निशां रित्तां पष्ठां संध्यां च जन्मभम् । सद्भिर्विबर्जयेदतन्नारदस्य वचो यथा" इति ॥ ९ ॥

भा०-ब्राह्मण सूर्य वारको और क्षत्रिय भौमको और वैश्य शूद्र शनिवारको चौल करे तो शुभ होय ॥ और ब्राह्मणादि संपूर्णवर्ण शुभगुरु भृगुवारमें तथा शुक्रपक्षमें सोमवारके दिनमें चौल करे तो शुभ होय ॥ और रेवती-अश्विनी-पुनर्वसु-पुष्य-ज्येष्ठा-मृग-हस्त-चित्रा-स्वाती-श्रवण-धनिष्ठ-शतभिषा-ये नक्षत्र शुभ हैं-अथ लग्नशुद्धिः । और सातमें शुक्र शनि सूर्य भौम होय तो मृत्यु करे-और शुक्र बिना सारा ग्रह ८ आठमें मृत्युदायक है । और चंद्र बिना शुभग्रह वारमें १२ अष्ट है ॥ और ६ । १५ । ४-९ । १४ ए ति-थीने रात्रिसंध्या अशुभ है ॥ ९ ॥

भुक्ताभ्यक्तोपवासीश्वरजनयुवतीप्राग्वयस्काश्चयोगीयात्रायुद्धो
न्मुखायेकृतदिनविधयोस्त्यं वकास्तेन मुंडयाः ॥ सीमंतोर्ध्वनप
त्युर्नखकचलवनंदूरदेशप्रयाणंवृक्षच्छेदः समुद्राप्तिमृतहरणस्या
दृतेवश्यकार्यात् ॥ १० ॥

और चौलोक्त भादौ गदित मथर विक्षेत्र गंगाधरा-

ग्न्याधाने पित्रोर्विनाशो द्विजनृपकथने सर्वदा क्षौरमिष्टम् ॥

अथप्रसंगात् क्षौरनिर्णयसार्द्धवृत्तेनाह। भुक्तइतिभुक्तः कृतभोजनः अभ्यक्तः कृताभ्यंगः उपवासीप्रसिद्धः ईश्वरजनो राजसेवकः समर्थो वा युवतिः स्त्रीसौभाग्यवती प्राग्वयस्काः प्रथमवयस्काः पंचाशद्वर्षपर्यंतपूर्ववयः योगीराजयोगीगीतादौप्रसिद्धः यात्रायुद्धोन्मुखाः यात्राप्रयाणं युद्धं प्रसिद्धं तौ प्रतिषेधेऽन्मुखाः प्रचलिताः यात्रोन्मुखा युद्धोन्मुखाश्चेत्यर्थः । कृतः दिनविधिः आह्निकैर्यस्ते कृतदिनविधयः अस्त्यंबको जीवत्पितृकः ते न मुंड्याः मुंडनार्हानभवन्ति । अवश्यकार्याहते इत्युत्तरार्द्धे क्तमत्रानुसंधेयम् यत्रावश्यमुंडनकारणं भवति तत्रावश्यमुंड्याः । अथक्षौरनिषेधप्रसंगाद्दुर्विण्णपितेर्निषिद्धं सापवादमाह । सीमंतोर्ध्वमिति । सीमंतोर्ध्वं सीमंतोन्नयनादूर्ध्वं पत्युः कृतसीमंतसंस्कारायाः पत्युः भर्तुर्वश्यकार्याहतेन सखचलवनादिकं न स्यात् । न सखचलवनं न सखकेशच्छेदनम् । अन्यत्सुगमम् । आवश्यकार्याहतेन स्यादित्यनेन आवश्यके न दोषइत्यर्थास्ति । ययापितृमरणे क्षौरादिदेशविप्लवे देशांतरगमनमित्यादिविचारणया आवश्यके न दोषइत्यर्थः । कृताभ्याधानस्य मुंडनपक्षांगीकारे मुंडनमावश्यकं “मासिमास्युपासनी कस्यपक्षेपक्षेऽग्निहोत्रिण” इति ॥ १० ॥ अथेक्तिभ्यो न्येपांक्षौरार्थेन क्षत्रादिकमाह । क्षौरमिति । बौलौ क्तमादौ क्षौरंगादितं प्रोक्तम् । बौलार्थमुक्तश्चौलौ क्तः सचासौभादिश्च तस्मिन्नक्षत्रतिथ्यादिकाले क्षौरंगदितं प्रोक्तम् । अथक्षौरनिमित्तान्याह । रविक्षेत्रंगंगाध्वराभ्याधाने पित्रोर्विनाशइत्यादि रविक्षेत्रं भास्करक्षेत्रं गंगाप्रसिद्धा अध्वरीयागः अग्न्याधानमग्निहोत्रं तस्मिन् पित्रोर्विनाशो मरणं तस्मिन् द्विजवृषकथने ब्राह्मणाज्ञायां राजाज्ञायां च सत्यां सर्वदा क्षौरमिष्टं स्यात् । क्षौरं न क्षत्रादिनियमो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं वृत्तशते “भुक्ताभ्यक्तनिरासनैः” इत्यादि । रत्ननालायाम् “आज्ञायानरपतेर्द्विजन्मनाम्” इत्यादि । बृहस्पतिः “राजकार्ये नियुक्तानां नाराणां भूषसेविनाम् । श्मश्रूलोमनस्वच्छेदेनास्ति कालविशोधनम्” ॥ ज्योतिर्निबंधे “राजा योगी पुरंध्री च माता पित्रोश्च जीविनोः । मुंडनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्दुर्विणीपतिः” ॥ स्मृत्यंतरे “सिंधुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् । विदेशगमनं च वनकुर्याद्दुर्विणीपतिः ॥ क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधसत्यपि ध्रुवम् ॥ पित्रोः प्रेतविधानं च न दोषस्तत्र विद्यते ॥ गंगायां भास्करक्षेत्रे माता पित्रोर्भूते हनि । आधाने सोमपाने च पटसु क्षौरं विधीयते ॥ अंतर्वत्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् । प्रेतवाहादिकं नैव सीमंतोन्नयनादनु ॥ पंचाशद्धायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना । न कुर्यात्तत ऊर्ध्वं तु स्वेच्छया पवनं चरेत्” इति । अथाक्षरारंभवृत्ताद्धेनाह । भिन्नत्रयकेति । मित्रादिभिर्नक्षत्रैः जन्मतः पंचमेव षण्मेव ग्रहात् प्रवृत्तव्रंथात् प्राक्प्रथमं विचारं भोक्तकाले वश्यमाणलक्षणे अक्षराविधिः शुभः स्यादित्यध्याहारः । कस्मिन् सति सौम्यसंज्ञे अयने अर्कसति कयं भूते सौम्यसंज्ञे अयने

अघटे नविद्यतेघटोयस्मिन्तथातस्मिन् कुंभराहितउत्तरायणे इत्यर्थः । ब्रह्मतुल्ये अयं नलक्षणं “कर्किमृगादिपट्टकेतेचायनेदक्षिणसौम्यायनेस्त ” इति । मित्रमनुराधा ऽप्य कैहस्तत्रयं अदितिःपुनर्वसुः इंद्रोज्येष्ठा अंतिमरेवती हरिःश्रवणः तुरगोऽश्विनी । शेषं प्रथममेवव्याख्यातम् । व्रतात्प्रागित्यनेनव्रतवन्धादुपरिनिषेधोर्थसिद्धः । पंचमेवपेपठ नरुच्याव्रतबंधोद्वेक्ष्यति । तथाचोक्तंवृहस्पतिना “द्वितीयजन्मतः पूर्वमारभेताक्षरान्मु धीः ” इति । नृसिंहः “ अक्षरस्वीकृतिःप्रोक्ता प्राप्तिपंचमहायने । उत्तरायणमेतत्पंचकुं भमासंविषर्जयेत् ” इति ॥ २१ ॥

अब क्षौरका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-भोजन करके-तेल लगाके-उपवासकरके और राजसेवक-सौभाग्यवती स्त्री पचा सवर्षोंकेभीतरकी-राजयोगी-यात्राजाणेवाला-युद्धमें जाणेवाला-और नित्यकर्म करके-जिसका पिता विद्यमान होय वह-इतनाजिजा अवश्य कार्यविना मुण्डन नदिहोवै-और गर्भिणीपति सीमंत होणेरेवाद नखकेश कटावे नहीं-और वृक्षको नहीं काटे और दूर देशमें जावे नहीं और समुद्रमें स्नान नहीं करे-और प्रेक्षानुगम नहीं करे ॥ १० ॥

भा०-चौलमें कयेभये नक्षत्रोंमें क्षौर करावणो ॥ और भार-करक्षेत्रमें गंगापर यज्ञमें अभिदोत्रमें मातापिताकी मृत्यु होनेपर ब्राह्मणकी वा राजाकी आज्ञासे तदैवक्षौरकराणो ॥

अब बालकको अक्षर मांडावणेका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-अनुराधा-हस्त-चित्रा-स्वाती पुनर्वसु-ज्येष्ठा-रेवती-श्रवण-अश्विनी ए नक्षत्र लेना-व्रतबंधसे पूर्व पांचमें वर्षमें विचारभके मुहूर्तमें अक्षरारंभ करणा श्रेष्ठ है-और कुंभसंक्रांति विना उत्तरायणमें करणा ॥ ११ ॥

विप्रादेर्गर्भतोऽन्देऽष्टशिवरविमितेजन्मतोवाव्रतंस्याद्
त्रानिष्टेपिजीवेऽनिमिपरविमधौकार्यमन्दस्यदाढर्चात् ॥

स्वाब्दादूर्ध्वक्रमादाद्विगुणितशरदोनिद्यमन्दक्रमेण

पंचाष्टाकाब्दतोवाप्रपठनरुचितःशस्तमेपांतदाहुः ॥ १२ ॥

अथब्रह्मक्षत्रविशामुख्यंमौणंचव्रतबंधकालंवृत्तेनाह । विप्रादेरिति । गर्भतःगर्भाधा नाजन्मतोवा अष्टशिवरविमितेअन्देविप्रादेर्व्रतंस्यात् । विप्रस्याष्टमे क्षत्रियस्यशिवमिते एकादशेवर्षस्यात् वैश्यस्यरविमितेद्वादशेवर्षस्यात् । अत्रस्वस्ववर्षे जीवेगुरौअनिष्टेअशु भेत्तत्यपिप्रतंकार्यम् । अनिमिपरविमधौअनिमिपरविः अनिमिपरविःअनिमिपरविणा विशिष्टोमधुःअनिमिपरविमधुःतस्मिन्मीनस्थेरवौसंति चैत्रव्रतंकर्तव्यमित्यर्थः । अब्द स्यदाढ्यात्तुवर्षबलात् । तदुक्तंसंग्रहे “शुद्धिर्नविद्यतेयस्य वर्षंप्राप्तेऽष्टमेयदि । चैत्रेमीनगते भानौतस्योपनयनंशुभम् ॥ जन्मभादष्टमोसिंहे नीचिवाशुभेगुरौ । मौजीबंधःशुभःप्रोक्त श्रैत्रेमीनगतेरवौ ॥अशुभेऽन्देग्रहाःसर्वे शुभगोचरगाअपि॥ज्ञांतिभावाच्छुभंनैव यात्यब्दः

कालमृत्युवत्” इति । अयगौणकालफलमाह । स्वाब्दादूर्ध्वक्रमादिति । स्वाब्दात्स्ववर्षा
दूर्ध्वक्रमात् आद्विगुणितशरदः द्विगुणिताचासौशरच्चद्विगुणितशरद्वर्षतांमर्यादीकृत्येति
तथातस्याःअब्दक्रमेणनिधम् । तद्यथाब्राह्मणस्याष्टमवर्षमुख्यं तद्विगुणितंपोडशंअष्टवर्षा
स्योडशवर्षपर्यंतंब्राह्मणस्य एकादशवर्षाद्वाविंशवर्षपर्यंतंक्षत्रियस्य द्वादशवर्षाच्चतुर्विंशति
वर्षपर्यंतंवैश्यस्य । अब्दक्रमेणोत्तरोत्तरंनिधम् । अर्थादत ऊर्ध्वमनधिकारिणोभवंति । तदुक्तं
संग्रहे “ नृपा १६ कृति २२ जिना २४ व्दांतं नातिकालस्ततःपरम् । पातित्यंस्याद्
अजादेर्ग्रात्यस्तोमोविशोधनम् ” इति । तथाचकात्यायनगृह्ये “आपोडशाद्ब्राह्मणस्यान
तीतःकालाद्वाविंशत्क्षत्रियस्याचतुर्विंशद्विंशस्यात ऊर्ध्वपतितसावित्रीकाभवंति । नै
नानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्नयाजयेयुर्नचैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमेनियतवत् त्रिपुरुपं
तितसावित्रीकाणामपत्यसंस्कारोनाध्यापनंतेपां संस्कारेषुर्ग्रात्यस्तोमेनेष्टाकाममधीयी
रन्व्यवहायभिवांति ” इति । वचनादिति अयस्वाब्दात्प्रागपिअध्ययनौत्सुक्यादुपनयन
कालमाह । पंचाष्टांकाब्दतोवेति । पंचमाष्टमनवमवर्षेभ्यःसकाशादेपांब्रह्मक्षत्रविशांक्र
मेणप्रपठनरुचितः वेदादिपठनरुच्यातद्भतंशस्तमाहुर्मुनयः । उक्तंचसंग्रहे “ब्रह्मवर्चसम्
र्जश्चविद्यायुःश्रीर्यशःसुखम् । विप्रादेरुपनीतस्यपंचाष्टांकाब्दतःफलम् ” ॥ १२ ॥

अब व्रतबंधका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०—ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्योके जन्मसे वा गर्भसे क्रमस्तु ८ । ११ । १२ वर्षमें उपवीत
होय—और उक्त समयमें गुरु आनिष्ट होयतोही शुभ है—और मीनका सूर्य चैत्रमें होयतो
व्रतबंध शुभ है—इण वर्षोस्तु जो दुणा काल निकले तो गौण है—और वाकके पठनकी रुची
होयतो ब्राह्मणादि क्रमसे पांचमें आठमें नवम वर्षमें उपवीत शुभ है ॥ १२ ॥

राशेःपट्प्याद्यखस्थोगुरुरिहशुभदः पूजयास्यात्तयापिप्रांत्योऽबु
स्थोऽष्टमोनोयदिनिजगृहगस्तुंगोत्रापिशस्तः ॥ एवंकन्यक्षतः
स्यादतितरगुणिनोलब्धयेवातिकालेऽनिष्टोपीहद्विरर्च्योऽष्टमभवन
गतःशोभनःस्यात्रिरर्च्यः ॥ १३ ॥

अयात्रगुरुबलाबलवृत्तैकेनाह । राशेरिति । राशेःजन्मराशेः सकाशात् पट्प्याद्यख
स्थोगुरुः इहास्मिन्व्रतबंधेपूजयाशुभदःस्यात् । पट्पष्टं त्रिवृतीयं आद्यंजन्मराशिः
संदशमं एषुतिष्ठतीतितया तयापिपूजयापि प्रांत्योद्वादशः अंशुचतुर्यः अष्टमःनशुभदः
स्यात् पूजयापिशुभदःस्यादित्यर्थः । सपदिनिजगृहगः स्वगृहगः धनुर्मानगइत्यर्थः ।
तुंगोवायादिभवात् । तदाइहदुष्टस्यानेपुर्वर्तमानःशस्तःस्यात् अस्पत्युंगंकरटः । तदु
क्तंवृद्भातके “अजगृपभमृगांगनाकुलीराजपवीणजौचदिवाकरादितुंगाः । दश १०
शिसि ३ मनुयुक् २८ तिर्यां १५ द्रियांशे ५ छिनवक २७ विंशतिभि २० श्रतेस्त
नीचाः” इति । अर्थादुक्तस्यानेभ्योन्यस्यानगःशुभदःस्यात् एवंकन्यक्षतःस्यात् कन्यक्ष

तःकन्याराशेःसकाशात् एवमुक्तवत् शुभाशुभःस्यात् । अतितरगुणिनोवरस्यलब्धयेअ
तिकालेवाभनिष्टोपिगुरुर्द्वादशचतुर्थाष्टमःद्विरर्च्यः षट्पञ्चादस्यस्यशास्त्रेयापूजोक्तात
त्प्रमाणतोद्विरर्च्यः तेनाद्विगुणार्चनेनशोभनःस्यात् एवंसामान्येनोक्त्वाअष्टमस्यविशेषमा
ह । अष्टमभवनगतःत्रिरर्च्यः तेनशोभनःस्यात् । अत्रबृहस्पतिः “ झपचापकुलरिस्यो
जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतांदद्याद्विवाहेपनयादिषु ॥ व्रतेजन्मत्रिसारिस्यो जी
वोपीष्टोर्चनात्सकृत् । शुभोतिकालेतुर्याष्टम्यस्योद्विगुणार्चनात्” ॥ उद्धाहृतत्वे “कन्य
र्क्षाद्विसुतद्विनायनवमेष्ट्रेष्टोगुरुश्चान्यथापूज्योष्ट्रांत्येसुखेतिकालइहतुप्राज्ञीद्विरर्च्यःशुभः ।
रिःफांवात्रिधनाभ्रगैर्यदिग्रहैः श्रेष्ठोपिविद्धोह्यसन्वामाद्विद्धइहेष्टदोननिधनेवेधस्त्रिरर्च्यःशु
भः ” इति ॥ १३ ॥

अथ गुरुका बल कहते हैं ॥

भा०—जन्मराशिसे ३।६।१।१०। इन्हों स्थानोंमें गुरु होयतो पूजासे शुभ है—
और १२।४।८। इन्हों स्थानोंमें होयतो पूजासेबी शुभ नहीं होय ॥ और ४।८।१२
इन्हों स्थानोंमें गुरु जो धनका वा मीनका वा कर्कका होके होयतो शुभ होता है—ऐसे कन्याकी
राशिसेबी देखना—और वरप्राप्तिके लिये वा अवस्था निकलजानेके बाद ४।८।१२
इन्हों स्थानोंमें वा द्विगुणपूजासे अच्छा होता है और आठमें ८ होयतो त्रिगुणितपूजासे
शुभ होता है ॥ १३ ॥

द्वीष्वायागांकसंस्थोव्ययजलनिधनत्रयभ्रगैश्चेन्नविद्धः शस्तोनिष्टो
पिवामंशुभइहखचरैर्वेधितोनोऽष्टमस्थः ॥ शुक्लेमाषादिपंचस्विन
शुभदिवसेप्राग्दलेहोत्रतंसत्यक्तानध्यायरिक्तातिथिसुनिमदनांश्च
द्रभागंप्रदोषम् ॥ १४ ॥

अथगुरोर्वामवेधमाह । द्वीप्षिति । द्वीष्वायागांकसंस्थोगुरुस्तदाशुभःस्यात् तदाक
दायदिव्ययजलनिधनत्रयभ्रगैःखचरैर्नोविद्धःस्यात् द्विर्द्वितीयं इषुपंचमम् आयएकादशं
अगाःसप्तमं अंकःनवमं एतत्संस्थोगुरुः व्ययंद्वादशं जलंचतुर्थं निधनमष्टमं
तृतीयं अष्टदशमं एतत्संस्थैः खचरैः यदिनोविद्धोभवति । तदाशुभःस्यात् । २ ।
५।११।७।९।१२।४।८।३।१० । वेधितश्चेदशुभइत्यर्थः । अनिष्टे
पिव्ययजलनिधनत्रयभ्रगोपिवामंविद्धः सन्द्वीष्वायागांकसंस्थैः खचरैर्वेधितः सन्नित्यर्थः ।
इह अस्मिन्त्रयवेधिविवादाशुभः नोष्टमस्थः अष्टमस्थो वेधितोनशुभदःस्यादित्यर्थः ।
सोत्तिकालादौत्रिगुणार्चनेनैवशुभः स्यात् । तथाचबृहस्पतिः ॥ “रजस्वलापदाकन्या
गुरुशुद्धिर्नार्चितयेत् । अष्टमेपिप्रकर्तव्योविवाहस्त्रिगुणार्चनात्” ॥ अथोपनयनेमासादि
कमाह । शुक्लइति । शुक्लशुक्लपक्षमाषादिपंचमासेषु ज्येष्ठांत्येषु इनशुभदिवसे इनः
सूर्यःशुभाःवर्धमानेदृगुरुबुधशुक्राःएषादिवसे तस्मिन् अह्नःप्राग्दले दिवसस्यपूर्वाह्ने

व्रतमुपनयनं सत् शुभं स्यात् । किं कृत्वा अनध्याय रिक्तातिथिमुनिमदनान् चंद्रभागं प्रदोषं त्यक्त्वा अनध्यायाः वक्ष्यमाणाः रिक्तातिथयश्चतुर्यनिवमीचतुर्दश्यः मुनिः सप्तमी मदन स्रयोदशी एतान् चंद्रभागः कर्काशः पाषांशादिकं पुरैव निषेधितम् प्रदोषोऽनध्यायप्रकरणोक्तः तं त्यक्त्वा ॥ १४ ॥

अथ गुरुका वामवेधको कहते हैं ॥

भा०—यदि जो गुरु २।५।११।७।९ इन्ही स्थानोंमें होयतो शुभ होता है परंतु १२।४।८।३।१० इन्हीं स्थानोंमें रहनेवाले ग्रहसे विद्ध नहीं होयतो शुभ होय—अर्थात् द्वादशादि स्थानोंमें कोई ग्रह नहीं होयतो द्वितीयादि स्थानोंमें शुभ होय—और १२।४।८।३।१० इन्ही स्थानोंमें गुरु अनिष्ट होके २।५।११।७।९ इन्ही स्थानोंमें बैठनेवालेसे विद्ध होयतो वामवेध होता है यह वामवेध शुभ है ॥ और जो गुरु आठमें होयतो वामवेधसे शुभ नहीं होता है यह वामवेध व्रतबंधमें और विवाहमें देखना चाहिये और उपनयनका शुक्ल पक्षमें करणा—और माघसे पांच महीनोंमें व्रतबंध करणे—और सूर्य गुरु बुध शुक्र पूर्णचंद्रका वार लेणा—और पूर्वाह्ण लेणा—और वक्ष्यमाण अनध्याय—और रिक्तातिथि ४।९।१४ और कर्कका नवांश और प्रदोष इन्हींका व्रतबंधमें त्याग करणा ॥ १४ ॥

शस्तोद्गीशामिशक्रांतकपितृरहितैः सर्वभैर्मांजिवंधोवेदेशे ज्ञेयला
ढ्ये गुरुसितकुजवित्संज्ञकावेदपाः स्युः ॥ स्वर्क्षांशेषु सौम्याः शु
तिपतिरपि चेतकेंद्रकोणस्थिताः स्युर्वर्णावेदार्थवेत्ता पशुगृहधनवान्
त्रयं देत्यसेवी ॥ १५ ॥

अथ व्रतबंधनक्षत्राण्याह । स्पष्टम् । उक्तं च “मघाचमरणीज्येष्ठाविशाखाचैव कृत्तिका ।
नक्षत्रपंचकं प्राज्ञैर्न ग्राह्यं व्रतबंधने ” ॥ वेदेशे वेदपतौ ज्ञेयवेदलाञ्छेति स्थानादिना बल
समृद्धेति ते के वेदेशा इत्यपेक्षायामाह । गुरुसितकुजवित्संज्ञकाः क्रमात् वेदपाः वेदाधि
पतयः स्युः । गुरुः ऋग्वेदस्य शुक्रोपजुवेदस्य कुजः सामवेदस्य पितृबुधोऽथर्वणवेदस्य
पतिरित्यर्थः । लग्नोचरबलमाह । स्वर्क्षांशेषु सौम्या इति । सौम्याः स्वोच्चस्वभा
गांशे वर्तमानाः शुतिपतिरपि वेदपतिरपि स्वोच्चस्वभांशे वर्तमानश्चेद्यदिकेंद्रकोणस्थिताः
स्युस्तदा वर्णावर्तनचारी वेदार्थवेत्ता स्यात् । न केवलं वेदार्थवेत्ता स्यात् । अपितु पशुगृहधन
वान् स्यात् । अत्र केंद्रकोणस्थानां मंदेति अंत्यसेवी अंत्यजसेवकः स्यात् । तस्मात् केंद्रको
णस्थानिर्भवितव्यः । उक्तं च संग्रहे “केंद्रस्थितैरिनाद्यैर्नृपैः सौम्यैर्विदिक्रियः भवृत्तिश्च । वे
दाभ्यासीयज्वाकृतुकर्ता दीनसेवको भवति” इति ॥ १५ ॥

है-और यजुर्वेदका शुक्र-और सामवेदका भौम-और अथर्ववेदका बुध है और सौम्यग्रह और वेदपतिस्वराशिके वा उच्चके वा स्वनवांशके होके १।४।७। १०।९।५ इन्हों स्था-
नोंमें होवें तो ब्रह्मचारी वेदार्थवक्ता होय और पशुधनवाला होय-और जो केंद्रत्रिकोणमें
शनि होयतो ब्रह्मचारी नीचसेवक होय ॥ १५ ॥

चंद्रकूराविलग्नेशशिसिततनुपाःपष्टगेहेसितोत्येसर्वे रंभ्रेवटुघ्नाःक्व
तनुगइनःश्रेष्ठउच्चंदुरेके ॥ विद्यामौंज्युक्तकालेस्थिरचरहरिजन्म
त्तरब्राह्महीनेमौंज्याऊर्ध्वगणेशंगिरमपिविधिवत्पूजायित्वारभेत॥१६

अथलग्नभंगानाह । चंद्रइति । चंद्रः कूराः क्रूरग्रहाः विलग्नतनौ शशिसिततनुपाः
पष्टगेहे शशीचंद्रः सितः शुक्रः तनुपोलग्नः पष्टगेहे सितः शुक्रः अंत्येद्वादशस्थाने
शेषसुगमम् सर्वे रंभ्रे अष्टमस्थाने एके प्रत्येकं वटुघ्नाः वटुमारका भवन्ति । किंच क्वचित्
अन्यलग्नाभावतनुगः इनः रविः श्रेष्ठः । उक्तचमौंजीपटले ॥ “शुभदीवलवानुभानुर्ल
ग्नोदशमस्तथा । सर्वशाखाधिपोयस्मात्सर्वे पात्रतबंधने ॥ सर्वशाखाधिपोभानुः केचिद्
चूर्महर्षयः । तस्माद्गत्यंतराभावे लग्नस्योर्कः प्रशस्यते ” ॥ उच्चंदुरेकइति । एकमुनयः
उच्चंदुः उच्चस्यश्चंद्रः तनुगश्च श्रेष्ठइति वदन्ति तद्वाक्यं “चंद्रोदये भिशस्तः स्यात्क्षयरो
गीसिते तरे ॥ सिते पक्षे भवेद्यज्वास्वभेतुंगे विज्ञेयतः ” इति । अस्वार्थः सिते तरे कृष्णपक्षे
चंद्रोदये चंद्रयुक्तलग्नस्येति व्रती अभिशस्तः स्यात् क्षयरो गी च स्यात् अभिशस्तो नाम मि
थ्याभिशस्तः मिथ्याभिशंसी अनेनेदं पातकं कृतमिति यल्लोकामिथ्यावदंति सोऽभिशस्तः
क्षयरो गी स्यादिति कृष्णपक्षे लग्नस्य चंद्रफलमुक्तं सितपक्षे भवेद्यज्ज्वेति वाक्यं स्पष्टम् ।
अयं श्लोकः पुनः संस्कारविषय इव भाति । यतः कृष्णपक्षे व्रतबंधे चंद्रस्य फलमुक्तम्
तस्य दिवा असंभवात् । पुनः संस्कारा इत्यनुकर्मलोपभयाद्वात्रापि संस्कारो विहितो ना
न्यस्य । प्रथमव्रतबंधस्तु सर्वे ग्रंथकारैर्दिवैष पूर्वाह्ने विहितो न रात्रौ । अतः कारणादि
द्वंद्वचने पुनः संस्कारविषयं प्रतिभाति । पुनः संस्कारनिमित्तानिरासभारो हणादीनि धर्म
शास्त्रप्रसिद्धानि । तादृशं वाक्यं रत्नमालायाम् ॥ “त्रिपदस्वर्गोर्कस्त्रिधनास्तकर्मगश्चंद्र
स्त्रिपष्टाः शनिराहुभौमाः ॥ सर्वे चलाभे द्वित्रिकोणकेंद्रगाः शुभाशुभाः स्युर्व्रतबंधकाले ”
इति । अत्र तृतीयस्य पष्टस्य सूर्यस्य राशिगतलग्नसंभवः । नारदेन तु लग्नस्य चंद्रोर्निदि
त एव तद्वाक्यमेवं “स्वोच्चसंस्थोपि शीतांशुर्ग्रतिनो यदिलग्नः । तं करोति शिशुनिः स्वं स
ततं क्षयरो गिणम् ” इति । कन्यालग्नबलं पूर्ववत् । अयं विचारं भवतां नृणां । विद्यामौंज्युक्त
काले इति । मौंज्याऊर्ध्वमौंज्युक्तकाले विद्याप्राप्त्यते मौंज्यर्थमुक्तः मौंज्युक्तः सचासौ
कालश्च तस्मिन् विद्यावेदमारभेत् । मौंज्याऊर्ध्वमित्यनेन मौंज्याः प्रागनधिकारः सूचितः ।
किं कृत्वा गणेशंगिरमपि सरस्वतीमपि विधिवद्विध्युक्तमार्गेण पूजायित्वा । कथं भूते मौंज्यु
क्तकाले स्थिरचरहरिजन्मत्तरब्राह्महीने स्थिरचरहरिजं स्थिरलग्नं चरलग्नं तिसृणामुत्त

राणांसमाहाररुयुत्तरब्राह्मंरोहिणी एभिर्हीनैरहिते मौज्यर्थमेतानिगृहीतानि विद्यारंभ
अग्राह्याणीत्यर्थः । “ जाड्यांस्थिरेद्रचंगलग्रे सुविद्यातिश्वरेभ्रमः ” इति श्रवणात् ॥ १६ ॥

अथलग्नभंगाः ॥

भा०-चंद्र और मूर ग्रह लग्नमें होय-और चंद्र शुक्र लग्नपति६ छठे होय-और शुक्र१२
में होय-और आठमें कोई बी ग्रह ब्रह्मचापको मारक होय-और दूसरा लग्न नहीं होय तो
लग्नमें सूर्य कोईके मतमें श्रेष्ठ है-और कोईके मतमें वृषका चंद्र लग्नमें होयतो श्रेष्ठ होय

अथ विद्यारंभमुहूर्तम् ॥

गणेश सरस्वतीकी पूजन करके व्रतबंधके मुहूर्तमें व्रतबंधके पश्चात् विद्यारंभश्रेष्ठ है-और
विद्यारंभमें स्थिरचर लग्न और उत्तरा ३ नेष्ट हैं ॥ १६ ॥

केशांतंचौलवत्स्यानृपमितशरदीत्याहुरार्याव्रतोक्तिकालेमौजीवि
मोक्षंशुरुवलमनयोर्नावलोक्यंसुधीभिः ॥ शूद्राणामौज्यभावात्तदु
दिततिथिभेऽनस्तभौमेज्यशुक्रेव्यारेवारेलवेमास्युपयमविहितेच्छू
रिकाबंधमाहुः ॥ १७ ॥ इतिमुहूर्तमार्तडेउपनयनसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथकेशांतंमौजीविमोक्षंचवृत्ताद्धेनाह । केशांतमिति । तदुक्तंमनुना “ केशांतः
पोडशेषपंचाङ्गणस्यविधीयते । राजन्यबंधोर्द्वाविंशैवश्यस्यद्वचधिकेततः ” इति । केशां
तंकर्म नृपमितशरदि पोडशेषपंचौलवत्स्यादित्यार्याआहुः । सर्वचौलोक्तमत्रग्राह्यामि
त्यर्थः । व्रतोक्तिकालेमौजीविमोक्षमाहुः । स्पष्टम् । अनयोः केशांतमौजीविमोक्षयोः
शुरुवलंसुधीभिर्नावलोक्यम् । अथशूद्राणामौज्यभावाच्छूरिकाबंधंवृत्ताद्धेनाह । शू
द्राणामौज्यभावात्तदुदिततिथिभेऽनस्तभौमेज्यशुक्रेः उदितैःभौ
मशुरुशुक्रेः व्यारेवारे आरोभौमः तद्रहितवारे लवेनवांशे यत्र कुत्रापिलग्रे
भौमनवांशवार्जितइत्यर्थः । उपयमविहितेमासि विवाहोक्तमासे “ विवाहोपय
मौसमौ ” इत्यमरः । आरोभौमइत्यर्थः । छूरिकाबंधंकटिप्रदेशेच्छूरिकाबंधं
घनमाहुः । तथाचसंग्रहे “ शूद्राणाराजपुत्राणामौज्यभावेऽस्त्रबंधनम् । मौजीबंधोक्ततिथ्यादौ
कार्यंभौमादिनंविना ॥ ” नारदः “ छूरिकाबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् ॥ विवाहोक्ते
पुमासेपुशुक्लपक्षेप्यनस्तमे ॥ जीवशुकेचभूपुत्रेचंद्रतारावलान्विते ॥ मौजीबंधर्शतिथिषु
कुजवर्जितवासरे ॥ तेषानवांशकेकर्तुरष्टमोदयवर्जिते । शुद्धेष्टमेविधौलग्नपट्टांत्यविवर्जि
ते ॥ धनत्रिकोणकेंद्रस्यैः शुभेख्यायारिगैः परैः ॥ छूरिकाबंधनंकार्यमर्चयित्वापुरा
नृपितृन् ॥ अर्चयेच्छूरिकांसम्पद्देवतानांचसन्निधौ ॥ ततः सुलग्नैवध्रीयात्कन्यालक्षणसं
युताम् ॥ तस्यास्तुलक्षणंवक्ष्येयदुक्तंब्रह्मणापुरा ॥ संमितंछूरिकायामंविस्तारेणैवताड
येत् ॥ भाजितंगजसंख्यैश्चबंगुलान्परिकल्पयेत् । शेषंधैवफलंबक्ष्येध्वजायेधनवान्भवेत् ।
धूमायेमरणंसिंहेजयंश्वायेतिरोगिता ॥ धनलाभोवृषेत्पतंतदुःखीभवतिगर्दभे ॥ गजायेत्यंत

संप्रीतिर्ध्वक्षिवित्ताविनाशनम्" इति । सर्वत्रत्याज्यप्रकरणोक्तविलोक्यम् । अस्मिन्प्रकरणेकर्णवेधवृत्तिविनासर्वाणिस्त्रगधरावृत्तानि । इतिस्वोक्तमुहूर्तमार्तण्डटीकायांमार्तण्डवल्लभायांगर्भाधानादिसंस्कारप्रकरणम् ॥ १७ ॥

अब केशांतका और मौंजीत्यागका मुहूर्त कहते हैं-

भा०-केशांत कर्म सोलमें वर्षमें चोलके मुहूर्तमें करणा-और घतबंधका मुहूर्तमें मौंजीका त्याग करणा-और इन्हों दोनोंमें गुरुका बल नही देखणा-और भौमगुरु शुक्र इतने ब्रह्म उदय होय तो श्रेष्ठ है-और मंगलवार नेष्ट है-और मंगलके नवांशका लग्ननेष्ट है-और शूद्रोंके नही होती है जिससे विवाहके मासमें छूरिका बंधन श्रेष्ठ है ॥ १७ ॥
इति मुहूर्तमार्तण्डटीकायां गर्भाधानादिसंस्काराः ॥

अथ विवाहप्रकरणम् ॥

शुद्धांगोत्रकुलादिभिर्गुणयुतांकांतांवरश्चोद्भेदगुणैर्वश्यभयोनिखे
चरगणाःकूटंचनाडीक्रमात् ॥ वर्णाद्यावलिनोयथोत्तरमर्हीदूर्ध्वगुणै
क्यंशुभंवर्णाविप्रमुखाज्ञपादिहवरोवर्णोत्तमःस्याच्छुभः ॥ १ ॥

अथविवाहप्रकरणंविबभूवस्तावत्पठितगुणविचारंद्वादशभिर्वृत्तैराह । अतःपरं अत्रप्रथेसर्वाणिशार्दूलविक्रीडितानि । वरः गोत्रकुलादिभिः शुद्धांकांतांकमनीयाकन्यामुद्भेदश्चकाराद्वरोपिपवंधोभाव्यः गोत्रशुद्धिर्गयांतराज्ज्ञातव्या । कुलमपिपंचसप्तनिर्णयमपि एतद्व्यंग्रंथांतराज्ज्ञात्वाअन्यदत्रावलोकयेत् । अथयथोत्तरंवल्लिष्टंपठितक्रममाह । वर्णइति । वर्णः १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गणः ६ कूटं ७ नाडी ८ क्रमाद्यथोत्तरंवलिनः स्युः अर्हीदूर्ध्वमष्टादशाधिकंगुणैक्यंयथोत्तरंस्याच्छुभम् । तत्रादौवर्णलक्षणमाह । ज्ञपात्मीनात्सकाशात् विप्रमुखाः ब्राह्मणादयोवर्णाः पुनर्गणनयाज्ञेयाः तद्यथा मीनोब्राह्मणः मेघः क्षत्रियः वृषोवश्यः मिथुनः शूद्रः पुनः कर्कोब्राह्मणः सिंहः क्षत्रियइत्यादि इहास्मिन्राशिमेकमेववर्णोत्तमोवरः शुभः स्यात् नान्यथेत्यर्थात्सिद्धम् ॥ १ ॥

अब गुणविचार करते हैं-

भा०-प्रथम तो कन्याका शुद्ध गोत्रकुलादिक देखके गुणयुक्त सुंदर कन्यासे विवाह करणा ऐसेही गोत्रादिक वरकाको देखणा-और वर्ण १ वश्यं २ भं ३ योनि ४ खेचर ५ गण ६ कूट ७ नाडी ८ क्रमसे एकसे दूना बलवान है-जैसे वर्णसे वश्य बलवान है और वश्यसे भ बलवान है इत्यादिक समझणा ॥ और गुणोंकी ऐक्य १८ अठारहसे ऊपर शुभ होय-और मीनसे ब्राह्मणादिक वर्ण गिणना-जैसे मीन १२ ब्राह्मण है-मेघ १ क्षत्रिय-वृष २ वश्य-मिथुन ३ शूद्र ऐसे त्रिपटुते करणा-ऐसे पुरुषका उत्तम वर्ण चाहिये हीनवर्णकी कन्या चाहिये ॥ २ ॥

नुर्भक्ष्याजलजावशाविहरयोवश्याविकौर्प्याहरेरस्यालिर्नशुभोनुर
वजहरयोनेष्टाःस्युरन्यज्जनात् ॥ भेगण्येऽकहतेमिथरुयगशराः
शेपनसच्चाश्विभादश्वेभाव्यहिभोगिनःश्वृपभुङ्क्तेपाखुभुङ्क्ष्यदुराः २

अथवृत्ताद्धेनवश्यमाह । नुः नृराशेः मनुष्यराशेः जलजाजलचराभक्ष्याः । तस्यैव
विहरयः सर्वेवशाः विगतः हरिः सिंहोयेभ्यस्तेविहरयः सिंहरहिताः सर्वेवश्याइत्यर्थः ।
हरेः सिंहस्यविकौर्प्यावश्याः कौर्प्यावृश्चिकः विगतः कौर्प्या येभ्यस्तेविकौर्प्याः सिंह
स्यवृश्चिकरहिताः सर्वेराशयोवश्याः अयानन्तरोक्तस्यहरेः अलिर्वृश्चिकोनशुभः वैरी
त्यर्थः । नुः मनुष्यराशेः अज्जहरयः नेष्टाः स्युः । अज्जाः जलजाः हरिः सिंहः एतेने
ष्टाः मेलनंनकर्तव्यमित्यर्थः । अन्यज्जनात् अन्यतुभ्यभक्ष्यादिकं जनाज्ज्ञेयम् ।
तद्यथा नुः पुरुषस्पर्गौवश्याभवति । अत्रपरस्परंमित्रत्वंदृश्यते तस्मादनयोर्मेलनंशुभं
स्यात् । इदमेवम्लेच्छजातीयवधूवरयोर्नशुभम् म्लेच्छानांगौर्भक्ष्यम् । इत्येवंलोकप्रचारतो
विचारणीयमित्यर्थः । राशिस्वरूपंवृद्धजातकवशादवगंतव्यम् । वृहज्जातके “मत्स्यौघटीनृ
मिथुनंसगदंसवीणंचापीनरोश्वजघनौमकरोमृगास्पः ॥ तौलीससस्यदहनाप्लवगाचकन्याशे
पाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्चसर्वे ” ॥ अथभयोनीद्वावपिवृत्तैकेनाह । भेगण्येइति ।
मिथः परस्परंवधूवरयोर्भेनक्षत्रे वधूनक्षत्राद्वरनक्षत्रं गण्यं वरनक्षत्रात्कन्यानक्षत्रं गण्यम्
उभे अपिनवभिर्भाजितेकार्ये । शेपन्यगशराः त्रिसप्तपंच भवति तदानसत्स्यात् । अथयोनि
माह । अश्विभादिति । अश्विभात्सकाशाद्रानांनक्षत्राणाम्श्वादयोयोनयोभवन्ति ।
अश्वोअश्विन्याः इभोभरण्याः आविर्मेपःकृतिकायाः अहिःसर्परोहिण्याः भोगीसर्पोमृ
गस्य श्वाश्वानआर्द्रायाः वृषमुंडुरुंभुनक्तीतिवृषभुग्मार्जारःपुनर्वसोः मेघःप्रसिद्धः पुष्य
स्य आसुभुग्मार्जारआश्लेषायाः द्रुमुंदुरीद्रौर्दुरीमघापूर्वाफाल्गुन्योः ॥ २ ॥

अथ वश्य कहते हैं ॥

भा०—मनुष्यराशिके जलचरराशितो भक्ष्य है ॥ और मनुष्यके सिंह विना सब वश्य है ॥
और सिंहके वृश्चिक विना सब वश्य है । मनुष्यके जलमसे और सिंहसे मिलना नेष्ट है ॥
अर्थात् वरकन्याके परस्पर वैराशि नहीं लेणी—और विचार लौकिकसे देखना ॥

अथ भयोनि कहते हैं ॥

वरके नक्षत्रसे कन्याका नक्षत्रतक गणके—कन्याके नक्षत्रसे वरके नक्षत्रतक गणना, फेर
दोनोंको नवका भाग देना सो ३ । ५ । ७ । शेष रहें तो अशुभ है ॥ २ ॥

गोःकालीपशुभुङ्क्तेहिप्यथपशुद्रिद्रौमृगोश्वाकपिद्रौवभूकपिसिंहवा
जिहरिगोनागाःकमाद्योनयः ॥ सिंहभंमहिपाश्वमोतुखनकंश्चैणंच
कीशाविगोव्याघ्रंभुफणीतिभीरुवरयोःप्रेप्येशयोश्चत्यजेत् ॥३॥

गौरुत्तराफाल्गुन्याः कालीमहिषीहस्तस्य पशुभुग्व्याघ्रश्चित्रायाः महिषीस्वात्याः
पशुद्विद्व्याघ्रोःविशाखायाः द्रौमृगौवनुराधाज्येष्ठयोः श्वाभूलस्य कपिर्वानरःपूर्वाषाढा
याः द्रौमृभूउत्तराषाढाभिजितोः बभ्रूनकुलौ कपिर्वानरःश्रवणस्य सिंहोवनिष्ठायाः वार्ज्या
अश्वःशततारकायाः हरिःसिंहःपूर्वाभाद्रपदायाः गौरुत्तराभाद्रपदायाः नागोहस्ती
रेवत्याः । इति योनिमभिधाय योनिवैरमाह । सिंहश्च इमश्च सिंहोर्भेसिंहगजं महिषाश्वं ओतु
स्वनकं मार्जारं रौद्रं श्वेणं श्वानमृगौ कीशाविवानरमेपं गोव्याघ्रं बभ्रुफाणिनकुलसर्पं
इति वैरं भीरुवरयोः वधूवरयोः प्रेप्येशयोः प्रेप्यः सेवकः ईशःस्वामी एतयोश्चत्यजेद्व
र्जयेत् ॥ ३ ॥

भा०-और योनि वैरयोनिचक्रमें देखणी ॥ वर कन्याके और स्वामीसेवकके योयोनी नहीं लेणा
योनिचक्रम् ॥

वै.	यो.	न.
भेसा	अश्व	अ.
सिंह	गज	भ.
वदर	मोढा	क.
नालिया	सर्प	ते.
नालिया	सर्प	मृ.
हिरण	स्वान	भा.
उदर	मार्जार	पु.
घानर	मोढो	पु.
उदर	मार्जार	आ.
मार्जार	उदरा	म.
मार्जार	उदरा	पु.
व्याघ्र	गो	उ.
अश्व	भेसा	ह.
गौ	व्याघ्र	वि.
अश्व	भेसा	स्वा.
गो	व्याघ्र	वि.
स्वान	हिरण	अ.
स्वान	मृग	ज्य.
हिरण	स्वान	मृ.
मोढो	वानर	पु.
सर्प	नकुल	उ.
सर्प	नकुल	अ.
स्वान	कपि	अ.
मोढो	वानर	घ.
गज	मोढो	अ.
भेसा	मोढो	पु.
सिंह	गज	उ.
व्याघ्र	पशु	र.

भेशामंशुवुचंरवूशुमगुशाःशोगुःक्रि
यात्सूरवेमित्राणीज्यकुजेंदवःशानिसि
तौशत्रूविधोनोरिपुः ॥ मित्रेसूर्यवुधौ
कुजस्यविदारिःसूर्येदुजीवाहिताज्ञस्या
कास्फुजितौहितौविधुररिःसूरेःसित
ज्ञावरी ॥ ४ ॥ मित्राण्यर्ककुजेंदवो
थभृगुजस्यारिर्वाद्दहितौमंदज्ञौचश
नेःकुजेंदुरवयोनेष्टाःसितज्ञौहितौ ॥
पूर्वाद्रातककोत्तरंनरिसुरेर्कात्यादिती
ज्यानिर्लेदुश्रुत्यश्चिनिमित्रमन्यदसुरेदै
त्यैर्तृणांस्यान्मृतिः ॥ ५ ॥

अथग्रहवैरवैरंविबभ्रुस्तावद्राशिनाथानाह ।
क्रियान्मेपाद्धानांराशीनामीशाः भेशाः एतेक्रमे
णस्युः । मंगलगोमेपस्य शुशुक्रोवृषभस्येत्या
दिस्पष्टम् । रवेःसूर्यस्यईज्यकुजेंदवोमित्राणि
ईज्योगुरुःकुजोभौमः इंदुश्चंद्रः एतेरवेमित्राणि
सुत्तदः स्युः । शानिसितौशत्रू शनिःप्रसिद्धः
सितःशुक्रः एतौशत्रूवैरिणौ अर्यादन्त्येददा
सीनाः विधोनोरिपुः विधोश्चंद्रस्यरिपुर्नास्ति
सूर्यवुधौमित्रे अन्येसर्वेउदासीनाः । कुजस्यभौ

मस्यवित् बुधः अरिः । सूर्येदुर्जीवाः । हिताः मित्राणि अन्यौसमौ । इत्यबुधस्य
अर्कास्फुजितौरविशुक्रौहितौमित्रे विधुश्चंद्रः अरिः वैरी अन्ये समाः । सूरः गुरोः
सितज्ञौशुक्रबुधौअरीवैरिणौ ॥ ४ ॥ अर्ककुर्जेदवःरविभौमचंद्राःमित्राणिअन्येसमाः ।
भृगोःजातःभृगुजःतस्यभृगुजस्यशुक्रस्पर्वीदूसूर्यचंद्रौशत्रूमंदज्ञौशनिबुधौहितौमित्रे अ
न्येसमाः । शनेःकुर्जेदुरवयः अरयः सितज्ञौमित्रे अन्येसमाः । अयगणमाह । पूर्वाद्रा
तः भूः) पूर्वास्तिस्रः आर्द्राप्रसिद्धा अंतकोभरणी कःरोहिणी उत्तरास्तिस्रः एतन्न
क्षत्रभवकंनरिभवति । नृगणमित्यर्थः । अर्कोहस्तः अंतरेवती अदितिःपुनर्वसुः ईज्यः
पुष्यः अनिलःस्वाती इंदुर्मृगः श्रुतिः श्रवणः अश्विनीप्रसिद्धा मैत्रमनुराधा एतन्नक्ष
त्रनवकंसुरेदेवभवति । देवगणमित्यर्थः । अन्यत्कृत्तिका आश्लेषा मघा चित्रा
विशाखा ज्येष्ठा मूलं धनिष्ठा शततारका एतन्नक्षत्रनवकमसुरेभवति । रक्षोगणमित्य
र्थः । दैत्यैर्नृणांमृत्तिर्भवति ॥ ५ ॥

भा०-मेषका १ स्वामी भौम है । ऐसे वृषका २ शुक्र है-मिथुनका ३ बुध-४ चंद्र
मा । ५ सूर्य-बुध ६ का-शुक्र ७ का-मंगल ८ का-गुरु ९ का-शनि १० । ११ का-
गुरु १२ स्वामी है-और ग्रहोंके मित्रसमशत्रुका विचार चक्रमें देखना-कन्यावरके
राशि पतर्क शत्रुता न चाहिये-पू० ३ आ० भ० रो० उत्तर ३ यह ९ नक्षत्र मनुष्य-
गणके हैं । इ० रे० पु० पुष्य-स्वा० मृ० अ० आश्वि० अनु० यह ९ देवगणके हैं-और कु०
आश्ल० म० चि० वि० ज्ये० मू० ध० श० राक्षसगण हैं-कन्यापुरुषके दैत्यमनुष्य होय तो
मृत्यु होय ॥ ४ ॥ ५ ॥

मैत्रीचक्रम् ॥

सु.	चं.	मं.	बु.	वृ.	शु.	श.	ग्रहाः
सु. चं नं.	सु. बु.	सु. चं. गु.	सु. शु.	सु. चं. मं.	बु. श.	बु. शु. शं.	मित्राणि.
बु.	मं. शु. श. गु.	शु. श.	मं. गु. श.	श.	मं. गु.	शु.	समाः
श. शु.	०	श. बु.	चं.	बु. शु.	चं. सु.	सु. चं. मं.	शत्रवः

स्याद्देवासुरयोःकलिर्नृसुरयोर्मध्यंस्वयोःसौहृदनैःस्त्व्यद्विष्ययकेप
डष्टसुविपद्वैपुष्यमर्थाकै ॥ शेषेथाविविधाविभेकचरणेभिन्नक्षरा
इयैककंभिन्नांश्चैकभमेतयोर्गणखगौनाडीनृदूरनच ॥ ६ ॥

देवासुरयोर्देवदैत्ययोः कलिः स्यात् । नृसुरयोर्नृदेवयोर्मध्यस्यात् । स्वयोर्मेलने सौहृदं स्यात् । अथ कूटमाह । नैःस्व्यमिति । द्विव्ययके द्विर्द्वादशे नैःस्व्यनिःस्वस्य भावो नैःस्व्यनिर्धनत्वं स्यात् । पटष्टमुविपत्तमरणं स्यात् । वैपुत्र्यमर्थाकके अर्थाकके पंचमेनवमे वैपुत्र्यमनपत्यत्वं स्यात् । शेषे उर्वरिते तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे उभयसप्तमे एकशे विविधार्थाः धनपुत्रपश्चादयः स्युः । कथं भूतेशेषे विभेकचरणे विगतं भेकचरणं नक्षत्रेकचरणं यमात् तथा तस्मिन्नक्षत्रेकचरणे कूटे अनिष्टफलं श्रूयते “एकराशौ शुभोद्वाह एकभांशे मृत्फलस्य” इति । एकऋक्षस्पचत्वारो भेदाः एकराशिभिन्नक्षत्रेकक्षेत्राशिराशिः एकराशिनक्षत्रभिन्नचरणम् एकराशिनक्षत्रचरणं चेति चत्वारो भेदाः तत्र एकराशिनक्षत्रचरणं निर्दिष्टम् । विभेकचरण इति । अथ शुभकूटे यद्भिन्नक्षत्राश्यायैकं करं राश्यायैकत्वं यच्च भिन्नांश्यायैकभमे तयोर्गणखगौनाडी नृदूरंचन अत्र किमपि नावलोक्यम् शुभमित्यर्थः । नृदूरं वक्ष्यमाणम् । भिन्नांश्यायैकभमित्यत्र भेदद्वयमागतं भवति । एकक्षेत्राशिराशिकम् अपरमेकराशिनक्षत्रभिन्नचरणं तस्मात् एकराशिनक्षत्रचरणं त्यक्त्वा त्रिपुभेदे पुगणादिकं न चिंतयेत् तत्र गणादिदोषे सत्यपिशुभं स्यादित्यर्थः । उक्तं च बृहस्पतिना “एकराशौ पृथक् पृथक् पृथक् राशौ तथैकभे । गणनाडी नृदूरंच ग्रहवैरं न चिंतयेत् ॥ ” कालनिर्णये “दंपत्योरेकनक्षत्रे भिन्नपदे शुभाहम् । दंपत्योरेकपादे तु वर्षाते मरणं ध्रुवम् ॥” इति ॥ ६ ॥

भा०—और देवदैत्योके कलह होय—और देवमनुष्योंके मध्य है—वरकन्याका एक गण होय तो प्रीति होय ॥ अब कूट कहते हैं—वरकन्याकी दुर्जाबारभी राशि होवे तो २ । १२ । निर्धन होय ॥ और ६ । ८ छटी आठमी होवे तो मरण होय—और नवी पांचवी ९ । ५ । होय तो संतान नहीं होय ॥ और ३ । ११ । ४ । १० । और दोनोंकी सातमी वा एकमी शुभ हैं, और दोनोंका एकनक्षत्रका एक चरण नहीं होय तो ३ । १० । ११ । ४ । १ । ७ । यह शुभ है—और जो शुभकूटमें भिन्न नक्षत्र होय ने राशि एक होय तो—और जो नक्षत्र एक होय ने चरण पृथक् होय तो, गणखगनाडी नृदूरोंको नहीं देखना । नृदूरको आगे कहेंगे ॥ ६ ॥

पद्माष्टमभं च पष्ठसहितं चेच्छोभनं स्यात्समभं द्विर्द्वादशके द्वितीय सहितं श्रेष्ठं स्त्रिया युग्वरिः ॥ मूलेंद्रार्कभपाश्यजेकचरणादित्यार्यमे शाश्विभैर्याम्येद्वीज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्टां च हिवुर्ध्वभैः ॥ ७ ॥

अथ ग्राह्यपट्टकाष्टकं द्विर्द्वादशं चाह । पट्टकाष्टेति । समभं कर्ककन्यादि चेद्यादि पष्ठसहितं स्यात्तदाशोभनं स्यात् ग्राह्यं स्यादित्यर्थः । तथा । वृषः समभं तस्मात्सकाशात् पष्ठेन तु लाधारेण सहितं यदि भवति तदा ग्राह्यं स्यादित्यर्थः । तत्स्वामिनोभैर्यभावात् समभं अष्टमे न समं न ग्राह्यम् । एवमेव ग्राह्या ग्राह्यं विलोकयेत् । अथ ग्राह्यं द्विर्द्वादशं चाह । द्विर्द्वादशके समभं द्वितीय सहितं यदा भवति तदा श्रेष्ठं शोभनं स्यात् विपरीतमसत् । अत्र सिंहविशेषमाह । स्त्रिया युग्वरिरिति । विपमोपि सिंहः स्त्रिया कन्यया युग्युक्तः श्रेष्ठः । अथ नाडीमाह । मूलेति ।

अत्रश्लोकेतृतीयांतैस्त्रिभिःपदैःतिस्रोनाड्यःसूचिताः । मूलप्रसिद्धम् इन्द्रोज्येष्ठा अर्कभंह-
स्तः पाशीशततारका अजैकचरणपूर्वाभाद्रपदा आदित्यपुनर्वसुः अर्यमाउत्तराफाल्गु-
नी ईशआर्द्रा अभिभमभिनी एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति । याम्यभरणी इंदुमृगः इ-
ज्यभंपुष्यः भिन्नमनुराधा भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनी वसुभंधनिष्ठा त्वाष्ट्रचित्रा अंशुपूर्वाषाढा
आहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एभिर्नवनक्षत्रैरेकनाडीभवति ॥ ७ ॥

भा०-समपट्टकाष्टकका दोष नहीं है-जैसे वृषसम है इससे छठा तुल है इससे जो
पट्टकाष्टक होयतो दोष नहीं है ॥ और द्विर्द्वादशमें २ । १२ । सम जो दूजासहित होयतो
दोष नहीं है ॥ सिंहमें विशेष कहते हैं-विषम जो सिंह कन्या जो स्त्री इससे युक्त श्रेष्ठ है ॥

अत्र नाडीको कहते हैं ॥

भा०-मू० ज्ये० ह० श० पूर्वाभाद्रपदा-पुन० उत्तराफाल्गुनी-आर्द्रा-अश्विनी९यह एक-
नाडीके ९ नक्षत्र है ॥ म० मृ० पुष्य-अनु० पूर्वा फा० ध० चि० पूर्वाषाढा-उत्तराभाद्रपदा
९यह ९ दूजीनाडीके ९ नक्षत्र है ॥ ७ ॥

अन्यैर्नाड्यइहैकनाडिनवकेस्यातांद्विभेचेन्मृतिर्गोदादक्षिणतः क
चिन्नपमुखेपार्श्वेकनाडीहिता ॥ मैत्र्याद्विव्ययमर्थनंदमपिसत्पट्टा
एकंवश्यतःपट्टिःस्त्रीनृगणावरोक्षपगणःसत्कूटमैत्र्योस्तदा ॥ ८ ॥

अन्यैरुर्वरितैर्नक्षत्रैरेकनाडी एवंतिस्रोनाड्योभवति । इहविवाहविषयेपदाएकनाडीनवके
द्विभेधधूवरयोर्भिन्नक्षत्रेचत्स्यातांतदामृतिर्भरणस्यात् । अथगौतम्यादिदक्षिणेदेशेक्षत्रिया
दीनांचअन्यवध्वाअलाभेगतिमाह । गोदादक्षिणतः गोदागौतमीतस्याःदक्षिणतः द
क्षिणेदेशेसर्ववर्णनृपमुखेक्षत्रियादींसर्वदेशस्थेकचित् अन्यकन्याया अलाभेसतिपार्श्वेकना
डीहिताशुभास्पान्नमध्यनाडी । उक्तंचरत्नकोशे “ अग्रनाडीव्यधेभर्ता मध्यनाडीव्यधे
द्वयम् । पृष्ठनाडीव्यधेकन्या त्रिपतेनात्रसंशयः ॥ समासत्रेव्यधेशीर्षं दूरवेधेचिरेणतु ।
व्यधांतरभमानेन वर्षेदुष्टंजायते ” इति ॥ ब्राह्मणविषयम् ॥ “ जठरेनिर्धनत्वं च गर्भे
मरणमेवच । पृष्ठेदौर्भाग्यमाप्नोति तस्मात्तापस्विर्जयेत् ” इति ॥ ज्योतिःप्रकाशे“नि
धनंमध्यनाट्यांचदंपत्योर्निवषार्थयोः ” ॥ अथव्यवस्यातत्रैवोक्ता “ करग्रहेपृष्ठनाड्यौ
ननिघेद्येतिपट्टचः । तत्क्षत्रियादिविषयगौतमीयाम्पतस्तथा ” इति ॥ अथपूर्वोक्तानां
द्विर्द्वादशानांशुभवत्तमाह । मैत्र्येति । मैत्र्यग्रहमैत्र्या द्विव्ययंद्विर्द्वादशं अर्थनंदंपंचमनव
मं सत्शुभंस्यात् वश्यादिपट्टभिःपट्टकाष्टकंशुभंस्यात् । वश्यभयोनिस्त्रेचरणनाडीभिःप
ट्टकंशुभंस्यादित्यर्थः । अथयदास्त्रीनृगणावरोक्षपगणोऽक्षोपगणःस्यात्तदातन्मेलनंस
त्कूटमैत्र्योःसत्प्योःशुभंस्यात् ॥ ८ ॥

भा०-और शेषरहै कु० रो० आश्ले० म० स्वा० वि०उत्तराषाढा श्र० रे० इन्हों९नक्षत्रोंकी
जीजी नाडी है ॥ विवाहमें स्त्रीपुरुषका नक्षत्र एकनाडीमें होवेतो मृत्यु होय ॥ और दूसरी

कन्या नहीं मिले तो गौतमीनदीके दक्षिणवासी क्षत्रियादिकोंके मध्यनाडी बिना दोनोंके एक-
नाडी शुभ होती है-और कन्यापुरुषके राशिस्वामियोंके परस्पर मित्रता होयतो २। १२।
५। ९। यह अशुभकूटबी शुभ होय-और वश्यादि छसे षषडाष्टक ६। ८ शुभ होता है ॥
और स्त्री मनुष्यगणकी होय नेवर राक्षसगणका होयतो सत्कूट मित्रतासे शुभ होता है ॥ ८ ॥

रक्षःस्त्रीनृपुमान्यदावशमुखैःपद्भिर्युतंशोभनंस्त्रीभात्रानिकटेनृदूरम्
शुभंखेटोडुमैत्र्योःशुभम् ॥ व्यर्केताम्रसुवर्णमष्टरिपुकेगोयुग्ममर्था
ककेरौप्यंकांस्यमथैकनाडियुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्भवेत् ॥ ९ ॥

अथयदारक्षःस्त्रीरक्षोगणास्त्री नृपुमान्नृगणःपुरुषःस्यात् तदावशमुखैःपद्भिःवश्य
भयोनिलेखरकूटनाडीत्येतैःपद्भिर्भुतंतमेलनंशुभंस्यात् । अथनृदूरंसापवादमाह । स्त्री
भास्त्रीनक्षत्रात्नाडितनृनक्षत्रं यादैनिकटेसमीपिभवति । तदानृदूरंस्यात् । कथंभुतंनृदूर
म् अशुभम् अशुभफलदम् । इदंनृदूरंखेटोडुमैत्र्योःसत्योःशुभंस्यात् उडुमैत्रीनक्षत्रमैत्रीयो
निमैत्रीतियावत् । अयसंकटेदुष्टकूटादीदानमाह । व्यर्केइति । व्यर्केद्विर्द्वादशेताम्रसुवर्णादि
दत्त्वाउद्भवेत् । अष्टरिपुकेषडष्टकेगोयुग्ममिथुनंदत्त्वाउद्भवेत् अर्थाककेरौप्यंमनवमैरीप्यंकां
स्यंचदत्त्वोद्भवेत् । अथएकनाड्यादानमाह । एकनाडीयुजिगोस्वर्णादिदत्त्वोद्भवेत् एक
नाडीयोगोस्वर्णात्रवस्त्राणिघृनिदत्त्वोद्भवेत् । राजमार्तदे ॥ “षडष्टकेगोमिथुनंप्रदद्या
त्कांस्यंशरीरप्यनवपंचमेच । नाड्यांतुधेनवत्रसुवर्णवस्त्रं द्विर्द्वादशेग्राह्यतपणंच” ॥ उद्धा
हतत्वे “ताम्रंहेमधनव्यधेरजतयुक्कांस्यंशरंकेतूपं गांदद्याच्चषडष्टकेद्विजभुजिस्वर्णच
नाडीयुतौ” इति ॥ ९ ॥

भा०-और रक्षोगणकी स्त्री और मनुष्यगणका पुरुष होयतोबी वश्यभयोनिलेखरकूट-
नाडीयांसे युत मेलन शुभ है ॥ और स्त्रीके नक्षत्रसे पुरुषका नक्षत्र नजीक होयतो उनकी
नृदूर कहते हैं-नृदूर अशुभ है-और खेटमैत्रीसे और योनीकी मैत्रीसे नृदूर शुभ होता है ॥
अथ संकटमें दुष्टकूटादिकोंका दान कहते हैं-दूजा चारमा कूट होयतो तांका सोनाकां देके
विवाह करणा-और ६। ८ होयतो गोमिथुनका दान देके विवाह करणा ॥ और ९। ५
होयतो रूप्यकांसी देके विवाह करणा ॥ और एकनाडीमें होयतो गो सुवर्ण वस्त्र
अन्नादिक बहुत दान करके विवाह करणा ॥ ९ ॥

भूर्वर्णक्यवरोत्तमेथवशभक्ष्येऽर्द्धद्वयमित्रयोःखंवैराशनकेधरारिव
शकेथोसद्भयोरग्रयः॥ मिथ्रेतच्छकलंत्वथातिसुहृदोर्वेदास्त्रयोमि
त्रयोरेकःस्याद्विपतःस्वभावगुणयोर्द्वौखंमहद्वैरिणोः ॥ १० ॥

अथगुणविचारंभिभृत्तैराह । तत्रादौवर्णगुणविचारमाह । वर्णक्यवरोत्तमेभूरेकोगु
णोक्षेयः वर्णयारैक्यंयस्मिन्धटिते तद्वर्णक्यवरउत्तमोयस्मिन्स्तद्वरोत्तमंच उभयत्रापि एक
कोगुणोक्षेयः अर्थाद्धीनवरेगुणामावः । उत्तंचज्योतिर्नबंध “एकोगुणः समेवणेतयाव

र्णोत्तमेवरे ॥ हीनवर्णे गुणः शून्यंकेप्याहुः सदृशेदलम्” इति । अथवश्यगुणविचारमाह ।
 वशभक्ष्येवर्द्धमेकस्यार्द्धगुणः वशभक्ष्यंययामनुप्याणांजलजावशा भक्ष्याश्च तत्रवर्द्धगुणो
 ग्राह्यः । एतत्तुद्विजादौज्ञेयं द्विजातयस्तुकदाचिच्छ्राद्धेपाठीनजातीयमत्स्यभक्षकामवन्ति ।
 नसर्वेषाम् । तस्माद्वधूवरजातिं विचार्ययोजनीयम् हीनजातीशून्यंयतः सर्वैराशनकेइत्य
 स्मिन्नेवश्लोकेउक्तत्वात् एवमेवसिंहस्यसर्ववश्याः भक्ष्याश्चभवन्ति । तत्रमनुप्याः वैर
 भक्ष्यं वृश्चिकस्तुर्वरी अन्येवशभक्ष्यम् अथमित्रयोः परस्परंसुहृदोः द्वयंगुणद्वयंज्ञेयं । तत्र
 विचारः । स्वजातीमित्रत्वेप्रकटं मनुप्याणामेववृषाश्वमृगैः सहामित्रत्वं तत्रहीनजातीयानां
 पशवोवशभक्ष्यं तत्रवर्द्धगुणः अन्यत्रद्वयम् । अथअरिवशकेधरा एकोगुणः अरिवशकंयथा
 मनुप्याणांवृश्चिकः सिंहवृश्चिकयोर्नित्यंवैरम् वृश्चिकदष्टः सिंहोमरणमाप्नोतीति लोकेप्र
 सिद्धम् तस्मादत्रगुणाभावः । प्रथमंवशभक्षणे अन्यज्जनादित्युक्तम् तस्मात्सुबुद्धिभिर्वि
 चार्यवक्तव्यम् । ममात्रवश्यविचारणेषुद्धिरेवंस्फुरिता अत्रयद्विरुक्तंतद्बुधैः शोधनीयम् ।
 ननुवश्यभक्षणेकौप्येनवश्योहरेरित्येवोक्तम् । त्वयाकयमुक्तंसिंहस्यमनुप्यावैरिभक्ष्यामि
 तिसत्यं । तच्छ्लोकोक्तलक्षणेसर्वसामान्यमस्ति । अतएवोक्तंग्रंथकर्त्रा अन्यज्जनादिति । सिंह
 स्तुनरगजादिप्रतापिमारणेऽत्युत्सुकः अन्येषामारणेऽदासीनः असदृशत्वात् । उक्तंच
 “वैरवश्येगुणाभावो द्वयोः सख्येगुणद्वयम् । वशवैरेगुणश्चैकोवशभक्ष्येगुणार्द्धकम्”
 इति । अथतारागुणविचारमाह । सद्भयोः उभयतः सत्तारयोः सतोः अग्रयः
 त्रयोगुणाः । एतदुक्तंभवति । भेगर्ण्येकहतेइत्यनेन प्रकारेणउभयतोपिपदिसत्तारिभवत
 स्तदात्रयोगुणाइत्यर्थः । मिश्रेतच्छकलमिति । मिश्रेएकतः शुभातारा एकतः
 अशुभा एवंविधेमिश्रसति तच्छकलंतेपांत्रयाणांशकलं सार्द्धेकोगुणइत्यर्थः ।
 अन्यथागुणाभावइत्यर्थात्सिद्धम् । उक्तंच “एकतोलभ्यतेताराशुभाचैवाशुभान्यतः ॥ त
 दासाद्धेगुणश्चैकस्ताराशुद्धौमिधेयः ॥ उभयोर्नशुभातारातदाशून्यंसमादिशेत्” ॥
 अथयोनिगुणविचारमाह । अतिसुहृदेवैदाश्चत्वारोगुणाः मित्रयोश्चयः द्विपतंवि
 रिणोरैकः स्वभावगुणयोर्द्वौ महर्द्धैरिणोः तंशून्यंगुणः स्यात् । एवंपंचप्रकारे
 णयोनिगुणाः । अस्याविवेकः अष्टविंशतिनक्षत्राणांअश्वादयःसर्वाश्चतुर्दशयोनयः तत्र
 सिंहेभेमहिषाश्वमित्यादियदुक्तं तन्महर्द्धैरं तत्रापिमहर्द्धैरमाहिषाश्वं यानरमेपकम् एतद्वय
 मुदासीनं स्वभावगुणं परस्परघाताभावात् । अयंकयोनिपुत्रमित्रत्वंजेयम् एकयोनिपु
 णिजयोः श्वानयोः मार्जारयोः व्याघ्रयोः सिंहयोः एकयोनित्वेपिनमित्रत्वं परस्परकण्डह
 कारणात् एतद्युग्मपंचकंस्वभावगुणम् एतद्युग्मपंचकंनुमहर्द्धैरस्यं महिषाश्वंयानरमेपम् ए
 तद्वयमित्येतद्युग्मसत्कंस्वभावगुणं व्याघ्रस्तुमुपादुरुर्नकुंउपुटदासीनः सिंहोप्येवमपुटदा
 सीनः तथाएतौव्याघ्रसिंहौ अन्येषांरिणोः संपमार्जारयोर्वैरं श्वमेपयोः मैत्रं गोमहि
 प्योर्मेत्रमुंदुरुसर्पयोर्वैरम् एवंश्वमित्रादिभ्यः उदासीनत्वंविचार्यउक्तवद्गुणाज्ञातव्याः ।
 औदासिन्ये स्वभावगुणवन्गुणप्रदंनमुदासीनादांशुभायथापेनांकास्तयापिस्वभावगुणं

महिषाश्वमेपवानेरचऔदासीन्यं दृश्यते तस्मादेतद्वयम् उदासीने गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्था
ज्ज्ञायते । उक्तं च “महावैरेचैरे च स्वभावेचययाक्रमम् ॥ मैत्रेचैवातिमैत्रेचखंदुद्रिचि
चतुर्गुणाः ” इति ॥ १० ॥

भा०—जो वर उत्तमवर्णका होय अथवा दोनोंका एक वर्ण होवे तो गुण एक १ होय ॥
और वर हीनवर्णका होयतो गुण नहीं होय ॥ अथ वश्यगुणविचारः ॥ जो एकका वश्य और
दूसराका भक्ष्य होयतो अर्द्ध गुण होय ॥ और दोनु मित्र होवे तो गुण २ होय ॥ और
शत्रुवश्य होयतो एक गुण होय ॥

अथ तारागुणविचारः ॥

जो दोनोंकी शुभतारा होय तो तीन ३ गुण होय ॥ और एककी शुभ और एककी
अशुभ होयतो डेढ १½ गुण होय ॥ अथ योनिगुणविचारः ॥ दोनोंके अत्यंतमित्रतासे
४ चार गुण होय और मित्रतासे तीन गुण होय ॥ और दोनोंके वैर होयतो १ गुण होय ॥
और स्वभाव गुणसे २ गुण होय ॥ और दोनुमद्वैर होयतो ० गुण होय ॥ १० ॥

एकेशोभयमित्रयोःशरमिता अर्द्धसमारातिकेचत्वारः सममित्रके
रिपुहितेभूमिद्वयुदासेत्रयः ॥ नादेवोमनुजावधूरिहरसास्तद्वैपरी
त्येशराःपट्टसाम्येक्षपपूरुपःसुरवधूरत्रैककोन्यत्रयम् ॥ ११ ॥

अथस्वेचरगुणविचारमाह । एकः ईशोयस्मिन्तदेकेशम् उभयमित्रमित्रेयस्मिन्तदुभ
यमित्रम् एकेशचउभयमित्रंचएकेशोभयमित्रे तयोः शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः उभय
त्रापिपंचपंचग्राह्याइत्यर्थः । अर्द्धसमारातिकेसमः उदासीनः अरातिः शत्रुः एवंयस्मि
न्मेलनेतत्समारातिकं तत्रअर्द्धमेकस्यार्द्धगुणाः स्युः । रिपुहितेअरिसुहृदिभूमिः एकः
द्वयुदासेत्रयः द्वौउदासीनौयस्मिन् तत्रत्रयगुणाः अनुक्तेगुणाभावः । उक्तं च “ यत्रैका
धिपतित्वेचमित्रत्वेगुणपंचकं ॥ चत्वारः सममित्रेचद्वयोःसाम्येत्रयगुणाः ॥ मित्रवैरे
गुणश्चैकः समवैरेगुणार्द्धकम् ॥ परस्परंस्वैरेगुणः शून्यंसमादिशेत् ” इति । अथगुण
विचारमाह । नादेवइति । यत्रनरोदेवगणः वधूर्मनुजामनुप्यगणाभवाति । इहरसाः
पट्टगुणाग्राह्याः तद्वैपरीत्येतयोर्वैपरीत्यंतद्वैपरीत्यंतस्मिन् शरमिताः पंचगुणाग्राह्याः एतदु
क्तंभवति यत्रनरोमनुप्यगणः वधूर्देवगणा अत्रपंचगुणाग्राह्याइत्यर्थः । पट्टसाम्येगणसाम्ये
पट्टगुणाग्राह्याः यत्रअस्त्रपः पूरुपः दैत्यगणः पुरुपः सुरवधूर्देवगणास्त्रीभवतितत्रैकः
एकगुणोग्राह्याः अन्यत्रउक्तादन्यत्रखंडशून्यंस्यात् ॥ ११ ॥

अथ स्वेचरगुणविचारः ॥

भा०—दोनोंका स्वामी एक होय अथवा परस्पर मित्रता होवे तो पांच ५ गुण होय ॥ और
समशत्रू होवेतो अर्द्धगुण होय ॥ और शत्रुमित्रसे १ गुण होय ॥ और परस्पर समतासे
तीन ३ गुण होय ॥ अनुक्तमें गुण नहीं होता है ॥

अथ गणगुणविचारः ॥

भा०—जो पुरुष देवगणका और कन्या मनुष्यगणकी होयतो छ द गुण होय ॥ विपरीतसे पांचगुण ५ होय ॥ समगणसे ६ गुण होय ॥ और राक्षसगणका पुरुष होय ने कन्या देव-गणकी होयतो एक गुण होय ॥ अन्यथा शून्य गुण होय ॥ ११ ॥

दुष्कूटेयदियोनिमैत्रमवलादूरंतदांभोधयोनोचेत्खंत्वनयोर्यदैकमि
हभूर्भाण्ड्यैक्यकेखंगुणः ॥ सत्कूटेवरदूरताभरिपुतापद्भिन्नराश्यैक
भेपंचान्यत्रसुकूटकेचगिरयोथोनाडिभेदेगजाः ॥ १२ ॥ ॥

इति श्रीमुहूर्तमार्तंडेविवाहप्रकरणेघटितसमाप्तम् ॥

अथ कूटेगुणविचारमाह । दुष्कूटेद्विर्द्वादशादौसतियदियोनिमैत्रमवलादूरंस्त्रीदूरंस्यात्
तदांभोधयश्चत्वारोगुणाग्राह्याः नोचेद्यदियोनिमैत्रमवलादूरंनस्यात्तदाखंशून्यंगुणः स्यात् ।
अनयोयोनिमैत्रस्त्रीदूरयोर्मध्ये यत्र एकं स्यात् इहभूरेकोगुणः भाण्ड्यैक्यकेनक्षत्रैक्यच
रणखंशून्यंगुणोग्राह्याः । अथसत्कूटेसति यदिवरदूरताभरिपुताभयंविं योनिवैरंचस्यात्
तदारसाः षड्गुणा ग्राह्याः भिन्नराश्यैकभेपंचभिन्नराशिश्चएकमतः च अत्रपंचगुणाग्राह्याः
उर्वरितेसुकूटेगिरयः सप्तगुणाग्राह्याः । अथनाडीविचारमाह । अथोनाडीति । नाडि
भेदेगजाः अष्टौगुणाग्राह्याः । अनुक्तेगुणाभावः ॥ इतिमुहूर्तमार्तंडेघटितम् ॥ १२ ॥

अथ कूटगुणविचारः ॥

भा०—और जो कूट २ । १२ होय ने योनीकी मित्रता होय और स्त्रीदूर होयतो ४ चार
गुण होय ॥ और योनीकी मित्रता ने स्त्रीदूर नहीं होयतो = शून्यगुण होय ॥ और जो योनि-
मित्र और स्त्रीदूरमेंसे एक होयतो एकगुण होय ॥ और दोनोंके एकनक्षत्रका एक पाद
होयतो शून्य० गुण होय ॥ और जो सत्कूट होवे ने वर दूर होय और नक्षत्रकी शत्रुता होय
ने दोनोंकी योनिमें वैर होयतो ६ गुण होय ॥ और दोनोंकी भिन्नराशि होवे ने नक्षत्र एक
होयतो ५ पांच गुण होय ॥ और शेष सत्कूट होयतो सात ७ गुण होय ॥

अथ नाडीविचारः ॥

भा०—भिन्ननाडीसे अष्ट ८ गुण होय ॥ और अनुक्त होवेतो गुणबी नहीं ॥ १३ ॥

स्त्रीणामष्टमवर्षतस्त्रिपुनृणांचीर्णव्रतानामयुक्ष्वब्देष्वत्रचराधमाय
युगयोर्मार्गेविवाहः शुभः ॥ ज्येष्ठपूर्वजयोस्त्यजेद्विमरुचिज्ञेज्यो
नखेटान्वितंयन्मासादिजनुर्भवंप्रथमकेगर्भेत्यजेन्नानुजे ॥ १३ ॥

अथस्त्रीणांविवाहकालमाह । स्त्रीणामष्टमवर्षतः सकाशात्त्रिपुनर्वपुविवाहः शुभः
स्यात् । अष्टमनवमदशमेपुशुभः स्यादित्यर्थः । तथाचसंवर्तः “अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षा
चरोहिणी । दशवर्षाभवेत्कन्याद्वादशेश्वरलीमता ॥ गौरीदानान्नाकलोकेवैकुण्ठेरोहिणीदि

दत्त । कन्यादानाद्ब्रह्मलोकेरौरवंतुरजस्वलाम् ॥ इति ॥ रजस्वलेतिवृषलीपर्यायः । तथाच कारिकायामुक्तम् “ पडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयं यतः ॥ सोमोभुंक्तेततस्तद्वर्षश्चत यानलः ॥ ” इति । अस्यवाक्यस्यसहायिनीश्रुतिरपि “सोमःप्रथमोविविद” इत्युपक्रम्य सोमोददद्वर्षायगंधर्वोदददग्रयेइत्यंता । नन्वस्यविरोधोब्रह्मपुराणेगौतमीमाहात्म्येभानु तीर्थवर्णनेविष्टिभानुसंवादेदृश्यते विष्टिभानुरुवाच “चतुर्थ्याद्वत्सरादूर्ध्वयावन्नदशमात्ययः । तावद्विवाहःकन्यायाःपित्राकार्यःश्रयन्नतः ॥ ” इति । सत्यम् । अत्रपुराणवाक्यंशूद्रादिविषयं श्रौतंस्मर्तब्राह्मणादिविषयमित्यविरोधः । सप्तमवर्षविषमत्वात्त्रारदादिभिःस्त्रीविवाहेनांगी कृतम् तस्माच्छास्त्रतत्त्ववेदिनाआचार्येणसर्ववर्णानामविरुद्धमेवोक्तम् । स्त्रीणामष्टमवर्षतः स्त्रिष्विति । कथितकालादूर्ध्वंकदाचिद्ब्रालाभनिमित्तादौसप्तमवर्षेपुद्वादशचतुर्दशपोडशे पुविवाहोऽग्रंथांतरेऽक्तः । कालनिर्णयदीपिकाविवरणेस्वयंवरार्थकालद्वयमुक्तम् । जी वत्पितृकायाऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयंवरकालः अदातृकायाअपिऋतौवर्षत्रयानंतरंस्वयं वरकालः । अदातृकायाइत्येतत्सर्ववर्षसाधारणं । कन्याप्रदातारःकालनिर्णयदीपिकायामु क्ताः “पितापितामहेऽप्रातामाताबंधुर्यदानहि । ऋतौवर्षत्रयादूर्ध्वंकन्याकुर्यात्स्वयंवरम् ॥ ” इति । बोधायनोप्याह “वर्षाणित्रीण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनं ॥ ततश्चतुर्थेवर्षेपुर्विदेतसदृ शंपतिम्” इति । अथपुंसांविवाहकालमाह । नृणांचीर्णव्रतानां कृतविसर्गाणां अयुग्मे पुविषमेपु अन्देपुवर्षेषु विवाहःशुभःस्यात् । विशेषतःवर्षेपुकर्तव्यइत्याह । अत्रराध माययुगयोः अत्रविषमवर्षेषु राधोवैशाखः माघःप्रासद्धःअनयोर्युगेयुगुले राधयुगवैशा खज्येष्ठौ माघयुगं माघफाल्गुनावित्यर्थः । मार्गमार्गशीर्षेविवाहःशुभःस्यात् । एतेपंचमा साःबहुसंमताःएपुज्येष्ठेज्येष्ठमासपूर्वजयोःप्रथमजातयोःद्वयोस्त्यजेत् । अर्थादेकतरेज्ये ष्ठेसतितन्यजेत् । दोषांतरमाह । हिमरुचिचंद्रं ज्ञेज्योनखेटान्वितंशुधगुरुः(हितान्यग्रहयु क्तं पापग्रहयुक्तं शूद्राणां अन्यतमयुक्तं त्यजेत् अनिष्टफलश्रवणात् “मासाद्यंजनिर्भवम्” इति । न्याय्यप्रकरणोक्तंयत्तत्प्रतिशेपनिर्णयमाह । यन्मासादितिरूपणार्थम् । नारदः “नजन्ममासेनक्षत्रेनजन्मदिवसेपिवा । आद्यगर्भेऽस्तस्यापिदुहितुर्वकिरग्रहः” इति ॥ १३ ॥

अथ कन्याका विवाहकाल कहते हैं ॥

भा०-कन्याके विवाह आठमें वर्षमें वा नवमें वर्षमें वा दशमें वर्षमें करणा । पुरुषके व्रत समाप्त होनेसे विषमवर्षमें विवाह करणा ॥ और वैशाख-माघ-ज्येष्ठ-फाल्गुन-मार्गशीर्ष ए मास विवाहमें श्रेष्ठ हैं ॥ जो वर कन्या दोनों प्रथमसंतानका होय तो ज्येष्ठमासमें विवाह नहीं करणा । और एक ज्येष्ठ होयतो ज्येष्ठमास अशुभ नहीं है-और जो चंद्रमा शुधविना दुजे ग्रहोंसे संयुक्त होयतो अशुभ है ॥ और प्रथमसंतानके विवाहमें जन्ममासादिकोंको नहीं लेणा ॥ दुजे संतानके दोष नहीं है ॥ १३ ॥

मूलांत्याकर्मधास्थिरेंदुनिलयुद्धेत्रांविवाहेशुभं पा
पत्यक्तमनिंदुभुक्खलयुतंभोग्यंचविद्धंचभम् ॥

विश्वेन्द्रोर्यममित्रयोर्द्विकभयोः पैत्र्यक्षहयोर्यमिथो

त्यार्यम्णोः पुनरस्त्रपोर्वरुणभस्वात्योरुभाहस्तयोः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्राणिसवेधान्याह । मूलांत्याकेति ॥ मूलंप्रसिद्धम् अंत्यरेवती अको
हस्तः मघाप्रसिद्धा स्थिराणिरोहिण्युत्तरात्रयमइंदुमृगः अनिलं स्वाती एभिः सहितं मैत्रमनु
राधा विवाहेशुभं शुभफलदम् । अथ एते पूक्ते पुनिद्यमाह । पापत्यक्तमसत् अनिंदुमुक् चं
द्रभुक्तं न शुभम् एतदुक्तं भवति । पापग्रहत्यक्तं नक्षत्रं चंद्रभुक्तिरहितं न शुभं स्यात् । खल्यु
क्तं पापग्रहयुक्तं भोग्यं विद्धं न शुभं स्यात् । अथ वेधमाह विश्वेन्द्रोः उत्तरामृगयोः यममित्रयोः
भरण्यनुराधयोः द्विकभयोः कस्यभेकभेद्वेचतेकभेचद्विकभेरोहिण्याभिजितौतयोः पैत्र्य
क्षहयोः मघाश्रवणयोः मिथः परस्परम् अंत्यार्यम्णोः रेवत्युत्तराफाल्गुन्योः पुनरस्त्रपोः पुन
र्वसुमूलयोः वरुणभस्वात्योः शतताराकास्वात्योः उभाहस्तयोः उत्तराभाद्रपदाहस्तयोः मि
थः परस्परं वेधः स्यात् दित्युत्तरल्लोकेनान्वयः ॥ १४ ॥

अथ विवाहनक्षत्रांको कहते हैं ॥

भा०-मू० रे० ह० म० स्थिर-मृ० स्वा० अनुराधा-ये नक्षत्र शुभ हैं ॥ और जो नक्षत्र पाप-
ग्रहसे युक्त होय अर्थात् पापग्रहने छोड़ा होय वह अशुभ हैं ॥ और चंद्रमाने नही भोगा
होयतो अशुभ हैं और पापयुक्त होय और पापभोग्य होय वा विद्ध होयतो अशुभ हैं ॥

अथ वेधविचारः ॥

भा०-उत्तरा और मृगके परस्पर वेध होय ॥ ऐसेही भरणीके और अनुराधाके रोहिणी
अभिजितके-मघाश्रवणके-रेवती उत्तराफाल्गुनीके-पुनर्वसुमूलके-शतभिषास्वातीके उत्तरा-
भाद्रपदा हस्तके-वेध हैं ॥ १४ ॥

वेधोयं करपीडनेनिगदितो नान्येपुते पुस्मृतो वेधः सप्तशलाककेशि
वदिशः कार्शानवाद्यैर्युते ॥ वेधोऽत्यादिमयोर्द्विकत्रिमितयोरंध्यो
मिथः सद्रहैर्विद्धे भेचरणं त्यजेत् खलखगैः सर्वे त्विहांत्रिकचित् १५

अयं कर्मविशेषेण वेधनिर्णयमाह । वेधोयमिति । अयं वेधः करपीडने विवाहे पूर्वमुनिभिर्निग
दितः । नान्येपु अन्येपु शुभकर्मसु अयं वेधो नोक्त इत्यर्थः । तेषु विवाहान्यकर्मसु सप्तशलाक
के स्मृतः किंभूते सप्तशलाकके चक्रे शिवादिशः ईशान्याः सकाशात् कार्शानवाद्यैर्युते कृशा
नुदेवतायस्येति कार्शानवंकृत्तिकासा आद्यायेपांता भित्तैर्युते ईशान्यादिप्रदक्षिणंकृत्तिकादि
नक्षत्रयुक्त इत्यर्थः । विवाहादृते सर्वकर्मसु सप्तशलाकाचके वेधोऽवलोकनीय इति । अथ पाद
वेधमाह । वेधोऽत्यादिमयोरिति । अंत्यादिमयोः चतुर्थप्रथमयोः द्विकत्रिमितयोः द्वितीयपृ
तीययोः अंध्योश्चरणयोः मिथः परस्परं वेधः स्यात् । अथास्मिन्निर्णयमाहा सत्तरागैः शुभग्रहैः
भेनक्षत्रे विद्धे सति चरणं त्यजेत् खलखगैः पापग्रहैः विद्धे सति सर्वनक्षत्रं त्यजेदित्यर्थः ।

अथसंधिदोषमाह । पठिते । ऋतुसंधितः वसंतादिऋतुप्रवृत्तेः पदपाष्टिः पट्टभिरधि
कापाष्टिः ६६ घटीनांपदपाष्टिस्त्याज्येत्यर्थः । ऋतुप्रवृत्तिलक्षणरत्नमालायाम् “ मृगा
दिराशिद्वयभानुभोगात्पटर्तवः स्युः शिशिरोवसंतः । ग्रीष्मश्चवर्षाचशरच्चतद्वेदमंतना
माकायितोत्रपट्टः ” इति । तिथिभयुक्तसंधीतिभिनक्षत्रयोगानांसंधौदिनाब्जौपृथक्द्वेदप
ट्टिकेत्याज्ये अथपूर्वमुक्तग्रहजनिप्रांतोद्भवसूतकमिति । तत्रग्रहणसूतकालक्षणमाह ।
ग्रहादिति । ग्रहात्ग्रहणतः सकाशात्उपरितत्पादेस्तचरणैः ग्रहादिः त्रिवेदपट्टिभान्
३ । ४ । ६ । < दिवसान्त्यजेत् । एतदुक्तंभवति “ पादिकमात्रग्रहणेत्रीन्दिवसान्त्य
जेत् अर्धग्रहणेचतुरोदिवसान्त्यजेत् त्रिपादग्रहणेपददिवसान्त्यजेत्सर्वग्रहणेअष्टदिवसा
न्त्यजेत् ” प्राग्रहणात् प्राक्प्रथमः अर्द्धितान्त्रिवेदादीन्दिवसान्त्यजेत् एतदुक्तंभवति
पादग्रहणेत्रयाणामर्द्धं तद्यथापादग्रहणेग्रहणात्पूर्वसार्द्धकदिवसं ९० नवतिघटिकास्त्या
ज्याः अर्द्धं ग्रहणेचतुर्णामर्द्धम् द्वौदिवसौ पादत्रयग्रहणेपण्णामर्द्धं त्रीन्दिवसान्त्यजेत्सर्वग्रहणेअ
ष्टानामर्द्धं चतुरोदिवसान्ग्रहणात्पूर्वत्यजेत् “ उपरागोग्रहोराहुग्रस्तौत्विदौचपूष्णिच ” इत्य
मरः ॥ शार्ङ्गयविविवाहपटले “ सर्वग्रासेदेनान्यष्टौशुभकार्येषुवर्जयेत् ॥ त्रिभागोनेषद्
दिवसानर्द्धग्रासेचतुर्दिनम् ॥ चतुर्याशेत्रात्रतुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ” इति । अत्राप्यंत
रालेतुपातोज्ञेयः । तथाचाष्टिपेणः “ ग्रहणात्रिदिनपूर्वपरतोदिनसप्तकमि ” तिसर्वग्रहणवि
षयम् । ज्योतिःप्रकाशेपि “ स्रग्रासेसर्वपादोनखंडाध्यल्पेतुवासराः । गजाश्वेष्व
ग्निरामावजेनेष्टाः स्युः प्राग्दलेगृहाः । ” इति । अथोत्पातेवर्ज्यकालमाह । उत्पातेव्यह
मिति । उत्पातेभूकंपनिर्वातमहोल्कानिपातादिके अव्यहंमद्रिमितानामह्नांसमाहारः
अव्यहंसत्ताहमित्यर्थः । उत्पातेजातेसतिसप्ताहंशुभकर्मभित्पजेदित्यर्थः । दोषांतरमाह ।
उद्गमंचशिक्षिनः शिक्षिनः केतोः उद्गममुदयंत्यजेत् यावत्केतुदयस्तावन्मंगलंनकुर्वा
दित्यर्थः । तथाचाष्टिपेणः “ परंसप्ताहमुत्पातेत्यजेत्केतुदयेशुभम् ” इति भद्राकालमा
ह । राकाष्टमीप्राग्दलेविदूष्यात् । राकाष्टीणिमा अष्टमीप्रसिद्धा अनयोस्तिथयोः प्राग्द
लेपूर्वार्द्धं विदूषिष्टिः स्यात् । कृतरुद्रयोः प्रांत्येकृतंचतुर्योरुद्रएकादशीअनयोः प्रांत्ये
विदूष्यात् । एतद्भद्राचतुष्टयमबहुलेशुकुपक्षेस्यात् । कृष्णोन्निरेकेष्विह उक्तेषुतिथिषुनि
रेकेषुएकरहितेषुकृष्णेकृष्णपक्षेविदूष्यात् । भद्रापवादः शार्ङ्गयविविवाहपटलेदूषितोतः
कारणात्रोक्तः ॥ २८ ॥

अथ संधिदोषको कहते हैं-

भा०-ऋतुसंधिकी ६६ घटियों अशुभहै ॥ तिथिनक्षत्रयोगोंके संधीकी दे ॥ य दोय घटि
अशुभहै ॥ पादग्रहण होयतो पीछेके तीनदिन अशुभहै ॥ और अर्द्धग्रास होय तो चार
दिन पीछेके अशुभहै ॥ और त्रिपादहोयतो छदिन ६ पीछेसे अशुभहै । और संपूर्ण ग्रास
होयतो आठदिन पीछेका त्याज्यहै ॥ और पादग्रासादिकोंके पूर्वका आधादिन त्याज्यहै ॥
जैसे पादग्रासमे दिन १ ॥ पूर्वका अशुभहै ऐसे सर्वत्र समझलेगा ॥ और उत्पातसे होय
तो ऊपरके सातदिन अशुभहै । औरकेतुदुखेजहांतक अशुभहोय ॥ १८ ॥

अब भद्राको कहते हैं ॥

भा०-शुक्लपक्षमें अष्टमी पूर्णिमाको ८। १५ पूर्वाष्व भद्रा होताहै ॥ शुक्लपक्षमें चतुर्थी एका-
दशीको परार्द्ध भद्रा होताहै ॥ और कृष्णपक्षका ७। १४ पूर्वार्द्ध और ३। १०। को परार्द्ध
होताहै ॥ १८ ॥

सापेद्रांतिमभात्ततोऽब्धिघटिकं पूर्णाततोऽध्यर्द्धकं कीटांत्यालिवि
रामतः कुघटिकं गंडांतमूर्ध्वाधरम् ॥ सावैशूव्यहगारव्ययोगविर
तौ भंतत्रचंडायुधं दुयोगे दिनभाच्च साभिजिदयुग्मे कस्तदैकार्गलः १९

अयंगंडांतलक्षणमाह । सापेद्रांतिममेति । सार्पमाश्लेषा इंद्रोज्येष्ठा अंतिमभरेवती
एषामंतः तस्मात्कालात्प्राक्परंपूर्वापरतः अब्धिघटिकं गंडांतकं स्यात् । अब्धयश्च तत्त्रोघं
टिकायस्मिन्नित्यब्धिघाटकं चतुर्घटिकमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । उक्तनक्षत्रात्पूर्वतो
घटिकाद्वयं परतोघटिकाद्वयं एवं घटिकाचतुष्टयं नक्षत्रगंडांतम् । अयतिथिगंडांतमाह ।
पूर्णाततोऽध्यर्द्धकं पूर्णापंचमीदशमी पूर्णिमातासामंततः अब्ध्यर्द्धकं द्विघटिकं गंडांतं
पूर्वापरतः स्यात् । अथलग्नगंडांतमाह । कीटांत्यालिविरामतः कुघटिकं कीटः कर्का
टकः अंत्योमीनः अलिर्घृश्चिकः एषां विरामोवसानंतस्मात्कुघटिकं प्रागर्द्धघ
टिका । परतोर्द्धघटिका एवमेकघटिकं लग्नगंडांतं स्यात् । अथचंडायुधमाह । सावैइति ।
सासाध्ययोगः वैवैधृतिः शूशूलः व्यव्यतीपातः हर्षणः गगंडः एतदाख्ययोगानां
विरतिरवसानंतत्रयद्रनक्षत्रंतस्माच्चंडायुधं स्यात् । चंडं प्रचंडं महत् एवंविधमा
युधं स्यात् । आयुधं यातकं स्यात् । तस्मात्तत्रक्षत्रवज्यामित्यर्थः । अथैकार्गलमाह ।
दुयोगे दिनभादिति । विष्कंभातिगंडशूलगंडव्याघातवज्रव्यतीपातपरिधंवैधृतयो न बहु
योगाः एषामन्यतमे सति दिनभादिननक्षत्रात्साभिजिदयुग्मे अभिजितासहअयुग्मे विषम
नक्षत्रेयदार्कः सूर्योभवतितदा एकार्गलः स्यात् । एकार्गलाशुभावरोधिनीयस्मिन्नित्येका
र्गलः शुभफलावरोधकइत्यर्थः ॥ १९ ॥

अब गण्डांतको कहते हैं ॥

भा०-आश्ले० ज्ये० रे० इन्हों नक्षत्रोंके पूर्वापरकी दोयदोय घडियों मिलके ४ घड़ी अंत-
की नक्षत्रगंडांत होय ॥ और ५। १०। १५। इन्हों तिथियोंके अंतकी २ घड़ी पूर्वापरकी
तिथिगण्डांत है ॥ और ४। १२। ८। इन्होलग्नोके अंतकी पूर्वापरकी १ घड़ी
लग्नगण्डांत होय ॥

अब चंडायुध कहते हैं ॥

भा०-साध्य-वैधृति-शूल-व्यतीपात-हर्षण-गण्डइन्हों योगोंके अंतका नक्षत्र चण्डायुध
है सो वह चंडायुधाख्य नक्षत्र त्याज्य है ॥

अब एकार्गल कहते हैं ॥

भा०-विष्कम्भ, आतिगण्ड-शूल-गण्ड-व्याधात-वज्र-व्यतीपात-परिध-वैधृत योगोंमें से कोई योग होय और दिननक्षत्रसे अभिजित्सहित विषमनक्षत्रपर सूर्य होवैतो एकार्गल-योग होय ॥ यह एकार्गल त्याज्य है ॥ १९ ॥

सूर्याद्यामदलं दिवैव निगमद्व्यथीषु नागत्रिपट्संख्याकं कुलिकं दिवेंद्र
रविदिङ्नागर्तुवेदद्विकम् ॥ व्येकं तन्निशिपोडशांशमपरेतिथ्यंश
मुज्झंति तैः कालं कंटकमैनिघंटममरेज्यज्ञास्फुजिद्वयः क्रमात् २० ॥

अथ वारदोषमाह । सूर्यादिति । सूर्यात्सकाशाद्वारेषुक्रमेण निगमादिकं यामदलं यामार्द्धमुज्झंति तस्य जंतिः मुनय इति शेषः । निगममिति रवौ सप्तमितं सोमे अश्विनौ द्वौ तन्मितं भौमे इषुमितं बुधे नागाष्टौ तन्मितं गुरौ त्रिमितं शुक्रे पाणिमतं शनौ एतद्यामदलं दिवैव उज्झंति नरात्रौ । अथ कुलिकादीनाह । इनादौ सूर्यादौ वारे दिवा इन्द्रादिकं पोडशांशं दिनमानस्य पोडशांशो ग्राह्यः तेन गण्यास्ते पोडशांशा ग्राह्या इत्यर्थः । तं कुलिकमुज्झंति अपरेतिथ्यं शंपंचदशांशं कुलिकमुज्झंति तन्निशितद्रात्रौ च व्येकमेकरहितचंद्रादिकं पोडशांशं पंचदशांशमुज्झंति । तद्यथा “ रवौ दिवा इन्द्रमितं चतुर्दशं तद्रात्रौ त्रयोदशं सोमे दिवा द्वादशं तद्रात्रौ एकादशम् ” इत्यादि । अथ तैरेव इन्द्रादिभिर्मुहूर्तैः अमरेज्यज्ञास्फुजिद्वयः सकाशात् क्रमात् कालं कंटकमैनिघंटम् इत्यस्यापत्यं पुमानैः नियमः तस्य घंटो यमघंट इत्यर्थः । तमुज्झंति । एतदुक्तं भवति । अमरेज्यो गुरुः तस्मात्सकाशात् तैरेव इन्द्रादिभिर्मुहूर्तैः कालमुज्झंति । ज्ञाद्वात् तैरेव इन्द्रादिभिः कंटकम् आस्फुजिच्छुक्रः तस्मात्सकाशात् तैरेव इन्द्रादिभिर्मुहूर्तैः निघंटं यमघंटमुज्झंति ॥ २० ॥

आदिशेषः - अब वारदोषको कहते हैं ॥

भा०-सूर्यवारके दिन चोथा प्रहरका आधा प्रहर-और चंद्रके दिन ७ मेका-और भौमेके दिन २ जेका-बुधके दिन ५ का-गुरुके दिन ८ मेका-शुक्रके दिन ३ का, शनिके दिन छटका आधा प्रहर दिनमें त्याग करणा ॥

अब कुलिकको कहते हैं ॥

दिनमानके पोडशांशको वा पंचदशांशको मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-सूर्यके दिनमें १४ चवदमा मुहूर्त और रात्रिमें १३ तेरमा मुहूर्त कुलिकका है ॥ सोमके दिनमें १२ रात्रिमें ११ कुलिकका मुहूर्त है । भौमेके दिनमें १० रात्रिमें ९ मुहूर्त कुलिकका है ॥ बुधके दिनमें ८ रात्रिमें ७ और गुरुके दिनमें ६ रात्रिमें ५ ॥ और शुक्रके दिनमें ४ रात्रिमें ३ शनिके दिनमें २ रात्रिमें १ कुलिक है ॥ सो कुलिक त्याज्य है ॥ और गुरुसे उक्त इन्द्रादि मुहूर्त करिके काल होता है ॥ और बुधसे उक्त इन्द्रादि मुहूर्त करिके कंटक, होता है, और शुक्रसे यमघंट होता है यह त्याज्य है ॥ २० ॥

शुकेंद्रीज्ययमेषुगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाः स्युःकुजनिश्य
गोयइतरेसंत्यर्द्धयामादिषु ॥ प्रेक्ष्यःसंप्रतिवृद्धितुर्यचरणेब्रह्मद्विती
येऽपमःसूर्याद्याअनुविश्वपाशियमलेंद्वह्यर्कभैर्मृत्युदाः ॥ २१ ॥

अथदुर्मुहूर्तानाह । शुकेंद्रीज्येति । शुकःप्रसिद्धः इंदुश्चंद्रः ईज्योगुरुः यमःशनिः ए
पुक्रमेणगोंकरविभूतुल्यामुहूर्तादिवादुष्टाःस्युः दुर्मुहूर्ताइत्यर्थः । कुजनिशिअगःसप्तमोमु
हूर्तोदुर्मुहूर्तः।ग्रंथांतरे “अयंम्णोकेतुहिनकिरणेराक्षसब्राह्मचसंज्ञौ” इत्यादिबहवोदुर्मुहूर्ता
उक्ताः । अत्रस्वल्पाउक्तास्तेषांपरिहारमाह । यइतरेदुर्मुहूर्ताग्रंथांतरेपठितास्तेसर्वेअर्द्ध
यामादिपुसंति अतोत्रमयानोक्ताः यतअर्द्धयामादीनांत्यागेतेपित्यक्ताःस्युः । किंग्रंथ
विस्तरेणेतिभावः । एतत्तुमुज्ञाज्ञास्यांति ययारवौचतुर्दशोमुहूर्तोदुर्मुहूर्तः कुलिकोपिचतुर्द
शोमुहूर्तः तयोरेकत्रसद्भावइत्यन्येपिबिचारगम्याः । नन्वेवंचेत्तर्हिपूर्वेव्यर्थपठितमेवंतैस्त्व
नधिकाधिकदोषविषययोक्तमितिनदोषः । अथपातसंभवकालमाह । प्रेक्ष्यगतिः । संप्र
तिसांप्रतं वृद्धितुर्यचरणेवृद्धियोगस्यचतुर्यचरणे तथाब्रह्मद्वितीयेत्येवंपटारिगः२४
णे अपमःक्रांतिःपातोविलोक्यः ब्रह्मसिद्धांताद्युक्तप्रकारेण्यन्द्रश्चखलाश्चतेचन्द्रखलाः
सर्वत्रवर्जयेदित्युक्तत्वान्मृत्युयोगमाह । सूर्याद्याऽऽदिषुसितौचन्द्रशुक्रौ तथासर्वंशु
दिभिर्नक्षत्रैःसहमृत्युदाःस्युः।अनुअनुराधा, तथाअञ्जश्चंद्रोऽत्ये अगुःराहुःसुखगश्चतु
र्भिनी,इन्द्रमेलः,नीकिरणीःयस्येत्येगुःराहुः“तमोगुरसुरश्च”इतिवृहज्जातकेराहुनामानि।
तथाअष्टमाःकुजशुभाःकुजश्चशुभाश्चतेतथा शुकस्तृतीयइतिस्पष्टार्थः । एतेप्रत्येकमुक्तं
स्थानगाःशुचेशोकायभवन्ति । अथइष्टानाह । लाभइति । लाभेएकादशेशेसर्वखगाः तथा
सौम्याःशुभग्रहाः आखिलगानिद्यंविनासर्वस्थानगाः तथाखलाःक्रूराख्यपटारिगास्तृती
याष्टपष्ठगाः तत्रअष्टमेभौमोनिंदितः तंविनापापाअष्टमाग्राह्याः चंद्ररूपंबुधने तृतीय
चतुर्यद्वितीयेचंद्रः एतेप्रत्येकंश्रियैलक्ष्म्यैभवन्ति । श्रीकारकाइत्यर्थः । एवंशुभांशुभग्रहा
नुत्तवातत्रविशेषमाह । अंशभद्वेगेद्व्यष्टारिगः सन्मृत्यवेस्यात् अंशोनवांशः भंलग्रं
हकोदृक्काणः एषामिद्वस्वामी नवांशस्वामी लग्नस्वामी दृक्काणस्वामी एतेप्रत्येकमष्ट
पष्ठगाः मृत्युहेतवो भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कन्यातौक्षिकशत्रुगेहगभृगुःपष्ठोपिनोभंगकृद्रौमोमृत्युगतोपिशत्रु
शशिनेगेहस्थितोवार्कगः ॥ शुक्लेंत्यारिविधुःसुवर्गद्विगतःस्वोजो
युजीज्येतनौशुक्रेवाशुभदोथकंटकनिजांशेज्येक्षितःसग्रहः ॥२५॥

अथकतिचिह्नोपाणामपवादमाह । तत्रप्रथमंभृगुपष्ठापवादमाह । कन्यातौक्षिकेति ।
कन्याप्रसिद्धा शुक्रस्यनीचं तौक्षिकोधनुर्धरः शत्रुगेहपूर्वोक्तं “भृगुभुवःशश्रवीदू”इति तत्र
रवेर्गृहसंहः इदं गृहं कर्कः एषां कन्यादीनामन्यतमगेहगतोभृगुःपष्ठोपिनोभंगकृत्स्यात् ।
लग्नभंगकरोनभवतीत्यर्थः । तथाचकश्यपः ॥ “नीचगेतुतुरीयेवाशुक्षेत्रगतेपिवा ।
भृगुपष्ठोद्भवोदोषोनास्तीत्यत्रनसंशयः ॥” अथकुजाष्टमदोषापवादमाह । भौमोमृत्युग
तोपिशत्रुशशिनेगेहस्थितोयदिभवति । वाइत्यथवा अर्कगः अस्तंगतोपिवादिभवति
तदानोभंगकृत्स्यात् । अस्यशत्रुर्बुधः । कुजस्यविदरिरितिप्रागुक्तस्तस्यगृहंकन्यामिश्रुनंच
शशिशुक्रकंटकस्तस्यनीचं एषामन्यतमस्योस्तंगतोवा अष्टमगतोपिवाललग्नभंगकरोनभव
तीत्यर्थः ॥ अस्तगेनेच्चगेभौमेशुक्षेत्रगतेपिवा ॥ कुजाष्टमोद्भवोदोषोनाकिंचिदवशिष्य
तइति ॥ अथद्वादशपष्ठचंद्रापवादमाह । शुक्लेति । शुक्लेशुक्लपक्षेअंत्यारिविधुःद्वादशः
पष्ठश्चंद्रःसुवर्गद्विगतः वर्गाश्चदशश्चवर्गदशःशोभनानांवर्गदशःसुवर्गदशः तादृतः प्रातः
सुवर्गद्विगतः शुभवर्गशुभद्विष्टयुक्तइत्यर्थः । एवंविधोविधुः शुभदःस्यात् । कस्मिन्सति
इज्येगुरौशुक्रेवातनौलग्नसति । कथंभूतेगुरौ स्वोजोयुजि सुतरांयोजः स्वाजः उत्कृष्टवलंते
नयुनक्तीतिस्वोजोयुक्तस्मिन्स्वोजोयुजि अतिबलिष्ठेसतीत्यर्थः । शुक्रस्याप्येतद्विशेषणं ।
एतदुक्तंभवति । बलिष्ठेगुरौशुक्रेवाललग्नस्येसतिशुक्लपक्षेचंद्रमाः सुवर्गद्विष्टयुक्तः यदिभवति
तदाद्वादशपष्ठोपिशुभदइतिभंगकरोनस्यात् अन्यथान ॥ मुहूर्तदर्पणे “कवौगुरौवाबलि
मिस्थितेतनौशुभेनदष्टःशुभवर्गगःशशी ॥ विवर्धमानःशुभकृच्चनाशुभंकरोतितिष्ठन्नपिरिःफ
पष्ठयोः”इति । अयसग्रहचंद्रदोषापवादमाह । सग्रहःग्रहेणग्रहाभ्यांग्रहैर्वासहवर्तमानःसग्रहः
बुधगुरुवर्ज्यअन्यग्रहयुक्तइत्यर्थः । यतःपूर्वमुक्तम् “हिमरुचिर्ज्ञेयोनखेदान्वितम्”इति ।
एवंविधःसग्रहोविधुःकेंद्रनिजवर्गज्येक्षितःसन्शुभदःस्यात् । केंद्रंप्रसिद्धम् निजवर्गोनि
जांशःस्तत्रवर्तमानोइज्यःतेनईक्षितःअवलोकितःसग्रहःचंद्रमाःशुभदः भंगकरोनस्यात् ।
उक्तंच “गुरुःस्वकीयवर्गस्योचलवान्कंटकाश्रितः । पश्यन्सग्रहशीतांशुंतदं पांचिलयन
येत्”इति ॥ २५ ॥

और छटेस्थानका दोष नहीं करे ॥ और चंद्रमाको स्ववर्गगत गुरु देखता होय तो ग्रहयुक्त चंद्रका दोष नहीं होय ॥ २५ ॥

दोषाणांशतमिंदुजःशतयुगंशुक्रोगुरुर्वातयेल्लक्षंकटकोणगोंगमि
नचंद्रौजस्विपातादिकान् ॥ भंगायेविवलानतेत्रसफलाःसंध्यंशतु
ल्योफलःस्याद्वावांशसमोग्रहोखिलफलःसंध्यूर्ध्वगःस्यात्परः॥२६॥

अथसामान्यदोषापवादमाह। दोषाणामिति। कंटकोणगःकेंद्रकोणगः इंदुजोबुधोदोषा
णांशतंघातयेत् तत्स्थः १, ४, ५, ७, ९, १०, शुक्रःदोषाणांशतयुगंशद्विशतंघातयेत् तत्स्थः
२, ४, ५, ७, ९, १०, बृहस्पतिःदोषाणांलक्षंघातयेत् । अपवादांतरमाह । अंगलग्रमिनचं
द्रौजस्विपातादिकान्घातयेत् । इनचंद्रयोःसूर्यचंद्रयोः ओजोबलमस्यास्तीतिइनचंद्रौज
स्वि एवंविधंलग्रपातादिकान् घातयेत्। उक्तंचवसिष्ठेन “एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रक
र्तयुदयादिदोषाः। नश्यंतिचंद्रार्कबलोपपन्नेलग्रेयथार्कभ्युदयधकारः”इति। अथदोषापवा
दभंगमाह। भंगाइति । येभंगादोषभंगाविवलानतबलानिर्वलास्तेत्रदोषभंगविषयेसफलान
भवन्ति । दोषभंगसमर्थानभवन्तीत्यर्थः । तस्मादोषभंगकृतांबलंविचार्यदोषभंगमादिशेदि
तिभावः । उक्तंच “सामान्येनोदितादोषाभंगास्तेपांतुतद्विदैः। यदितेबलहानाःस्युःप्रध्वंसा
भावतांययुः”। अथभावशुद्धिमाह । संध्यंशतुल्योफलइति। संध्यंशतुल्यःसंधिभागसमानोऽग्र
होऽफलःस्यात् सप्तसफलदोनभवति । भावांशतुल्योग्रहोखिलफलदःस्यात् संपूर्णफ
लदोभवति । अर्थान्मध्येअनुपातात्फलंवेद्यम् । विशेषफलमाह । संध्यूर्ध्वगःस्यात्परइति। सं
ध्यूर्ध्वगःसंध्यंशाधिकोऽग्रहःपरः स्यात् । परभावफलदःस्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अब सामान्यदोषोंका अपवाद कहते हैं ॥

भा०-केंद्रमें और त्रिकोणमें १।४।७।१०।९।५। बुध होयतो एकशत १००
दोषोंका नाश करे ॥ और उक्तस्थानोंमें शुक्र होयतो द्विशत २०० दोषोंका नाश करते
हैं ॥ और उक्तस्थानोंमें गुरु होवेतो लक्ष दोष नष्ट होते हैं ॥ अब दूसरा अपवाद कहते
हैं ॥ यदि लग्न सूर्यचंद्रसे बलवान् होय तो पातादिकदोष नष्ट होते हैं ॥ और दोषभंगक-
रणेवाला ग्रह निर्वल होयतो दोषभंग नहीं करता है ॥ अथभावशुद्धिः ॥ जो ग्रहसंधिके
अंशतुल्य होयतो निष्फल होता है ॥ और भावके अंशतुल्य होयतो संपूर्ण फल देता है ॥
और संधिके उपर होयतो द्वितीयभावका फल देंगे ॥ २६

भागाःस्युर्नतनाडिकारसहतास्तद्धीनयुक्प्राक्परे सूर्यःखंसरसंशु
किंथितवल्लग्रंसपङ्गमदः ॥ व्यस्ताभ्रत्रिलवोऽथदृक्च्युतउभौयो
कुहग्रौपृथग्लग्रेचांबुनितेसपट्त्तनुमुखाःसंधिर्द्वियोगोर्धितः॥

पाठांतरं-व्यस्ताभ्रारिलवोथभूच्युतइमौभूयोगपातालयोःक्षेप्यौपद्
तनुतःससंधयइमेपङ्गान्विताःस्युःपरे ॥ २७ ॥

संध्यंशतुल्यइत्याद्युक्तंतत्रकेतसंधयःकेतेभावाइत्यपेक्षायांतत्साधनंकिंचित्स्थूलमंकेन
वृत्तेनाह । भागाःस्युरिति नतनाडिकारसहताभागाःस्युः । नतसाधनंजातकपद्धतावुक्तं
“रात्रेःशेषमितंयुतंदिनदलेनाहोगतंशेषकोविश्लेष्यंसल्लपूर्वपश्चिमनतं त्रिंशच्च्युतंचोत्र
तम् ” इति एतदुक्तंभवति सूर्येष्टकालान्यामिष्टकालंसाधयित्वानतंचसाधयित्वात
दिष्टकालभवनंतपङ्गुणंनतभागाःस्युरित्यर्थः । प्राक्पश्चिमेनतेनक्रमेणतद्धीनयुक्सूर्यः
तैर्भागैर्न्यूनयुक्पूर्वनतेसतिन्यूनःपश्चिमनतेसतियुक्युक्तः तत्कालिकःसूर्यःसंस्यात् । दश
मभावः स्यादित्यर्थः । तत्संदशमभावं सरसंपङ्काशियुक्तंसत्सुखंचतुर्थभावःस्यात् क
यितवह्यग्रंमोक्तवह्यग्रंज्ञेयम् । तत्सपङ्क पङ्काशियुक्तंसत्तमदःसप्तमभावः स्यात् । एवं
भावचतुष्टयंसाधयित्वाअंतर्भावसाधनमाह व्यस्ताभ्रारिलवइति । विगतः अस्तः सप्तमभा
वोयस्मात्तत्तुल्यस्तंतच्चतदंशं व्यस्ताभ्रसप्तमभावरहितदशमभावइत्यर्थः । तस्यत्रिलवौ
राश्यादिकोग्राह्यः अथदृक्च्युतःद्विपतितःकार्यः एतौउभौकेवलत्रिलवदृक्च्युतत्रिलवौपृ
थक्पृथक्कुहग्रौसंतौपृथक्पृथक्लग्नेअंशुनिचयोज्यौ । अयमर्थः । कुम्भःत्रिलवोलग्नयोज्यः
सद्वितीयभावोभवति । हृग्नोलग्नयोजितःतृतीयभावोभवति । अथदृक्च्युतः त्रिलवःकुम्भःअं
शुनिपूर्वसाधितेचतुर्थभावयोजितः पंचमभावोभवति । तत्रैव हृग्नोऽंशुनियोजितःषष्ठभावो
भवति । तेषांनंतरसाधिताभावाः पङ्काशिसहिताःकार्याःतेतुसप्तमाज्ञेयाः । लग्नपङ्क
मदइतियावत् । तेतुलग्नमुखालग्नदयोभावाःस्युः । अयसंधिसाधनमाह । संधिर्द्वि
योगोर्द्वितइति । द्वयोर्भावयोर्योगःअधितःसंधिःस्यादितिसपष्टम् । अथपाठांतरस्य
व्याख्या । व्यस्तेति । सप्तमभावरहितस्यदशमभावस्यअरिलवः पङ्कावोरा
इयादिकः सपृथक्पृथक् भूच्युतःएकस्मात्पतितः इमौउभौ भूयःवारंवारं अंगपाताल
योःप्रथमचतुर्थभावयोःक्षेप्यौ तनुतःलग्नात् ससंधयःसंधिसहिताःपङ्काभावाःस्युः । इमे
भावाः पङ्कावान्विताःपरेससंधयोभावाःस्युः । एवंभावसंधिसाधनंकृत्वासंध्यंशतुल्योऽ
फलइतिप्रागुक्तग्रहफलंविचार्यम् । अंतरेअनुपातः “ भावसंध्यंतरेणातंसंखेटसंध्यंतरात् फ
लम् ” इतिजातकपद्धतेः”इति।एतत्स्थूलभावानयनं सूक्ष्मंतुजातकपद्धतावगंतव्यम् २७

अथ संधिसहित भावसाधन कहते हैं ॥

भा०-सूर्य इष्टकालसे इष्टकालको बनाके नतको बना लेनी-फेर इष्टकालसे दुईभई नतको
दृष्टगुणी करणी-तब नतभाग होता है-फेर पूर्वनत होयतो उनसे सूर्यको न्यून करणा-
और पश्चिमनत होयतो युक्त करणा । जिससे दशमभाव होय-और दशममें दशशि
जोडे तो चतुर्थभाव होय । और उक्तीतीसेही लग्न करणा-लग्नमें ३ राशि जोडेतो
सप्तम होय । और दशममेंसे सप्तमको निकालना और उनका राश्यादित्रिलव लेना
फिर एक जागा त्रिलवको दोपसे निकालना-फेर एकगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे

द्वितीय भाव होय-और छगुणा त्रिलवको लग्नमें जोडनेसे तृतीय भाव होय ॥ और दृक्च्यु-
त त्रिलवको कुम्भकरके चोथाभावमें जोडनेसे पंचमभाव होय ॥ और दृग्ग्नको चोथे
भावमें जोडनेसे षष्ठ भाव होय ॥ और लग्नादि छ भावोंमें छपाशे जोडनेसे सप्तमादि छ-
भाव होय ॥

अथ संधिः ।

भा०-द्वोय भावोंको भेला करिके आदा करनेसे संधि होय; यहस्थूल साधन है-सूक्ष्म
साधन जातक पद्धतीमें देखना ॥ २७ ॥

इंदोर्वाहरिजाद्वयस्वगतयोः स्यात्क्रूरयोः कर्तरीस्वेवच्यंत्यक्रुजु
र्महत्यथगुरौरिः फेगुभेवातनौ ॥ स्वेब्जेसौम्यखगेपिवागुरुभृगुज्ञैः के
द्रकोणेषुवाचेत्स्तः कर्तरिकारकौदिविचरौनीचस्थितौसानहि ॥ २८ ॥

अथकर्तरीदोषलक्षणं सापवादवृत्तैकेनाह । इंदोर्वेति । इंदोश्चंद्रात्सकाशात् वाइत्य
यवा हरिजाल्लग्नत्सकाशात् व्ययस्वगतयोः व्ययोद्वादशंस्वद्वितीयंतदुभयत्रगतयोः
क्रूरयोः पापग्रहयोः सतोः कर्तरीस्यात् । अथमहाकर्तरीलक्षणमाह । स्वेद्वितीयेस्थितः
क्रूरः यदिवकीस्यात् अंत्येद्वादशेस्थितः क्रूरोऽक्रुजुर्मार्गगामीस्यात् तदामहतीकर्तरी
स्यात् । एवंकर्तरीलक्षणमुक्त्वातद्गंगमाह । गुरौरिः फेग्रांत्येसतिसाकर्तरीनस्यादेवेत्येको
भंगः । वाइत्यथवा शुभेगृहेधुधगुरुशुक्राणामन्यतमेतनौलग्नेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः । स्वे
द्वितीयेब्जेचंद्रेसतिसानेतिद्वितीयोभंगः । वाइत्यथवा सौम्यखगेद्वितीयेसतिसानेतिच
तुर्योभंगः । वाइत्यथवा केन्द्र १, ४, ७, १० त्रिकोणेषु ५, ९ भृगुविदीज्यैः शुक्रबु
धगुरवः तैः सद्भिः । कालाच्चेतिसप्तम्यर्थे तृतीया । साकर्तरीनस्यादेवेतिपंचमोभंगः । वाइत्य
थवा कर्तरिकारकौक्रूरादिविचरौनीचस्थितौयदास्यातांतदासानस्यादितिषष्ठोभंगः ।
हिअवधारणे ॥ २८ ॥

अब सापवादकर्तरीदोषका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०-लग्नसे वा चंद्रसे २ । १२ दुजे वारमें पापग्रह होयतो कर्तरीयोग होय ॥ और
द्वितीयस्थानमें क्रूरग्रह वक्र होके होय-द्वादशमें पापग्रह मार्गी होके होवैतो महाकर्तरी
होय ॥

लग्नं सेततिथिग्रहैर्हृदिभट्टवेदतुभूशेषकैरोगाग्नीनहरात्ययास्त्यजरु
जं रात्र्यर्कमौंजीपुच ॥ अग्निभौमगृहद्युपुशुनिसेवेंदुष्विनंहारमी
ज्यारोतिष्वपरं विवाहसितवित्संध्यासुहीनेतनौ ॥ २९ ॥

अथपंचकदोषं सापवादमाह । लग्नमिति । लग्नमिष्टलग्नं सेततिथि इताचासौतिथिश्च
इततिथिः गततिथिः तया सह वर्तमानं सेततिथि ग्रहैर्हृत्नवभक्तं कार्यं इभट्टवेदतुभूशेषकैः
इभाभट्टौ दशौ द्वे वेदाश्चत्वारः ऋतवः पद् भूरेकः एतन्मितैः शेषकैः कृत्वा क्रमेण रोगाग्नी
नहरात्ययाः स्युः । रोगः प्रसिद्धः अग्निः प्रसिद्धः इनो राजा "राजाधिपः पतिः स्वामी नाया
परिवृद्धः प्रभुः ॥ ईश्वरो विभूरीशानो भर्ता द्रुहन् ईशिता" इति धर्मजयः । हरश्चौरः अत्ययो
मृत्युः एते पंचकाः स्युरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लग्नं शुक्लप्रतिपदादिगततिथियुक्तं कृ
त्वानवभिर्हृत्वा अष्टशेषरोगः द्विशेषे अग्निः चतुःशेषे राजा पदशेषे चौरः एकशेषे मृत्युः ।
अथैते कुत्रवर्ज्या इत्याह । रात्र्यर्कमौंजीपुरुजंत्यज रात्रौ अर्के आदित्यवारे मौंज्यां रजं
त्यज । भौमादयः प्रसिद्धास्तेषु शुशुनिसेवेंदुपुहंत्यज हृदिवा शनिः शनिवारः सेवास्वा
मिसेवनं इंदुः सोमवारः एपुहंत्यजानं राजपंचकं त्यज । ईज्यारोतिपुहंत्यज चौरंत्यज
ईज्योगुरुवारः आरोभौमवारः इति रीतिर्पात्रेति यावत् आसुचौरंत्यजेत्यर्थः । विवाहसि
तवित्संध्यासुअपरमुर्वरितं मृत्युमित्यर्थः । विवाहः प्रसिद्धः सितः शुक्रवारः वित्तबुध
वारः संध्यासंध्याकालः आसुमृत्युंत्यजेति । अस्यापवादमाह । कस्मिन्सति तनौ लग्ने
हीने हीनबले सति बलिष्ठे लग्ने सति एषां किमपि न बाधा इत्यर्थः । तथा च ज्योतिः प्रकाशे "री
गंचौरंत्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्रिपंचकम् । उभयोः संध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निदिशतम्" इति ।
"तत्रापि यत्र लग्नं चेद्बलात्तच्च निष्फलम्" इति । बलं जातकाज्ज्ञेयं । लघुजातके "अधिपयुतो
दृष्टो वा बुधगुरुनिरीक्षितश्च यो राशिः । स भवति बलवान्नयदा युक्तो दृष्टोऽपि वा शेषैः" इत्यादि २९

अथ सापवादपंचकदोषको कहते हैं ॥

भा०—शुक्लपक्षकी एकमसौ गततिथीको लग्नमें जोड़के नवका भाग देनेसे शेष जो ८ ।
२ । ४ । ६ । १ रहै तो रोग, अग्नि, राज और मृत्यु-संज्ञक बाण क्रमसे होते हैं ॥ रात्रिमें—
आदित्यवारमें—मौंजीमें रोगबाण नहीं लेना—और भौमवारमें—दिनमें—गृहमें अग्निबाण त्याज्य
है—शनिवारमें—दिनमें—नोकरीमें चंद्रके दिनमें राजबाण त्याज्य है ॥ गुरुवारमें—भौमवारमें—
यात्रा में चौरबाण त्याज्य है ॥ विवाहमें—शुक्रवारमें—बुधवारमें—संध्याकालमें मृत्युबाणको
त्याग करणा—जो लग्न बलवान होय तो दोष नहीं होय—जो लग्न निर्बल होय तो उक्तकालमें
त्याग करणा ॥ २९ ॥

जन्मक्षौदयतोमृतीतदधिपौतद्वाश्वयेतल्लवस्तद्भ्रं चांगमंतकृत्स्नलु
नचेत्तत्स्वामिमित्रैकता ॥ शस्तौ शोधटभीरुयुग्मधनुर्पाविज्ञास्त
भांशौ तथा चंद्राण्ययुतौ मृतिवितनुतो दैन्यं च हीनौ जसः ॥ ३० ॥

अथ भवनांशयोः शुद्धि सापवादमाह । जन्मक्षीति । जन्मक्षीदयतः जन्मराशिजन्म
लग्नाभ्यां सकाशात् मृत्तये अष्टम भवने यौतदधिपौतयोर्मृत्यु भवनयोः स्वामिनौ ये च तद्वाः
मृत्यु भवनगताः स्युः तेषां अंशो नवांशः अंगगोलग्रगतः च परं तेषां भराशिः अंगगोलग्र
गतं सत्तदास्तु निश्चयेन अंतकृत मरणकृत स्यात् । तदा कदा चेद्यदितस्वामि मित्रैक
तान स्यात् । तयोर्जन्म मृत्यु भवनयोः स्वामिनौ तस्वामिनौ तयोः । अयवायमर्थः ।
तयोर्जन्म निश्चययोः स्वामिनौ तस्वामिनौ तयोर् यदि मित्रैक तान स्यात् । मित्रं च एकश्च
मित्रैकौ मित्रैकयोर्भावो मित्रैकता सा चेन्न स्यात् । अनेन सर्वस्योक्तस्य सार्थकता भवति ।
यदितयोर्मित्रता स्यात् । अथवा एकता स्यात् तदानां यदोष इत्यर्थसिद्धम् । वसिष्ठः “य
स्याष्टलग्नैतदधीश्वरे वाराशौ तदीशेयविलग्नगेवा । समृत्युमाप्नोति तदामनो जस्त्रिनेत्रभालां व
कवद्विनेव” इति । अन्यच्च “जन्मक्ष जन्मलग्नाभ्यां रं प्रेशावष्टमौ च यौ । विलग्रं स्थितानेतां
स्तद्राश्यं शानपित्यजेत्” इति । चूडामणौ “लग्नं व्यलि वृषं त्याज्यमष्टमं सर्वकर्मसु । तत्रा
प्येकेश्वास्त्येव ततस्तत्रैव दोषकृत् ॥ नदोषोष्टमलग्नस्य यदि जन्मेशं रं प्रपौ । सुहृदौ चेत्तदा
कार्यमंगलं मुनयो विदुः” इति । चतुर्थद्वादश भवनयोः दोषो नात्रोक्तः । यत् “चतुर्थद्वादशं
लग्नं शस्तं यदि गुणान्वितम्” इति । पूर्वाचार्यमतं हृदि धृत्वा सगुणमेवांगीकृतम् तत्पुरस्ताद्
क्ष्यति । न च तनुं पंचेष्टखेटो नितां तनुं लग्नमिष्टाश्च ते खेटाश्च इष्टखेटाः पंचचते इष्टखेटाश्च पंचे
ष्टखेटाः इष्टग्रहैः पंचभिः शुभदैः इष्टैरुनितं हीनं लग्नं चेद्वेदवर्गेनितमिति सगुणस्यैवांगी
कारात् किं व्यर्थविस्तरणेति भावः । अंशशुद्धिमाह । शस्तोऽंश इति । घटयुग्मभीरुधनु
पां अंशः शस्तः स्यात् घटस्तुला युग्ममिथुनं भीरुः कन्या धनुः प्रसिद्धम् एषामंशो नवां
शः प्रशस्तः स्यात् । तत्रापि विशेषमाह । विज्ञास्तभांशाविति । विगतः शो बुधो येभ्यस्ते
विज्ञाः ते च ते अस्ताश्च ते पांभां शौराशि नवांशौ मृत्तिवितनुतः । अर्थादस्तमितस्यापि बुधस्य भां
शौ दोषकरी न भवतः । तथा चंद्रा पुण्ययुतौ चंद्रेण पापग्रहेण वा युक्तौ भांशौ मृत्तिमरणवितनुतः
कुरुतः षधुवरयोरिति शेषः । हीनौ असौ निर्बलस्य भांशौ दैन्यं दीनतां वितनुतः ॥ ३० ॥

अथ भवनांशकी शुद्धिको सापवाद कहते हैं ॥

भा०—जन्मसे वा जन्मराशिसे आठमा < स्थान वा उन्होंके स्वामी वा आठमे रहने-
वाले ग्रह—इन्होंके नवांशका लग्न होय वा इन्होंकी राशि लग्नमें होयतो मृत्यु करै—और
जो जन्मलग्न और मृत्युभवनके स्वामीयोंके मित्रता और एकता नहीं होय तो मृत्यु करै ॥
अर्थात् मित्रता वा एकता होयतो दोष नहीं होय । और ७ । ६ । ३ । ९ इन्होंका नवांश
श्रेष्ठ होय—और बुधविना अस्तग्रहोंकी राशि और नवांश लग्नमें होयतोची मृत्यु करै ॥
अर्थात् अस्तबुधकी राशि नवांश लग्नमें होयतो दोष नहीं होय ॥ और चंद्रपापग्रहोंसे
युक्त लग्न और नवांश होवें तो मृत्यु देवै—और निर्बलग्रहके लग्न और नवांश होयतो
दीनता करै ॥ ३० ॥

नोवर्गोत्तमतोविनांतिमलवंदद्याच्चरक्षेचरंचंद्रेतौलिमृगास्यगेनच
तनुंपंचेष्टखेटोनिताम् ॥ मेपादिष्वंजनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाः
क्रमादिष्टात्पूर्वनवांशकादशहताख्याप्तालवाद्यातनुः ॥ ३१ ॥

अथविशेषांतरमाह । नोवर्गोत्तमतइति । वर्गोत्तमतःवर्गोत्तमेनविनांतिमलवंचरम
नवांशनोदद्यात् यल्लग्रंस्ववनवांशोवर्गोत्तमतः तथाचरक्षेचरलग्नचरनवांशनोदद्यात् क
स्मिन्सति चंद्रेतौलिमृगास्यगेतुलामकरगेसति एतच्चरत्रययोगनोदद्यादित्यर्थः । अत्र
चरचतुष्टयमध्येचंद्रेतौलिमृगास्यगेइत्येवोक्तं तन्मेपकर्कटयोर्विवाहनक्षत्राभावात् तथात
नुंलग्नपंचेष्टखेटोनितांनोदद्यात् यत्रलग्नपंचेष्टग्रहाःनभवंतितल्लग्रंनदेयमित्यर्थः । अथेष्ट
नवांशल्लग्रसाधनमाह । तत्रतावन्मेपादिपुआद्यांशानाह । मेपादिष्विति । मेपादिपुअ
जनक्रतौलिककुलीराद्यानवांशाःक्रमेणोक्ताः । तद्यथा मेपेअजाद्याःमेपाद्याः वृषेनकाद्या
मकराद्याः मिथुनेतौलिकाद्याःतुलाद्याः कर्कटेकुलीराद्याःकर्कटाद्याः एवंपुनः सिंहेमेपा
द्याः कन्यायामकराद्याः तुलायांतुलाद्याः वृश्चिकेकर्काद्याः पुनर्धनुषिमेपाद्याःमकरेम
कराद्याः कुंभेतुलाद्याः मीनेकर्काद्याः नवांशाःउक्ताइत्यर्थः । इष्टादंशात्पूर्वनवांशकाः ग
तांशाःदशहताःदशगुणिताः ज्याप्ताःत्रिभिर्हताः लवाद्याभागाद्याः तनुःलग्नस्यात् । अ
त्रोदाहरणम्।इष्टलग्नमेपः तत्रमेपादिकांशःप्रवर्तते इष्टांशःकन्यांशः आद्यात्पष्ठःपूर्वन
वांशकःपंच ५ एतेदशहताः ५० ज्याप्ताःलवादिफलंलब्धं १६, ४० इष्टलग्नसहितराश्या
दि १६, ४० ॥ ३१ ॥

और विशेष कहते हैं ॥

भा०—वर्गोत्तम विना अंत्य नवांश नहीं देणा । और चरराशिका लग्नमें चरनवांश नहीं
देणा—और चंद्रमा तुल और मकरका होय और जिस लग्नमें पांच ग्रह अच्छे न होयतो वह
लग्न नहीं लेणा—अब मेपादिमें आद्यनवांशोंको कहते हैं—मेपमें मेपादिक ॥ घृषमें मकरादिक ॥
मिथुनमें तुलादिक ॥ कर्कमें कर्कादिक ॥ जैसे फेर सिंहमें मेपादिक सर्वत्र जाणो, इष्ट-
अंशसे पूर्वनवांशको १० दशसे गुणके तीन ३ का भाग देणा तब अंशादिक लग्न होय ॥
जैसे इष्टलग्न मेप है—तहां मेपादिक अंश होते हैं—इष्टांश कन्यांश वहां पूर्वनवांश ५
पांच भया, पांचकी दशगुण किया तो ५० पंचाश भया फेर तीनका भाग दिया तो लब्ध
लवादिक १६ । १४ भया—यह इष्टलग्नसहित राश्यादिक होते हैं ॥ ३१ ॥

लग्नांशौस्वपट्मयुतौनृसुखदौवान्योन्यपात्र्येक्षितौताभ्यांसप्तमकौ
तथैवयुवतेनोचेत्तयोर्मृत्युदौ ॥ द्विभेकोनविलग्रकेरविसितज्ञेद्रार्कि
जीवाप्तजोहोरेशाद्युपतेःखलेहिसलजानेष्टाशुभेमध्यमा ॥ ३२ ॥

अपोदयास्तशुद्धिमाह । लग्नांशाविति । लग्नांशीलग्ननवांशौ स्वपट्मयुतीस्व

स्वपतिनादष्टौयुतौवासंतौ नृसुखदौ वरस्यसुखदौस्याताम् । वाइत्यथवा अन्योन्यपाठचे-
क्षितौ अन्योन्यपतिनाआढ्यौईक्षितौवासंतौनृसुखदौस्याताम् । इत्युदयशुद्धिमुक्ताअस्त
शुद्धिमाह । ताभ्यांसप्तमकौतथैवेति । ताभ्यांलग्नांशाभ्यांसकाशात्सप्तमकौसप्तमलग्नतदं-
शौ तथैवेतिपूर्ववत्स्वपदगुतौ युवतेःकन्यायाःसुखदौस्यातां वाइत्यथवा तौसप्तमल-
ग्नसप्तांशकौ अन्योन्यपाठचेक्षितौयुवतेःसुखदौस्याताम् नोचेत् एवंचेत्तत्रस्यात्तदातयो-
र्मृत्युदौस्यातांक्रमेण । अथेष्टकालेहोरासाधनमाह । द्विघ्नेइति । अर्कानविलग्नकेद्विघ्ने
कृतेसतिद्युपतेःसकाशात्होरेशाभवांति । तेषांगणनाक्रममाह । तेकेहोरेशाः रविसितज्ञे-
द्वाकिंजीवासृजःरविःप्रसिद्धः सितःशुक्रः ज्ञोबुधःइंदुश्चंद्रःआर्किःशनिःजीवीगुरुः असृङ्ग-
मंगलः खलेद्विपापवारेखलजाहोरानेष्टा शुभमध्यमास्यात् । अर्थाच्छुभहोराशुभवारेशु-
भतरा पापवारेमध्यमास्यात् । अत्रोदाहरणं गुरुवारेष्टार्कः १, २५, ८ इष्टलग्नं ४, १०,
०, इदंअर्कानं २, १४, ५२ इदंदिनं से २९, ४४ ऊर्ध्वासमानागताहोराश्वतसः-
वर्तमानापंचमीहोरा सागणनाक्रमेणद्युपतेर्गुरोः सकाशाद्गणनीया जीवासृजादिगणन-
याबुधहोरावर्तना ॥ ३२ ॥

अब उद्ध्यास्तशुद्धिको कहते हैं ॥

भा०-लग्न और लग्ननवांश अपने स्वामीसे दृष्ट होय वा युक्त होयतो वरको सुख
देवै ॥ अथवा अन्योन्यपतिसे युक्त वा दृष्ट होयतो वरको सुख देवै ॥ अस्तशुद्धि कहते
हैं-लग्न और नवांशसे सप्तम ७ लग्न और नवांश पूर्ववत् स्वपतिसे दृष्ट वा युक्त होयतो
कन्याके सुख होय-और सप्तम लग्न और नवांश अन्योन्यपतिसे दृष्टवा युक्त होयतोवी
कन्याके सुख होय ॥

अब इष्टकालमें होरासाधनको कहते हैं ॥

भा०-लग्नसे सूर्यको निकालके द्विगुण करनेसे इन्हीं ग्रहोंकी क्रमसे होराहोय-यह क्रम
है सू० बु० चं० श० गु० मं० पापवारमें पापहोरा अशुभ है, शुभमें मध्यम होय ॥ शुभ-
वारमें शुभ होरा अत्यंत शुभ होय ॥ जैसे गुरुवारमें इष्टार्कको १ । २५ । ८ इष्टलग्नसे ४
१० । ० निकाला तो २ । १४ । ५२ भया फेर दूना किया तो ४ । २९ । ४४ भया फेर
गुरुसे गणनेसे बुधहोरा भई ॥ ३२ ॥

लग्नेद्रोःस्मरगेशुभाशुभखगेस्तश्चाधिमृत्युततोब्जांगोनाकृतमौ
र्विकात्खल्यमैलब्धयदाब्धीपवः ॥ सन्स्विष्टोच्चनिजांशभेस्तम
खिलंपश्येदरित्र्यायगसूर्येवाख १० जला ४ घ १ कोण ९, ५ शुभो
वाब्जंप्रपश्येन्नतत् ॥ ३३ ॥

अथलग्नेद्रोःपरमजामित्रग्रहज्ञानार्थमुपायमाह । तावत्तस्यफलमाह । लग्नेद्रोरिति ।

लग्नेद्रोःस्मरगेसप्तमगेशुभाशुभस्वगेसतितदाआधिपत्युस्तः शुभेसतिआधिर्मनस्तापोस्ति
 अशुभेसतिमृत्युरस्ति तदाकदा यदाततःस्मरगादग्रहात् अब्जांगीनात्चंद्रलग्नात्चंद्रा
 त् सप्तमस्थश्चंद्रोः लग्नात्सप्तमस्थोलग्नोऽन्यथः । तस्मात्कृतमौर्विकात् कृतकलिका
 त् खखयमैर्दिशत्यालब्धं अधीषवः चतुःपंचाशत्स्यात् तदैवआधिपत्युस्तः अन्यथाने
 त्यर्थः । तत्रोदाहरणम् पूर्वकल्पितमिदंलग्नं ४, १०, ७ तत्सप्तमगोयंकश्चिद्ग्रहः १०, ११, ७
 अयंलग्नोः २६ १७ अयंकृतमौर्विकः १०, ८, १७ अस्मात्खखयमैः २०० लब्धं ५४। अथा
 स्यभंगमाह । सन्निति । सन्सद्ग्रहःस्विष्टोच्चनिजांशमेवर्तमानः अस्तंसप्तमभवनमुखिलं
 पूर्णयदिपश्येत्तदातज्जामित्रंनस्यात् । शोभनश्चासौदृष्टश्चिष्टःशुभमित्रं स्विष्टश्चञ्च
 चनिजश्चस्विष्टोच्चनिजाः अंशश्चभंगंअंशं स्विष्टोच्चनिजानामंशंभतस्मिन्स्विष्टोच्च
 निजांशमे स्विष्टस्यशुभमित्रस्यअंशेनवांशेभिराशीवावर्तमानः अथवा उच्चस्थांशमेवावर्त
 मानः अथवा निजस्यस्वस्यअंशेमेवावर्तमानः तद्धममुखिलंपश्येत्तदातत्रेतिपद्भंगाः ।
 वाइत्यथवा अर्केरवौअरिऽयायगेसतिपष्टतृतीयैकादिशेगेसतितत्रेतित्रयोभंगाः । वाइत्यथवा
 खजलाद्यकोणगःशुभःअब्जचंद्रमसंपूर्णयथास्यात्तथाईक्षेत् तदातत्र खंदशमं जलंचतुर्थं
 आद्यंलग्नकोणेनवपंचमेऽपामन्यतमंगतोऽन्यतमः शुभग्रहश्चंद्रमसंनिखिलदृष्ट्यापदिपश्ये
 त्तदाजामित्रंनस्यादित्यर्थः । एतेपंचभंगाः सर्वमिलिताश्चतुर्दशभंगाःसंपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

अब त्रामिजको कहते हैं ॥

भा०—लग्न और चंद्रमासे सातमें ७ शुभग्रह होयतो मनस्ताप होय; और अशुभग्रह होयतो
 मृत्यु होय । चंद्रसे सातमें होय उनको चंद्रसे निकालना और लग्नसे सातमें होय उनको
 लग्नसे निकालना फेर उभयकी कला करणी फेर दोस्रो २०० का भाग देनेसे ५४ चोपन
 मिलेता मृत्यु होय; अन्यलग्नसे मृत्यु नहीं होय स्पष्ट है । जिससे उदाहरण नहीं लिखा है
 और शुभमित्रके नवांशमें और शुभमित्रके राशिमें रहनेवाला अथवा उच्चस्थांशमें वा रा-
 शिमें रहनेवाला अथवा स्वांशमें वा स्वराशिमें रहनेवाला सातमा भवनकोयदि संपूर्णदृष्टिसे
 देखता होवेतो यामित्रभंग होय ॥ अथवा सूर्य । ६ । ३ । ११ । इन्हों स्थानोंमें होयतोबी या-
 मित्रभंग होय । अथवा शुभग्रह १० । ४ । १ । ९ । ५ । इन्हों स्थानोंमेंसे कोईसे स्थानमें
 बैठाभया चंद्रमाको पूर्ण देखता होयतो जामित्रभंग होय । असे सब मिलके चतुर्दश
 प्रकारसे जामित्रका भंग होताहै ॥ ३३ ॥

त्र्यभ्रंकोणमवायुरैनिगुरुभूपुत्राःक्रमात्पूर्णयादृष्ट्यान्येचरणोत्तरंच
 सकलाःपश्यन्तिपूर्णद्युनम् ॥ भंदोरात्रिलवोनवांशकइनांशस्त्रिशदं
 शःक्रमाद्गर्गाःसन्शुभजःपरैस्तुसुहृदोनाध्यूनवर्गातनुः ॥ ३४ ॥

अथदृष्टिलक्षणमाह । त्र्यभ्रमिति । त्र्यभ्रंतृतीयदशमं कोणंनवपंचमं अवायुश्चतुर्था
 दमं एतद्युग्मत्रयंक्रमेणैनिगुरुभूपुत्राःशनिगुरुभौमाःपूर्णयादृष्ट्यापश्यन्ति । शनिः

ज्येष्ठं ३, १० गुरुः कोणं ९, ५ भूपुत्रः अवायुः ४, ८ एते पूर्णयादृष्ट्या पश्यन्ति ।
तथा चैतद्युग्मत्रयमन्येग्रहाश्चरणोत्तरं यथा स्यात्तथा पश्यन्ति । तद्यथा ज्येष्ठम् ३, १० एकपा
ददृष्ट्या पश्यन्ति कोणं ९, ५ द्विपाददृष्ट्या अवायुः ४, ८ त्रिपाददृष्ट्या पश्यन्ति सक
लाग्रहाः युनंसप्तमं पूर्णं पश्यन्ति । अथ षड्वर्गसाधनं विवक्षुस्तान्नामान्याह । भंहेरेति ।
भंगृहं होरा राश्यर्द्धं त्रिलोदकाणः नवांशकः प्रसिद्धः इनांशोद्वादशांशः त्रिंशदंशः प्र
सिद्धः क्रमादेते वर्गाः प्रोक्ताः । शुभजः शुभग्रहजो वर्गः सन् शुभः प्रोक्तः । परैः आचार्यैः
सुहृदो मित्रस्य वर्गः सन् प्रोक्तः । अधिवर्गो न कर्मगं चतुर्वर्गो न लग्नं सत् प्रोक्तम् ॥ ३४ ॥

अब दृष्टीका लक्षण कहते हैं ॥

भा०—शनि तीन दशको ३।१० । और गुरु ९।५ को और भौम ८।४ को
पूर्ण देखें । और अन्यग्रह ३।१० । इनको एकपाद देखें और ९।५ को द्विपाद देखें—
और ४।८ । इनको त्रिपाद देखें—और सातमी ७ को संपूर्ण देखें । गृह १ होरा २ दृक्काण
३ नवांश ४ द्वादशांश ५ त्रिंशांश ६ यह छ वर्ग हैं । शुभग्रहका वर्ग शुभ होता है और कोईके
मतमें मित्रका वर्ग भी शुभ होता है । और चतुर्वर्गो न लग्न शुभ नहीं होय ॥ ३४ ॥

प्रोक्तं प्राग्गृहमोजभेर्कशशिनोर्होरे स मेव जार्कयोर्द्वेद्वेद्राकसुतधर्म
पोनवलवः प्रोक्तः स्वतोर्काशकः ॥ शुक्रज्ञेय्यमासृजांशरमुनीभा
थैपवोयुग्मभे त्रिंशांशाविषमेतएव गदिताव्यस्ताश्च षड्वर्गकाः ॥ ३५ ॥

अथैषां साधनमाह । प्रोक्तमिति । यस्य ग्रहस्य यत् गृहं तत् प्राक् प्रोक्तम् । भंशं शुक्रबुध
मित्यादि । अथ होरा साधनमाह । ओजभे विषमराशौ अर्कशशिनोर्होरे क्रमेण भवतः ।
प्रथमं पंचदशभागेषु अर्कस्य होरा अपरं पंचदशभागेषु शशिनश्चंद्रस्य होरा स्यात् । अयं सप्त
राशौ अजार्कयोर्होरे क्रमेण भवतः । प्रथमं पंचदशभागेषु चंद्रस्य होरा अपरं पंचदशभागेषु
अर्कस्य होरा स्यात् । अथ दृक्काणसाधनमाह । दृकोद्वेति । दृकोद्वेकाणः त्रिविधो द्वादश
भागः आत्मकः तस्य ईदृशः प्राक्सुतधर्मो ज्ञेयः । प्राग्लग्नं सुतः पंचमं धर्मो नवमं तान्
पातीति प्राक्सुतधर्मपः । एतदुक्तं भवति । “ प्रथमदृक्काणस्वामी लग्नपतिः द्वितीयदृक्काण
स्वामी पंचमपतिः तृतीयदृक्काणस्वामी नवमपतिः स्यात् ” इति । नवलवः प्रोक्तः ।
प्रागेव शस्तोऽश इत्यादि । अथ द्वादशांशसाधनम् । स्वतोर्काशकः स्वस्मात् इति स्वतः
लग्नत इत्यर्थः । अर्काशको द्वादशांशो ज्ञेयः । तद्यथा राशिभागास्त्रिंशत् ३० एते द्वादशभि
र्भाजिताः लब्धं सार्द्धं भागद्वयं २३ इदं द्वादशांशमानं तदेव गणनीयं सार्द्धं भागद्वयं लग्न
स्य द्वादशांशः तावदेव तत्पुरस्य स्येति लग्नस्योत्पन्नभागावसानपर्यंतं गणयेत् यस्मिन् रा
शौ विश्रामः तत्स्वामी द्वादशांशनायः स्यात् । अथ त्रिंशांशसाधनं । शुक्रेति । शुक्रः प्रसिद्धः
शोबुधः ईज्योगुरुः यमः शनिः असृक् मंगलः एषां पंचानां क्रमेण शरमुनीभायैपवः
स्युः । शराः पंच मुनयः सप्त इभाः अष्टौ अर्याः पंच इपवः पंच एते भागाः शुक्रादी

नांस्युः । एतद्युग्मभेसमराशौज्ञेयम् । एतदपिलग्नोत्पन्नभागावसानपर्यन्तं गणयेत् यत्र विश्रांतिः सत्रिंशंशनायः विषमराशौतएवगदिताग्रहाभागाश्चव्यस्ताविशोमाज्ञेयाः इतिषड्गोणिरूपितः ॥ ३५ ॥

अब इन्होंका साधनको कहते हैं ॥

भा०—जिन ग्रहका जो ग्रह होय सो पूर्व कहदिया है।

अब होरा कहते हैं ॥

भा०—विषमराशिके पंद्रह अंशमें तो सूर्यकी होरा होय और पंद्रहसे ऊपर तीसतक चंद्रकी होरा होय—और समराशिके पंचदश अंशमें चंद्रकी होरा होती है और ऊपर तीस ३० तक सूर्यकी होती है ॥

अथ दृक्काणः ॥

भा०—दश अंशका एक दृक्काण होता है । अर्थात् राशिका तीन भाग करनेसे प्रथम-भागका स्वामी तो लग्नपति होता है—और द्वितीयदृक्काणका स्वामी पंचमराशिका पति होता है—और तृतीयदृक्काणका स्वामी नवमराशिका पति होता है । और नवांशको प्रथम कहआये—एकराशिका बारा १२ भाग करके क्रमसे द्वादशांशपति होय ॥

अथ त्रिंशदंशः ।

सुबोधार्थं त्रिंशंशचक्रं है ॥					
शु.	बु.	शु.	श.	मं.	समराशौ
५	७	८	५	५	त्रिंशंशेशः
मं.	श.	शु.	बु.	शु.	विषमराशौ
५	५	८	७	५	त्रिंशंशेशः

भा०—समराशिमें पांचअंशतक शुक्र त्रिंशंश होय । ऐसे फेर क्रमसे बुध ७ तक—गुरु ८ तक—शनि ५ तक—मौम ५ तक है—विषमराशिमें विपरीत देखगा ॥ ३५ ॥

संक्रांत्यंतरहोत्तादिनगणादाप्तंभपूर्वोरविर्मेपाद्यातभयुग्युतोयन
लैवरात्रौसपञ्चमःसच ॥ तद्गोम्यांशानिजोदयाहतिखरामाप्तंतथेवा
गतोभुक्तांशाकलितेनयुग्विवरगेः कालःस्फुटोभोदयेः ॥ ३६ ॥

अथेष्टकालसाधनंविषयुस्तावत्सूर्यसाधनमाह । संक्रांत्यंतराति । अंतः अंतरालं । अत्रहानिदिनानिसंक्रांतेतरहानिसंक्रांत्यंतरहानि तेहंतोभागितः एवंविधोदिनगणः संक्रांतेः सकाशात् (८)दिनसमूहः तस्माद्यदासंलब्धं समपूर्वोराशिभागकडादिकोरविः स्यात् । किंभूतोरविः मेषात्सकाशात्पातभयुक् गतराशियुक् सूर्यभुक्तराशियुगित्यर्थः । सतात्सकालिकोरविः स्यादित्यर्थः । अत्रोदाहरणम् तुलापृथ्वीकसंक्रांत्यंतरांतदिनानि

अयनलवैर्युक्तः कार्यः । अयनांशाः ग्रंथांतरे प्रसिद्धाः “ कृतान्व्यन्धूनि तेशाकेषु च
सा अयनांशका ” इति । सः अयनलवयुत्तोरविः रात्रौ रात्रीष्टकालसाधनविषये सषड्
भः कार्यः । षड्राशियुक्तः कार्यः । तद्भोग्यांश्च निजोदयाहतिः खरामासंकालः स्यात् ।
तस्य सायनांशस्परवेः भोग्यांशाः तद्भोग्यांशाश्च निजोदयाश्च तेषामाहतिः गुणनंतस्याः
सकाशात् खरामासं त्रिंशताभक्तं लब्धं सूर्यस्य भोग्यकालः स्यात् । निजोदयाः स्वदेशी
यराशुदयाः तेन हतुल्यादिभ्यो वगंतव्याः । कथं भूतः कालः तथैवांगतो भुक्तांशाक
लितेन युक् तथैव सूर्यस्य भोग्यकालसाधनरीत्या अंगतः लग्नात् भुक्तांशकलितेन भुक्तां
शैर्भुक्तभागैः आकलितेन कालेन युक्त्युक्तः । एतदुक्तं भवति इष्टलग्नमभयनलवयुक्तं
कृत्वा तद्भुक्तांशैः निजोदयागुणनीयाः त्रिंशताभाज्याः लब्धं लब्धं भुक्तकालः तेन कालेन स
रविभुक्तः कालो युक्तः कार्य इत्यर्थः । पुनः कथं भूतः । विवरगैः भोदयैः युक् विवरं
सूर्यलग्नांतरालं तत्र गतैर्भोदयैः राशुदयैः युक्त्युक्तः सपलमयः कालः स्फुटः स्पष्टः इष्ट
कालः स्यात् । षष्टिभक्तो घटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् ॥ ३६ ॥

भा०—अब इष्टकाल साधनकी इच्छा करता भया प्रथम सूर्यका साधन करते हैं—प्रथमतो
दिग्गणको संक्रांतियोंके अंतरसे भागित करके उससे लब्ध है सो राश्यादिक रवि होता है
उन सूर्यमें मेपादिगत राशियोंको जोड़ देणी वह तात्कालिक रवि होता है—उदाहरण—जैसे
तुल वृश्चिक संक्रांतिके अंतरके दिन है २९।५४ । = इनकी तुल संक्रांतिके इष्टादि
गणनसे ५।९।० भाग देनेसे लब्ध राश्यादिक० । ५।५१।४५ भया—इनको सूर्य
भुक्त राशिसे युक्त किया तो यह ६।५।५१।४५ तात्कालिक रवि भया—इसमें
अयनांश जोड़ना ॥ और रात्रिमें इष्टकाल साधन करे तो राशिमें ६ जोड़ना—फेर सूर्यके
भुक्तांशसे निजोदयको गुणके ३० भाग देणा लब्ध भुक्तकाल होय इसमें रविकालको
युक्त करणे—फेर सूर्य लग्नांतरालमें राशुदयसे युक्त करणसे पलमय काल स्पष्ट होता है—
फेर ६० भाग देनेसे घटिकात्मक होता है ॥ ३६ ॥

लग्नार्काद्यदिचैकभेशविवरात्स्वीयोदयघ्नाद्विययातिः काल इनात्त
नुर्यदितनुः सूर्योदयात्प्रागसौ ॥ कुंडेभः परिपूरिते सुघटिकामद्धौ
दयास्तेन्यसेत्स्तुत्वाग्नित्रयवायुगानशुभदापूर्णाग्निपंचस्वथ ॥ ३७ ॥

अथेष्टकालसाधने विशेषमाह । लग्नार्काविति । लग्नार्को लग्नसूर्योदयदि एकभेस्तः तदा
अंशविवरात् लग्नार्कयोर्भागांतरात् स्वीयोदयघ्नात् निजराशुदयगुणितात् या वियत्स्या
तिः त्रिंशतालब्धिः सकालः स्यात् इष्टकालः स्यात् । तत्रापि विशेषमाह । इनात्तनु
रिति । इनात्सूर्यात्तनुर्लब्धं यदितनुः लघुः स्यात्तदासौ इष्टकालः सूर्योदयात्माकर्ष्य स्यात् ।
सोपि षष्टिभक्तो घटिकात्मकः स्यादित्यवगंतव्यम् । अयज्ञातं कालं यंत्रैर्विना साधितुं न
शक्यते अतो यंत्राणां मध्यमुख्यस्य घटीयंत्रस्य स्थापनमाह । कुंडे इति । अंभः परिपूरि

तेउदकपूर्णकुंडेपात्रेघटिकामज्जनक्षमे । कुंडग्रहणमुत्तानपात्रव्युदासार्थं । तस्मात्कुंडरूप
पात्रेउदकपूरितेसुघटिकांपष्टिपलशुद्धान्यसेतुनिक्षिपेत् । कस्मिन्सति अर्द्धोदयेअर्द्धा
स्तेच जातेसति । किंरूत्वास्तुत्वा । प्रार्थनाग्रंथांतरेरुक्ता “यंत्राणांमुख्यरूपासित्रह्यगानि
मितेघटि ॥ दंपत्योः शुभकालासिद्देतवेभवशोभने ” इति ॥ प्रतिष्ठितायांघटिकायांत
द्रमनफलमाह । साप्रतिष्ठिताघटीअग्नित्रयवायुगानशुभदास्यात् । अग्नित्रयं आग्नेयादि
प्रदक्षिणक्रमेणदिशात्रयं वायुर्वायव्यदिशा इतिदिक्चतुष्टयंप्रतिगतानशुभदा अर्थादन्यादि
गतातत्रैवस्थितावाशुभदास्यात् । तथाचोक्तग्रंथांतरे “ संस्तुतेवंधटीतोयेर्पादिशंप्रतिग
च्छति ॥ पूर्वाशादेफलंकुर्यात्तस्यतामध्यधनप्रदा ॥ सौभाग्यनिर्धननार्याअपमृत्युरुजान्वि
ता ॥ भर्तृप्रियाचवेश्याचमान्याचित्तमुतान्वित ॥ ” इति एवं गमनफलमुक्त्वा पूर्णताफलमाह
पूर्णाग्निपंचसुआग्नेयादिपंचसुदिक्षु पूर्णाघटीनशुभदा । अर्थादन्यादिक्षु पूर्णाशुभदास्यात्
उक्तंच “ उत्तरेशानपूर्वासुघटीपूर्णाशुभप्रदा ॥ दिक्षुशेषासुकन्यायामग्नेवैधव्यदा
यिनी ” ॥ ३७ ॥

अब इष्टकालका साधनविशेषको कहते हैं-

भा०-यदि लग्न और सूर्य एक राशिका होवे तो लग्न सूर्यके अंशविवरको निजराश्यदयसे
गुणाके ३० तीसका भाग देनेसे इष्ट काल होता है-और सूर्यसे लग्न लग्य होय तो यह
इष्ट काल सूर्योदयसे पूर्व होय-और इनको बी ६० साठका भाग देनेसे घटिकात्मक होता
है-इति

अब ज्ञात कालका यंत्र विना साधन नहीं होसकता है
इससे यंत्रोंमें मुख्य घटी यंत्रका स्थापनकालको कहते हैं-

भा०-जलपरितकुण्डमें पष्टि पल शुद्ध घटिको सूर्यके अर्द्धोदयके समयमें और
सूर्यके अर्द्धास्तकी समयमें रखणी-घटिकी स्तुति करण-अैसे रखी हुई घटी यदि आग्ने-
यादि तीन दिशामें और वायव्यमें चर्लजायतो अशुभ हेमै-अर्थात् और दिशामें वाससीही-
जगह रही हुई अष्ट होय-अब पूर्णताका फल कहते हैं ॥ और जो घटी आग्नेयादि पाच ५
दिशामें पूर्ण होयतो शुभनही करे-अर्थात् और दिशामें पूर्ण होयतो शुभकरे ॥ ३७ ॥

गोधूलंपदजादिकेशुभकरंपंचांगशुद्धौरवेरर्द्धास्तात्परपूर्वतोर्ध्वघटि
कंतत्रेदुमपारिगम् ॥ सोम्रांगंकुजमष्टमंगुरुयमाहःपातमर्कक्रमंजह्या
द्विप्रमुखेऽतिसंकटइदंसद्यौवनायेकचित् ॥ ३८ ॥

अपगोधूललग्नमाह । गोधूलमिति । गोधूललग्नं सायंकाललग्नपदजादिकेही
नजातोशुभकरंप्रोक्तं । नपूर्ववर्णनां क पंचांगशुद्धौ विवाहोक्तपंचांगेअत्रपंचां
गशुद्धिर्मुख्या । तत्रकालप्रमाणाविशेषणद्वारेणह । कर्मभूतंगोधूलं रवेःअर्धास्ता

त्सकाशात्प्राक्परतोर्द्धघटिकं अर्द्धघटिकायस्मिन्नित्यर्द्धघटिकं प्राक्पंचदशपलानि परतः
पंचदशपलानि एवमर्द्धनाडिकमित्यर्थः । अत्रत्याज्यमाह । इहास्मिन्गोधूललग्नपेष्ठा
ष्टमिंदुचंद्रंजह्यात्यजेत् । पुनः किंकिंजह्यादित्याह । सोम्रांगमुग्रहसहितलग्नकुंजभौम
मष्टमं गुरुयमाहः गुरुशनिदिनम् पातंमहापातंसेद्धांतगम्यम् अर्कक्रमंसूर्यसंक्रांतिंज
ह्यात् अन्येदोपानत्याज्याइत्यर्थः । अत्रगुरुयमाहस्त्यक्तंतदोषोपलंभाद्रुदिनेसूर्य
स्तात्प्रागूयामार्द्धपरतोयमघंटः । शनिदिनेअस्तमयात्प्राक्परतश्चकुलिकौ ॥ “ मार्तंडो
दयतः स्मृतादिनपतेर्यामार्द्धनायाग्रहामार्तंडात्मजभोगउत्तरलवस्तज्जैःशुभेकर्मणि ।
त्याज्योसौकुलिकोथसूर्यादिवसोदानैश्चशक्रार्कादिश्वस्वांगाब्धियमैः स्मृतः कुराहितै
रात्रौतुतिथ्यंशकैः” इति । त्याज्योसौकुलिकइत्यनेनशनौअस्तात्प्राक्कुलिकोभवति ।
इनादैकुलिकंदिवेत्यादिव्येकंतन्निशिन्यायेनअस्तात्परतोपिकुलिकोभवति । इतिहेतो
गुरुशनिवारौनिदिनौ । अथविप्रादीनामपिक्वचित्कार्यविशेषेणगौरजप्रवृत्तिमाह । विप्र
मुखेतिसंकटइदंसद्यौवनाद्येकचिदिति । यौवनाद्येअतिसंकटेप्राप्तेसतिकाचिद्धप्रशुद्धय
इदंगोधूलविप्रमुखेविप्रप्रभृतिवर्णत्रयेसतशुभंस्यात् । अन्ययानेत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तंज्य
तिनिबधे “ घटीलग्नंयदानास्तितदागोधूलिकंस्मृतम् ॥ शुद्धादीनांबुधाः प्रादुर्नद्विजानां
कदाचन ॥ लग्नशुद्धिदानस्याद्यौवनेसमुपस्थिते ॥ तदातेः सयवर्णानांलग्नगोधूलिकं
स्मृतम् ” इति ॥ ३८ ॥

अब गोधूललग्नको कहते हैं ॥

भा०-सायंकालीन गोधूललग्न शुद्धादिकोंके शुभ करता है-ब्राह्मणादिकोंके अशुभ
होता है-गोधूलमें पंचांगशुद्धिकी देखणी चाहिये-सूर्यास्तसमयके १५ पलों पूर्वकी और
१५ पलों पीछेकी अर्द्धघटीमें गोधूलकाल होता है-

अब गोधूललग्नमें त्याज्योंको कहते हैं ॥

भा०-गोधूलमें चंद्रमा लग्नसे ६ । ८ छूटे वा आठमें त्याज्य है-और लग्नमें पापग्रह
त्याज्य है-और आठमें भौम त्याज्य है-और गुरुवार और शनिवार त्याज्य हैं-और पात
और सूर्यसंक्रांति त्याज्य हैं ॥ और दोष गोधूलमें त्याज्य नहीं है ॥ और गुरुवारके दिन
सूर्यास्तेके पहिले यामार्द्ध होता है-और पीछे यमघंट होता है-और शनिके दिन सूर्यास्तसे
पूर्व कुलिक होता है-और पीछेकी कुलिक होता है जिससे गुरुवार और शनिवार त्याज्य
हैं-और कन्याके यौवनादिकके कष्टमें लग्नशुद्धि नहीं होयतो ब्राह्मणादिक वर्णत्रयोंके
गोधूल शुभ होता है ॥ ३८ ॥

वेदीप्राक्प्रवणाचतुर्वरकरादस्तोच्छ्रिताग्न्यस्यदोर्जादेर्द्वित्रियुगांगु
लैरपचितासोक्तावहिर्वामितः ॥ यस्यांगयददोऽग्निनोऽगदितभेकुर्या
दिहेंदोर्वलंलोक्यंतुविवाहतरुपरिनवाह्निप्राङ्कुर्यादिदम् ॥ ३९ ॥

अथोद्गाहवेदिकालक्षणमाह । वेदीति । प्राकृप्रवणापूर्वनिम्ना चतुर्वरकराचतुर्भिर्वरकरैः प्रमिता वरोवैवाह्यः हस्तोच्छ्रिताहस्तप्रमाणेनोन्नता इयमग्न्यस्यब्राह्मणस्यप्रोक्ता सावेदीदीर्घादेः क्षत्रियादेः क्रमेणाद्वित्रियुगांगुलैः अपचिताहीना क्षत्रियस्यद्वयंगुल न्यूना वैश्यस्यऽपंगुलोना शूद्रस्यचतुरंगुलोनाच । साककार्येत्याह । वहिर्वामतइति । गृहाद्वहिर्वामभागे । अंगुलप्रमाणमार्कण्डेयपुराणे उक्तं “ परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्महीरजः ॥ बालाग्रं चैव लिखा च यूकाचायथवोदरम् ॥ क्रमादष्टगुणानां हुयवानामष्टांगुलम् ॥ षडंगुलं पदं तच्च वितस्तिर्द्विपदं स्मृता ॥ द्विवितस्तीति याहस्तो मार्कण्डेयमुनीरितः ” ॥ आगमांतरेपि “ कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यगांगुलिपर्वणः । मध्यमादध्यमानेन मात्रांगुलमितीरितम् ” इति ॥ अन्यत्रोक्तं “ यत्किंचित्पौरुषायामं विभज्य दशशायुनः । एकं द्वादशभागं तु कृत्वा तेष्वेकमंगुलम् ॥ देहलब्धांगुलं नाम जानीयात्तस्य तत्पुनः ॥ महामानांगुलिरिति मात्रांगुलिरिहोदिता ॥ प्रासादादीनि तेनैव कुर्यान्मानांतरेण वा ॥ वैदिकादीनि शिबिकारयादीनां विधिपुनः ” इत्यादि । अत्रवरकरग्रहणंतत्पदोमकर्तृत्वात् ननु कन्याया अपिलाजाहुतौ कर्तृत्वमस्ति तत्करप्रमाणं किन्नोक्तं । सत्यं । अल्पावकाशस्थले कन्याकरप्रमाणमप्यंगीक्रियते तथा चोक्तं देवयजनदीपिकायाम् “ स्वल्पावकाशानिलयेहीनमानंसमाश्रयेत् ” इति । अथ नानाविधकर्मणामंगं कस्मिन्नक्षत्रे कर्तव्यमित्याह । यस्पांगमिति । यस्य कर्मणः यत्तुल्यमद्वयमंगमंगिनो मुख्यस्य गदितभे उक्तं नक्षत्रे कुर्यात् । इहास्मिन्नंगभूते कर्मणि इंदोर्बलनालोदयनविचारणीयम् । तत्र विशेषमाह । विवाहतः । विवाहदिनात् प्राक् स्यादिति वाहितृतीयपष्ठनवमे द्विद्वयमंगं विवाहांगं न कुर्यात् । विवाहांगानियथा । दलनंकंडनंचैव व्यंजनमोदकादिच । यवारमंडपोवेदीकुंकुमवर्णकं तथा ” । इति ॥ ३९ ॥

अथ विवाहके वेदीका लक्षणको कहते हैं ॥

भा०—घरके बाहर वामभागमें घरके चार हातकी चतुरस्ता और एक हात ऊंचा और पूर्वमें दालवाली वेदी करणी ब्राह्मणके ॥ और क्षत्रियके पूर्वोक्त वेदी दो अंगुलहीन करणी ॥ और वैश्यके तीन अंगुल न्यून करणी ॥ और शूद्रके चार अंगुल न्यून करणी—और जिस कर्मका जो अंग करणी सो अंगोंके नक्षत्रमें करणी—और अंगमें चंद्रबल नहीं देखना ॥ और विवाहके अंग विवाहदिनसे पूर्व ३ । ६ । ९ इन दिनोंमें नहीं करणी—जैसे विवाहके अंग मण्डपकरणादिक हैं—और विवाह अंगों हैं ऐसे अंगांगिभाव सर्वत्र समझना चाहिये ॥ ३९ ॥

लग्नादिष्टि १६ दिनांततः सममुनी ७ पञ्चदशे ९ द्युपूर्वत्वयुग्वस्त्रेमास्य पिहायने शरमिताद्वर्पात्परं स्वेच्छया ॥ वेफामार्गसितेजगुःश्रुतियु गोद्गाहर्क्षचित्राश्विनीज्येष्ठाश्वानवमं दिरेनिशिवधूसंवेशमंगेस्थिरे १०

अथक्रमप्रारंभयूपवेशमाह । लग्नादिति । लग्नाद्विवाहतः सकाशात् अष्टिदिनांततः

षोडशदिनमध्ये सममुनीष्वंकेषुपुषस्त्रेषु समाः समसंख्याकाः मुनिःसप्तमः इषुः
पंचमः अंकोनवमः एषुपुषुदिवसेषु अत ऊर्ध्वंषोडशदिनादूर्ध्वं अयुग्मस्त्रेविषमदिने
मास्यपि विषमेहायनेवर्षे वधूसंप्रवेशंजगुरुचुः । एतदुक्तंभवति । षोडशदिनमध्येसमा
दिपुदिनेषुकर्तव्यः षोडशदिनातिक्रमेमासपर्यंतंविषमदिनेवधूप्रवेशः कार्यः । प्रथम
मासातिक्रमेवर्षपर्यंतंविषमेमासिकर्तव्यः तदाविषमदिननियमोनास्ति । एवंप्रथमेवर्षे
अतिक्रान्तेपंचमवर्षपर्यंतंविषमेवर्षेकर्तव्यः तदाविषममासनियमोनास्ति । अथविलं
बितवधूप्रवेशनंकस्मिन्मासपक्षेकर्तव्यमित्याह । वैफामार्गसिते वैवेशाखः फाल्गुनः
मार्गोमार्गशीर्षः एपांसितः शुक्लपक्षः तस्मिन् । कैः श्रुतियुगोद्ग्राहर्क्षचित्राश्विनीज्येष्ठाः
श्रुतियुगंश्रवणधनिष्ठे उद्ग्राहर्क्षाणिविवाहनक्षत्राणिपूर्वोक्तानि चित्राश्विनीप्रसिद्धे ईज्यर्क्षे
पुष्यः तैः । अनवमंदिरेजीर्णगृहे“नवीनमंदिरेकन्यांनवोढानप्रवेशयेत्”इतिनिषेधादनवमं
दिरेइत्युक्तम् । उक्तंच “वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेसप्तमेदिने ॥ नवमेचशुभेवारेसुलग्नेशशिनी
चले” इति । नारदः “ आरभ्योद्ग्राहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमेदिने । वधूप्रवेशः संपत्त्यै
दशमेयसमेदिने” इति । संग्रहे “ विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतथाषोडशवासरांतात् ।
तदूर्ध्वमब्देयुजिपंचमांतादतःपरस्तान्नियमोनचास्ति ” ॥ वृद्धनारदः “ समेवर्षेसमे
मासियदिनारीगृहंविशेत् ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीमरणंजयेत् ” ॥ भास्करव्यवहारे
“रात्रौविवाहमेशस्तः सन्मुहूर्तेस्थिरोदये ॥ वधूप्रवेशोनेवात्रप्रतिशुद्धाद्रयंविदुः ॥ ऋक्षै
र्वैवाहिकैः शुद्धैर्दपत्योश्चशुभप्रदम् ॥ वधूप्रवेशनंकार्यंपंचमेहाकृतंयदि ॥ मार्गफाल्गुनदे
शाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने ॥ मूलपुष्यमृदुस्वातीस्थिराश्विश्रुतिवासरे ॥ पितृभेचकरेनारीप्रवि
ष्टापुत्रिणीभवेत् ” इति ॥ ४० ॥

अब वधूप्रवेशका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—यदि विवाहसे १६ सोले दिनोंमें जो वधूप्रवेश करे तो समदिनोंमें वा इन्हें दि-
नोंमें ७ । ५ । ९ करणा—और जो १६ दिनोंके उपर करे तो विषमदिनमें और विषममासमें
और विषमवर्षमें करणा ॥ और पांच ५ वर्षके बाद करे तो अपनी इच्छा होय जयही
करणा ॥ अब विलंबित वधूप्रवेशके कालको कहते हैं ॥ वैशाख—फाल्गुन—मार्गशीर्ष—इ-
न्हों मासोंके शुक्लपक्षमें और श्रवण—धनिष्ठा—विवाहनक्षत्र—चि० अश्विनी—पुष्य इन्हों नक्ष-
त्रोंमें—और रात्रिमें—और स्थिरलग्नमें काल निकलनेके बाद इन मुहूर्तमें वधूप्रवेश श्रेष्ठ
होताहै ॥ ४० ॥

उद्ग्राहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनि
जतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् ॥ पापेचश्वशुरं पतिचमलिनेचैत्रेस्वपित्रा
लयेतिष्टंतीपितरंनिहतंनभयंतेपामभावेभवेत् ॥ ४१ ॥

इदानीं प्रथमापाढादौ भर्त्रादिगृहेवासनिषेधमाह । उद्वाहादिति । उद्वाहाद्विवाहादुपरिप्रथमेशु चौआपाढे कन्यायदिभर्तृगृहेवसेत्तदा तज्जननी तस्य भर्तृजननीं हन्यात् इत्यादिसुगमम् ॥ ४१ ॥

अब मासफलको कहते हैं ॥

भा०—विवाहसे प्रथम आसाढमें जो कन्या पतिके घरमें रहे तो पतिकी माताका नाश होय ॥ ऐसेही क्षयमासमें रहे तो कन्या आपहीज मरे—और ज्येष्ठमासमें रहे तो पतिका बड़ा भाई मरे—और पौषमें कन्याका श्वशुर मरे—और मलमासमें पतिके घरमें रहे तो कन्याका पति मरे ॥ और चैत्रमासमें कन्या पिताके घरमें रहे तो कन्याका पिताकी मृत्यु होय ॥ और पूर्वोक्तमासोंके बिना अन्यमासोंमें मय नहीं होय ॥ ४१ ॥

शूद्रांत्येषु पुनर्भवापरिणयः प्रोक्तो विवाहोक्तभैर्नालोक्यं तिथिमासवैधमृगज्यास्तादित्तर्कभात् ॥ त्रिज्यक्षैषु मृतिर्धनं मृतिमृती पुत्रा मृतिर्दुर्भगं श्रीरौघ्रत्यमथो धृती १८३ १२ कृत ४ तत्त्व २५ क्षैत्ययः साभिजित् ॥ ४२ ॥

अथ पुनर्भूविवाहमाह । शूद्रांत्येष्विति । शूद्राः प्रसिद्धाः अन्त्याः रजकादयः तेषु पुनर्भवापरिणयः प्रोक्तः । कैर्विवाहोक्तभैः स्पष्टं तत्र पुनर्भवापरिणये तिथिमासवैधमृगज्यास्तादिनालोक्यं स्पष्टम् । तथा चोक्तं ज्योतिर्निबन्धे “न शुक्रास्तादिकंचित्यं शुद्धिवैधादिकं तथा । पुनर्भवासंवरणेन मासतिथिशोधनम्” इति । अथ ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धिमाह । अर्कभात् सूर्यनक्षत्रात् त्रिज्यक्षैषु त्रिपुनक्षत्रेषु क्रमेण मृतिर्मरणं प्रथमो त्रिके द्वितीयो त्रिके तृतीयो मृतिः चतुर्थो मृतिः पंचमो पुत्राः षष्ठो त्रिके मृतिः सप्तमे दुर्भगं अष्टमे लक्ष्मीः नवमे त्रिके औघ्रत्यं प्रोक्तम् । अथ रुद्रपट्टशुद्धिमाह । अर्कभादित्यनुवर्तते धृतीशकृततत्त्वक्षं धृतिरष्टादशं ईशकादशं कृतश्चतुर्थं तत्त्वपंचविंशं एतन्मतेन क्षत्रे अर्कभात् एतन्मते इत्यर्थः । तत्र च षुष्टये साभिजित्गणिते अत्ययो मृत्युः स्यात् । अर्थादन्येषु शुभप्रोक्तमिति ॥ ४२ ॥

अब पुनर्भू विवाहको कहते हैं ॥

भा०—विवाहके नक्षत्रोंमें शूद्रोंके और रजकादिकोंके पुनर्भूविवाह करणा ॥ और पुनर्भूमें तिथि—मास—वेध—शुक्रास्तगुरु—अस्तादिकोंका विचार नहीं करणा ॥ अथ ब्रह्मपट्टनक्षत्रशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे वर्तमानतक गणके ३ तीनोंमें मरण फल होय, ऐसे द्वा त्रिकमें ३ धन होय—फेर ३ त्रिकमें मृति होय—चोथा त्रिकमें मृति—पांचम त्रिकमें पुत्र होय—फेर छठे त्रिकमें मृति—सातमें त्रिकमें दुर्भग—आठमें त्रिकमें लक्ष्मी होय—नवमे त्रिकमें औघ्रति होय अथ रुद्रपट्टशुद्धि कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे अठारहमें और ११ नक्षत्रमें और चौपे नक्षत्रमें—और २५ नक्षत्रमें मृत्यु होय—इसमें अभिजित्कोबी गगना चादिये अर्थात् औरमें शुभ होय ॥ ४२ ॥

भुक्तायैवसुतामुपोषितनरोदद्याच्चसावित्रिकामारब्धोत्सवकेयदा
जनिमृतीस्यातांस्वगोत्रेकचित् ॥ सांगंतविदधीतवाजमपरेस्मा
दारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौजिकमहःसुस्वर्गदिक्त्रिपु ४३

अयनानाविधशास्त्रार्थानाह । भुक्तायेत्यादिना । उपोषितनरः भुक्तायकृतभोजनायैव
सुतांदद्यात् । परमुपोषितनरः भुक्तायैवबटवेसावित्रिकांगायत्रींदद्यात् । तदुक्तंज्योतिर्नि
बधे “भुक्त्वासमुद्गहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणंतया ॥ उपोषितःसुतांदद्यादागतायवरायच”
इति ॥ आरब्धोत्सवकेयदाजनिमृती स्यातांस्वगोत्रेकचित् सांगंतविदधीतवाजमपरे
इति । वाजमघ्नं अपरेअसगोत्रिणोविदधीरन् “वाजमघ्नंरुद्राजो वाजंपीयूषमुच्यते”
इत्यनेकार्थध्वनिमंजरीम् । शेषं सुगमम् । उक्तं च “विवाहोत्सवयज्ञादावारब्धेसूतकंयदि ।
सांगंतकर्मकुर्वीतअन्नदानादिकंपरेः” इति । अस्मादारभेत्पूर्वतोयज्ञोद्वाहनचौलमौजिक
महःसुस्वर्गदिक्त्रिपु अस्मान्निश्चितदिनात्पूर्वतःप्रथमतः यज्ञोद्वाहनचौलमौजिकमित्ये
तत्कर्मचतुष्टयक्रमस्त्वर्ग २१ दिक् १० त्रि ३ त्रिपु ३ अहःसु आरभेत् यज्ञएकविंश
तिदिनेषु उद्वाहनंविवाहःदिक्षुदशदिनेषु चौलंत्रिपुदिनेषु मौजिकंत्रिपुदिनेष्विति । उ
क्तं च “एकविंशत्यहयज्ञे विवाहेदशवासराः । ज्यहेचूडोपनयने नांदीश्राद्धंविधीयते” ॥
आरंभलक्षणम् । आरंभोवरणयज्ञे संकल्पोव्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धंविवाहादौ श्राद्धेपाक
परिक्रिया” इति ॥ ४३ ॥

अथ नानाविधशास्त्रार्थको कहते हैं ॥

भा०-कन्यादाता उपवास करके भोजन कियाभया वरको कन्या देवै-और गुरु आप
उपवास करके भोजन कियाभया बालकको गायत्रीमंत्रको देवै-उत्सवके प्रारंभ होनेके
बाद अपने गोत्रमें यदि जन्म होय वा मृत्यु होयतो उन सांगकर्मके समाप्त करणा और
पाकको भिन्नगोत्रवालोंसे कराणा ॥ और इकवीश २१ दिनोंसे पूर्व यज्ञका प्रारंभ करणा ॥
और विवाहप्रारंभ दशदिन १० पेला करणा-और चौलका प्रारंभ तीनदिनसे पूर्व करणा ॥
और मौजिका तीन ३ दिन पूर्व करणा ॥ ४३ ॥

नोश्राद्धक्षयदर्शनैत्यकमधीर्तिशीतलाप्स्वाधुर्तिसीमासिंध्वतिपात
मेककुलजाःसव्यातिपातंकचित् ॥ उत्थापावधिमंडपस्यसशरागा
होर्विपष्टेसमेह्युत्थाप्योनगृहोद्वाहसहजयोस्तुल्यक्रियाब्दांततः४४

क्षयदर्शनैत्यकंश्राद्धं अधीर्तिपठनं शीतलाप्सुशीतलोदकेषु आपूर्तिंस्नानं सीमासिंध्व
तिपातं सीमाप्रसिद्धा सिंधुर्महानदी “सिंधुर्नदीसमुद्रयोरित्यभिधानात्” तयोरपिपातः
उल्लंघनं । सव्यातिपातं अपसव्यामित्येतत् एककुलजाःसगोत्रिणःकचिन्नोक्त्युः । किमवधि
मंडपस्यउत्थापनावधि यावन्मंडपोत्थापनंस्यात्तावन्नकुर्यादित्यर्थः । उक्तं च “दर्शश्रा

द्वंक्षयश्राद्धं शीताद्विःस्नानमेवच । प्राचीनावीतिकरणं नदीसीमातिपातनम् ॥ अ-
न्यच्च “ नित्यश्राद्धमधीर्तिचस्नानंचशिशिरैर्जलैः । सर्पिडानैवकुर्वारिन् मंडपोत्थापनाव
धि ॥ ” अथसमंडपोत्थापःकदाकार्यइत्याह । सशरागाहोरिति । शराःपंच अगःसत
तन्मिताहोर्दिनयोः पंचमेसप्तमे विपष्टेसमेपष्टरहितेसमोद्विसमदिनेउत्थाप्यः । उक्तंच
“ मंडपोत्थापनंकार्यं समेतुदिवसेवुधैः ॥ पष्टंचविपर्मनेष्टं मुक्त्वापंचमसप्तमौ ॥ ”
इति । अन्दांतर्वपमध्येगृहोद्गाहोनकर्तव्यौ । सहजयोः एकमातृजयोः पुरुषयोः पुरु
षस्त्रियोः समानक्रियासमानंकर्मनकुर्यादित्यर्थः । भिन्नमातृजयोर्नदोषइत्यर्थात्सिद्धम् ।
अर्थात्भिन्नमातृजयोस्तथासहोद्गाहादिकरणमागतं तद्विन्नकर्तृत्वेभिन्नगृहसतिवेदितव्यं ।
कर्तृत्वमत्रश्राद्धाधिकारिणःपितुरेवनतुविवाहहोमंकर्तुर्वरस्य । तथाचोक्तम् “ एकमातृज
योरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः । नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ॥ ” इति । पुरुषौपुरु
षस्त्रियौपृथक्द्वित्वविवक्षयाबहुत्वासंभवान्नबहुत्वम् यद्वापुरुषश्चस्त्रीचतयातयोर्द्वयोः पुरु
षयोः स्त्रियोर्वा पुरुषस्त्रियोर्वा । कन्यापुरुषयोर्विवाहविशेषश्चोक्तः “ सौदर्ययोःकन्यक
योः सुतयोरेकवत्सरे ॥ विवाहोनस्मृतस्तज्ज्ञैःकन्यकासुतयोःस्मृतः ॥ ” इति । अत्रसं
वत्सरमानंमनुजमानेनचैत्रादिफाल्गुनांतवेद्यं । समानक्रियेति द्वयोश्चौलेद्वयोर्नतवंधौद्वयो
र्विवाहौवासहजयोरित्यनेनैव एकमातृत्वंसंभवति । उक्तंच ॥ “ नैकस्मिन्वत्सरेकार्योगृ
होद्गाहौकदाचन ॥ ” ४४ ॥

मण्डपका उत्थापनके पूर्व एकगोत्रवाला पुरुषको इतना काम
नहीं करणा सोई लिखते हैं॥

भा०—ज्ञयश्राद्ध—और दशश्राद्ध—और नित्यश्राद्ध—और पठन—और शीतलजलसे स्नान-
और सीमाका उल्लंघन—और महानदीका उल्लंघन—और अपसव्य नहीं करणा ॥ और मण्ड-
पका उत्थापन ५ पांचमे वा ७ सातमे वा छठे ६ दिन बिना समादिनमें करणा—और एक-
वर्षमें सहोदर भाइयोंके समानकर्म एकघरमें नहीं करणा ॥ ४४ ॥

उद्गाहव्रतचूडकेन्ददलतत्स्रंढंतिलैस्तर्पणंश्राद्धं पिंडयुतंमहालयग
यापित्र्यंविनानाचरेत् ॥ पूर्वसप्तपदोविधेरधिगतेदोषेवरेवामृतेदे
यान्यत्रविवाहितापिचवलाद्याविद्वयोनिर्नचेत् ॥ ४५ ॥

धर्जितराण्याह । उद्गाहव्रतचूडके क्रमेण अन्ददलतत्स्रंढं उद्गाहेविवाहेकृतेसति अ
न्दवर्षपर्यंतं व्रतेव्रतबंधकृतेसतिदलंअर्द्धाब्दपन्मासपर्यंतमित्यर्थः । चूडकेचोडकर्मकृते
सतितत्स्रंढंतस्पदलस्यापिरंढं त्रिमासपर्यंतमित्यर्थः । तिलैस्तर्पणं पिंडयुतंश्राद्धंचनाच
रेत् । किंविना । महालयगयापित्र्यंविना महालयःभाद्रपदापरपक्षः गयाप्रसिद्धा पित्र्यमाता
पिशुस्यदिनं तत्रयत्श्राद्धंक्रियेततन्महालयगयापित्र्यंताद्विना । उक्तंच “ विषाहव्रतचूडासु

वर्षमर्द्धतदर्द्धकम् । अतिलंतर्पणकुर्याच्छ्राद्धंकुर्यादपिण्डकम् ॥ महालयगयाश्राद्धे मातापि
त्रोःक्षयेहनि । कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिण्डदानंयथाविधि” इति ॥ पूर्वमिति । सप्तपदीवि
धेःपूर्वप्रथमतोदोषेअन्धमूकादिकेअवगतेज्ञातेसति वाइत्ययवा वरेमृतेसति कन्याअन्य
त्रदेया । अपिच याकन्याबलाद्विवाहितासापि अन्यत्रदेया । तर्हि कथंचेद्यादिविद्वयो
निर्नस्यात् विद्यायोनिर्नस्याःसातथा पुरुषभुक्तेत्यर्थः । उक्तंचयाज्ञवल्क्येन “महादोषे
सुविज्ञाते पूर्वसप्तपदीविधेः । मरणादौसमुत्पन्ने देयान्यस्मैनदोषभाक् ॥ बलादुद्वाहिता
कन्यादातव्यान्यवरायच ” इति । अन्यच्च “बलादुद्वाहिताकन्यामंत्रैर्यादेनसंस्कृता ॥
अन्यस्मैविधिवद्देयायाकन्यातथैवसा” इति ॥ महादोषाःकारिकानिवंधेरक्ताः “अंधो
मूकःक्रियाहीनश्चापस्मारीनपुंसकः ॥ दूरस्थःपतितःकुष्ठीदीर्घरोमीवरीनसन्” ॥ अन्ये
पिदोषाउक्ताः “मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षाभिलाषिणाम् ॥ त्रिगुणाधिकवर्षाणानंदेयाजा
नुकन्यका” इति । पुरुषनपुंसकलक्षणं “यस्याप्सुप्लवतेबीजंहादिमूत्रंचफेनिलम् । पुमान्
स्याल्लक्षणैरेतेर्विपरीतैस्तुपिण्डकः ॥ अपरीक्ष्यदनेदोषः “अपरीक्ष्यवरंकन्यानिगुणा
यप्रयच्छति ॥ कुलंतस्यैवतच्छोकसंततोधिनिर्कृतति” इति ॥ ४५ ॥

भा०-विवाहके बाद एकवर्षतक-और व्रतबंधसे छमहीनोतक-और चौलसे तीन
महीनोतक तिलतर्पण और पिण्डयुत श्राद्ध नहीं करणा-परंतु महालय और गया और
मातापिताका क्षयाहश्राद्धमें दोष नहीं है । और सप्तपदीसे पूर्व वरका अंधमूकादिकदोष
मालुम होजायतो वा वरका मृत्यु होजाय तो कन्याका विवाह दूसरा वरसे करणा-और
बलसे विवाह करेतो पण दूसरेसे विवाह करणा, यदि कन्याके पुरुषका संयोग नहीं भया
होयतो करणा ॥ ४५ ॥

अस्त्रीकैःकुशहेमरौप्यरचिताताम्रीचविप्रादिभिर्भार्यावानिखिलैः
सुवर्णरचिताधर्मायधार्याबुधैः ॥ मंदारार्कदिनेंबुपांग्रिफणिभंभद्रा
तिथिश्चेदिहोद्भूतासाविपकन्यकापितनुगौसौम्यौरिपुक्षेत्रगौ ४६ ॥

अथस्त्रीरहितानांविधिमाह । अस्त्रीकैःस्त्रीरहितैः विप्रादिभिःविप्रक्षत्रियविदशूद्रैः क
मेणकुशहेमरौप्यरचिताताम्रीचभार्याधर्मायधार्या । अयमर्थःविप्रेणकुशरचिताभार्याधर्मा
यधार्या क्षत्रियेणहेमरचिता वैश्येनरौप्यरचिता शूद्रेणताम्रीताम्ररचिताभार्याधार्या । कथं
भूतैर्विप्रादिभिः बुधैःस्वस्वधर्मनिरतैः वाइत्ययवा निखिलैःसर्वैर्विप्रादिभिःसुवर्णरचिता
भार्याधार्या यतस्तयाविनागृहस्थधर्मसाधनंनस्यात् । तथाचोक्तं “अपत्नीकैस्तुधर्मार्थं
कौशीहेमीचराजती ॥ ताम्रीविप्रादिभिर्भार्याधार्याद्देमीतयाखिलैः ” इति । अथविपक
न्यालक्षणमाह । मंदेति । मंदारार्कदिने शन्यर्कभौमानामन्यतमस्यवासरे अंबुपांग्रिफ
णिभं शततारकाकृत्तिकाश्लेषाणामन्यतमंनक्षत्रम् भद्रातिथिर्द्वितीयासप्तमी द्वादशी अ
थसामान्यतमा चेत्स्यात् तदायोगःस्यात् । इहोद्भूताअत्रयोगेयाकन्याजातासाविपक
न्यका । अययोगांतरमाह । रिपुक्षेत्रगौसौम्यौतनुगौलभ्रगतौचेत्स्याताम् ॥ ४६ ॥

अब स्त्रीरहितके विधि कहते हैं ॥

भा०-जिस ब्राह्मणकी स्त्री नहीं होयतो कुशपत्नी करके कर्म करै-और क्षत्रिय सुवर्णकी पत्नीको बनावै-और वैश्य रूप्यकी स्त्री बनाके कर्म करै-और शूद्र तांबाकी स्त्री करके कर्म करै-अथवा ब्राह्मणादिक सब वर्ण सुवर्णकी स्त्री बनाके कर्मको करै-

अब विपकन्याका लक्षण कहते हैं ॥

भा०-शनि, सूर्य, भौम इन्हों वायेंमेंसे कोई बार होय-और शतभिषा-कृत्तिका-आश्लेषा इन्हों नक्षत्रोंमेंसे कोई नक्षत्र होय-और २ । १२ । ७ इनों तिथोंमेंसे कोई तिथि होय तब योग होता है-तो इन योगमें कन्याका जन्म होयतो वा विपकन्या होती है और सौम्य दीय ग्रह लग्नमें शत्रुक्षेत्रिया होके द्वैषेत्तोची योग होता है-इसमेंबी विपकन्या होती है ॥ ४६ ॥

एकः क्रूर इहोद्भवाप्यथ तनौ सौरि रविः पुत्रगोधर्मस्थो धरणी सुतोयम
परोयोगोपितज्जाविपम् ॥ मूलद्यन्निपदोद्भवाश्च शुरमह्यन्त्यत्र ये
तत्स्त्रियं ज्येष्ठां त्येपति पूर्वजं द्विपचतुर्थे देवरहंति च ॥ ४७ ॥

अथयोगान्तरमाह । एकः क्रूर इति । एकः क्रूरः रिपुक्षेत्रगः तनुगश्चेत्स्यात् इमौ द्वौ योगौ इहोद्भवापि विपकन्याका स्यात् । तनौ लग्ने सौरिः शनिः स्यात् । रविः सूर्यः पुत्रगः पंचमगः स्यात् । धरणी सुतो भौमो धर्मस्थो नवमस्थो यदा स्यात् तदा अयमपरो योगः स्यात् । तज्जापि कन्याविपं स्यात् । विपमिति यथा विपस्वीकारात् मृत्युर्भवतीति फलं सूचितं तस्मात्परित्याज्येति भावः । अथ मूलजादीनां फलमाह । मूलेति । मूलस्थ आयन्निपदोद्भवा प्रथमचरणत्रये जाता कन्याश्च शुरमह्यन्त्यत्र ये अह्यन्त्यत्र ये अहिराश्लेषा तत्पञ्चम्यन्त्यत्र ये अन्त्यचरणत्रये जाता तत्स्त्रियं तस्य शुरस्यास्त्रियं श्वश्रूहंतीत्यर्थः । ज्येष्ठां त्ये ज्येष्ठायाः च तुर्यचरणे जाता पतिपूर्वजं ज्येष्ठं हंति । द्विपचतुर्थे द्वौ पौपतीयस्य तत् द्विपं विशात्वा तस्य च तुर्यचरणे जाता देवरहंति अर्थादन्यचरणजा शुभा ॥ ४७ ॥

भा०-और एक क्रूर ग्रह रिपुक्षेत्रका लग्नमें होय तोबी योग होता है १ और लग्नमें शनि होय और सूर्य पांचमें होय तो और मंगल नवमें २ होय तोबी योग होता है-इन्हींमेंबी विपकन्या होय ॥ और मूलनक्षत्रके आद्यके ३ तीन पादोंमें कन्या होय तो कन्याका शशुरकी मृत्यु होय-और आश्लेषाके अन्त्यके ३ चरणोंमें कन्या होय तो कन्याका पतिकी माताकी मृत्यु होय ॥ और ज्येष्ठाके चोथा पादमें जन्मे तो कन्याके पतिका ज्येष्ठ भाईकी मृत्यु होय-और विशाखाके अन्त्यके पादमें जन्मे तो कन्याका देवरकी मृत्यु होय-और सप्तनक्षत्रोंके अन्यचरणोंमें दोष नहीं है- ॥ ४७ ॥

एवं नायुवतेरभाव इह नो दोषो नुरेतत्फलं मां ज्यूर्ध्वनवदंतिकेचिदपि

पैत्र्याद्येफलंमूलवत् ॥ नोद्वाहौसहजातयोरुपुनोद्वाहाद्व्रतंनो
पुमुद्वाहात्खुद्रहन्नमंगलविधेर्मुंडंविशुभ्येपुन ॥ ४८ ॥

एवंमुक्तनक्षत्रचरणजातो नानरः युवतेः स्त्रियः श्वशुरादीन् हन्ति । तथाच गर्गः “मूल
जाश्वशुरं हन्ति सर्पजा च तदंगना ॥ ज्येष्ठजा तु पतिज्येष्ठं देवरं तु द्विदेवते” इति । तथाच कश्यप
पटले “मूलां त्यपादजौ श्रेष्ठौ तथा श्लेषाद्यपादजौ ॥ द्वीशां त्यपादजौ दुष्टौ तथा ज्येष्ठां त्यपाद
जौ” इति । अस्यापवादः । अभाव इह नो दोष इति । अभावे ते पांश्वशुरादीनामभावे सति इह
मूलादिजोद्बहने नो दोषः । केचिदाचार्याः पुनरस्य मौज्यूर्ध्वमौजीबंधनानंतरमेतत्फलं
न वदन्ति । उक्तं च नारदेन “मूलव्यालभवादोपो विवाहे य उदाहृतः ॥ समौजीबंधनादूर्ध्वपुंसं
नैवेतिकेचन” इति । पैत्र्याद्योपमघाया आद्यचरणेपि मूलवत्फलं स्यादिति केचिद्वदन्ति । तथा
चोक्तं नारदेन “पैत्र्यगंडोद्वाकन्याश्वशुरघ्नीचकेचन” इति । अथ ऋतुत्रयमध्ये किं किं न कर्त
व्यमित्याह । नोद्वाहाविति । सहजातयोः एकोदरसमुत्पन्नयोः पुत्रयोः कन्ययोः कन्यापुत्र
योर्वा उद्वाहौ विवाहौ ऋतुपुत्रयश्च ते ऋतवश्च ऋतवः ते पुनकार्यो पण्मासाभ्यंतरे न कार्यो
वित्यर्थः । उक्तं च नारदेन “विवाहश्चैकजन्यानां पण्मासाभ्यांतरे यादि ॥ असंशयं त्रिभिर्ध
र्षैस्तत्रैकाविधवा भवेत्” इति ॥ नोद्वाहाद्व्रतमिति । उद्वाहाऽपुनोद्वाहं मौजीनकार्यो ।
तथाचोक्तं नारदेन “पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ॥ न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मंगलेनाभ्यमंग
लम्” इति । नोपमुद्वाहात्खुद्रहनामिति । पुमुद्वाहात्पुरुषविवाहात् ऋतुपुनोद्बहन्नं क
न्याविवाहः नो कार्यः । तथाच कात्यायनः “पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये” इति ।
नमंगलविधेर्मुंडमिति । मंगलविधेः विवाहात् ऋतुपुनोद्बहन्नं चौलं व्रतं वानकार्यम् । अत्र
कात्यायनः “कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्न तु मुंडनम्” इति । त्रिशुभ्येपुनेति । एषु ऋ
तुपुत्रिशुभीनकार्यो त्रयाणां शुभानां समाहारश्चिशुभी मंगलत्रयमिति यावत् “न कुर्यान्मं
गलत्रयमिति वचनात् ॥ ४८ ॥

भा०—ऐसे उक्त नक्षत्रोंके चरणोंमें नरका जन्म होय तो नरके श्वशुरादिकोंका मृत्यु
होय ॥ और जो श्वशुरादिक नही होय तो दोष नही होय और पुरुषके मौजी बंधनके बाद
फल होता नही—और मघाके आद्य चरणमें मूलवत् फल होवे—और सहोदर भायोंके
और सहोदर कन्याओंके और सहोदर कन्या पुत्रके छ ६ महीनोंमें विवाह नही करणा ॥
और विवाहहोणे पिछे छमहीनोंमें उपवीत नही करणा—और पुत्रविवाहके बाद ६ महीनो-
में कन्याका विवाह नही करणा—और विवाहके बाद ६ महीनोंतक चौल वा व्रत नही करणा-
और छमहीनोंमें तीन मंगल नही करणा— ॥ ४८ ॥

नोज्येष्ठालघुकालरुद्धतऋते कात्यायनो मुंडनं चौलं प्राह न मेखलेत्यु
भयतः कार्या विवाहादियम् ॥ भेदेऽदस्य च संकटे वित्तनुयात्पूर्वो
दितं मंगलं वेदाहांतरिते दिनव्यवहिते नद्यानगेनापि वा ॥ ४९ ॥

नोज्येष्टाल्लघ्विति । ज्येष्ठात्मंगलात्विवाहादेष्टृत्युल्लघुमंगलं नोकार्यम् । यद्वहिः
शालायामुक्तं तज्ज्येष्ठमंगलं अन्यल्लघुमंगलं । ज्येष्ठलघुलक्षणं सारसमुच्चये “चूडा
केशांतसीमंतविवाहोपनयान्नुधाः ॥ गुरुमंगलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमंगलम्” इति तत्रका
र्थमित्यर्थः । कस्मादृते कालरुद्धतः ऋते कालेन रुद्धं गर्भाधानपुंसवनादितस्मादृते
तेन विनेत्यर्थः । तथा च कात्यायनः “मातृयज्ञक्रियापूर्वज्येष्ठं कृत्वा तु मंगलम् ॥ ऋतुत्रयं
पुनर्यवित्तुर्याल्लघुमंगलम् ॥ लघुवागुरुवाकार्यकार्ये नैमित्तिकं यादि” इति ॥ लघुगुरुमं
गलयोर्भिन्नकर्तृत्वेन दोषः । कात्यायनो मुनिः इति ग्राह इतीति किं व्रतं मुंडनं चौलमे
व मुंडनं मौंजीविवाहात्तु भयतः कार्येति । तथा च तद्वाक्यं “मुंडनं चौलमित्युक्तं प्रती
द्वाहोत्तुमंगलम् ॥ चौलं मुंडनमेवोक्तं वर्जयेद्गणनात्परम् ॥ मौंजीचोभयतः कार्यापत्तौ
मौंजीनमुंडनम्” इति । अथ संकटे प्रवृत्तिमाह । भेदेऽब्दस्येति । संकटे देशकालभयादौ
अब्दस्य संवत्सरस्य भेदे पूर्वोदितं मंगलं वितनुयात् विस्तारयेत्कुर्यादित्यर्थः । तथा चो
क्तं संहितासारावल्यां “फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रीद्वाहोपनायने ॥ भेदाद्द्वयस्य कुर्वीत न ऋतु
त्रयलंघनम्” इति । अथवा वेदाहंतिरिते चतुर्दिनांतरिते काले मंगलं वितनुयात् । तथा च स्मृति
सारावल्यां “पुत्रीपरिणयादूर्ध्वयावद्दिनचतुष्टयम् ॥ पुत्र्यंतरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः”
इति । अथवा दिनव्यवहिते एकदिनांतरिते काले मंगलं कुर्वीत । तथा चोक्तं “एकोदरप्रसू
तानामेकास्मिन्वासरं नरः ॥ विवाहं नैव कुर्वीत मुंडनोपरि मुंडनम्” इति । अथवा एकाहेपि न
द्यानग्नं पर्वतेन अंतरिते देशे मंगलं वितनुयात् । ज्योतिर्विवरणे “एकोदरयोर्वरयोरेकदिनो
द्वाहो भवेन्नाशः ॥ नद्यंतर एकदिने केष्याहुः संकटे च शुभम्” इति शार्ङ्गधरोपि ॥ “नद्यंत
रेपि शुभं दंपत्यक्षैलस्य रोपतः ॥” इति ॥ ४९ ॥

भा०-और चूडाके शांत सीमंत विवाह यह गुरु मंगल है-और इनसे अन्य मंगल लघु
मंगल है ॥ सो गुरु मंगलके बाद छमहीनोतक लघु मंगल नहीं करना-और गर्भाधाना-
दिकांकी करणका दोष नहीं है-और कात्यायनमुनि कहते हैं कि मुण्डन नाम चौलका है
विवाहके बाद छमहीनोतक चोल नहीं करना-और विवाहसे पूर्व और पश्चात् व्रतकी
करणमें दोष नहीं है-और संकटमें और वर्षके भेदमें मंगल करणमें दोष नहीं है-और चार-
दिनके याद वा एक दिनके बाद वा नदीका और पहाटका व्यवधान होय तो मंगल
करणा- ॥ ४९ ॥

एकाहेपि जनाश्रयांतरइहेदंतरतम्यादुधेयोज्यं नोयमयोनिपिद्धम
नयोरेकत्रकार्यजगुः ॥ नेकस्मैदुहितद्वयंसहजयोनिकोद्रवेकन्यके
दद्यादुद्गहनं मिथोनतनुयात्कुर्यादसंपद्यदः ॥ ५० ॥

एनादपीति । अथवा एकाहेपि जनाश्रयांतरे मंदपांतरे मंगलं वितनुयात् “मंदपात्री प्र
नाश्रय” इत्यमरः । उक्तं ज्योतिर्विवरणे “अप्रतिपिदं लघुं प्रशास्यं संकटे महांति ॥ एकादि

रसंभवयोरेकाहेभिन्नमंडपकार्यम्” इति । अथेपांपक्षाणांनिर्णयमाह । इहेदमिति । इहा स्मिन्विवाहादिविषये इदंभेदेऽब्दस्येत्याद्युक्तंबुधैस्तारतम्याद्योज्यम् संकटानुरूपंयोज्यमित्यर्थः । अथयमलयोर्विशेषमाह । नोयमयोरिति । यमयोर्यमलयोः इदंनोनपिद्धम् अनयोर्यमलयोर्मंगलमेकत्रएकवत्सरेएकवारेएकमंडपकार्यमितिमुनयोजगुः । उक्तंच “एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा । कर्तव्यंमंगलंस्वस्त्रीभ्रात्रोर्यमलजातयोः” इति । रूपादीनांस्त्रीणांपुरुषाणांवायमलजातानामप्येवं तुल्यन्यायत्वात् । यमलयोर्मध्येएकस्यांस्त्रियामेकस्मिन्पुरुषेसतिस्त्रीविवाहंसमाप्यपुरुषविवाहंकुर्यात् । स्त्रीपुरुषयोः सहविवाहकरणस्याघटमानत्वात् । अथप्रत्युद्वाहनिषेधमाह । नैकस्मैइति । एकस्मैवरायदुहितृद्वयमेकोद्भवकन्याद्वयंनदद्यात् । सहजयोः एकोदरसंभवयोर्भ्रात्रोः एकोद्भवकन्यकेनदद्यात् । तथाभिथः परस्परमुद्बहनंनतनुयात् । अत्रापिसंकटेप्रवृत्तिमाह । कुर्यादिति । अदः नैकस्मैइत्याद्युक्तमकर्तव्यंमसंपदिअन्यवधूवरालाभेसतिकुर्यात् । तथाचनारदः “प्रत्युद्वाहनैवकार्यंनैकस्मिन्दुहितृद्वयम् ॥ नचैकजन्ययोः पुंसोरकजन्येतुक्जन्यके” इत्यादि ॥ ५० ॥

भा०—अथवा पृथक् मण्डप करके दोंय मंगल करणा—इन विवाहादि विषयोंमें अष्ट-भेदकी तारतम्यसे देखना—और यमलके याने साथ जन्मणेवालोंके एक वर्षमें एकवार-में एक मण्डपमें मंगल करणा ऐसे मुनीलोक कहतेहे—और एक पुरुषको सहोदर दो कन्याओंको नही देना—और सहोदर दो भायोंकी सहोदर दो कन्याओंको नही देणा—परस्पर विवाह नही करणा—और दुसरी कन्या और दूसरा वर नही मिलें तो संकटमें यह उक्त विचार नही करणा— ॥ ५० ॥

नोद्वाहंसतिनिश्चयेपिजगदुःपित्रोःसपित्रोःस्त्रियाःसूनोर्भ्रातुरनूढित
स्वसुरसूत्क्रांतौपितृव्यस्यच ॥ अन्येस्वान्वयजात्ययेपिजनकांवा
स्त्रिसुतान्यात्ययेद्दार्द्धार्द्धदलांतरेविदधतेहेरं वशांत्याकचित् ५१

अथप्रतिकूलनिर्णयमाह । नोद्वाहमिति । निश्चयेपिसतिकुधाः उद्वाहंनजगदुः । कस्यांसत्यां पित्रोः असूत्क्रांतौसत्यां माताचपिताचपितरौतयोः असूनंभ्राणानां उत्क्रांतिः उत्क्रमणंतस्यांसत्यामित्यर्थः । कयंभूतयोः पित्रोः सपित्रोः पितरौचपितरौचपितरः मातुः पितरौपितुः पितरौइत्यर्थः । तैः सहवर्तमानौस पितरौ तयोः सपित्रोः पुनः कस्यांसत्यां स्त्रियाः असूत्क्रांतौसत्याम् इदंदितीयविवाहादौज्ञेयम् । एवंसूनोःपुत्रस्य भ्रातुःसहजस्य अनूढितस्वसुः अपरिणीतभगिन्याःपितृव्यस्यपितृभ्रातुः असूत्क्रांतौसत्याम् । एतदुक्तंभवति पित्रादीनामुक्तानांमध्ये अन्यतमेमृतेसतिविवाहंकुर्यादित्यर्थः । तयावृद्धशौनकः “वरवध्वोःपितामातापितृव्यश्चसहोदरः ॥ एतेपांप्रतिकूलंचेन्महाविघ्नप्रदंभवेत्” ॥ अन्यच्च “पितापितामहश्चैवमाता

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्रति
कूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदूचुर्नतद्भवेत्” इति ॥ अयान्येषामतमाह ।
अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपिउद्वाहंनविदधुः ।
तथाचभृगुः “वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्याचिन्मृतिः॥तदोद्वाहो नैवकार्यःस्वपक्षक्षयदो
षतः” इति । अंयसंकटेप्रवृत्तिमाह । जनकांबास्त्रीति । जनकश्चअंबाचस्त्रीचसुतश्चअन्य
श्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमितियावत् तस्मिन्सति अ
ब्दार्धाद्द्विदलांतरेहेरंबशांत्यागणेशशांत्याक्चित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एत
दुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशेअब्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेपणमासांतरे स्त्री
नाशेअर्द्धार्द्धांतरे त्रिमासांतरे।एतद्वितीयादिविवाहेज्ञेयम्।तयापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासां
तरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे
त्रयोर्धिशतिदिनांतरेविदधतेइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अब प्रतिकूलका निर्णय करते हैं-

और जोपिता-पितामह-पितामही-माता-मातामह-मातामही-स्त्री-पुत्र-भ्राता-अविवा-
हिता भगिनी-पितृव्य-इन्हों उक्त मनुष्योंमेंसें कोईकी मृत्यु हो जाणेके बाद छ मही-
नोंमें विवाह नहीं करना निश्चय हो जावेतो-और केहीक आचार्य कहते हैं कि स्वकुलमें
ची कोईका मृत्यु होयतो विवाह नहीं करना ॥

अब अत्यंत संकष्टमें प्रवृत्ती कहते हैं-

और माताकी मृत्युसे ६ छ-महीनोंमें-स्त्रीकी मृत्युसे ३ तीन महीनोंमें-और
पुत्रकी मृत्युसेडेढ १॥ महीनामें-और स्वकुलमें कोईकी मृत्यु होनेसे २३ त्रयोस दिनोंमें
गणेशशांति करके विवाह करना ॥ ५१ ॥

भ्रातुश्चात्मजवद्भयेतिसमयेपित्रोर्मृतेः संशयेनान्येषांप्रतिकूलमाम
यिविरक्ताराद्रतानामपि ॥ आतुर्यान्मृतनृक्रियानभिभवेनादीशु
खंनाचरेन्नोकुर्याज्ज्वरितस्यमंगलमतिव्याध्युद्भवेनिश्चयम् ॥६२॥

अन्यमध्येभ्रातुर्विशेषमाह । भ्रातुश्चात्मजवदिति।भ्रातुर्नाशेपुत्रवत्पुत्रनाशोक्तवज्ज्ञेयं
सार्द्धमासांतरेकर्तव्यमित्यर्थः । तथाचस्मृतिसारागल्यां “पितुरब्दमिहाशौचंतदर्द्धमा
सुरेवच॥मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्द्धभ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषांतुसर्पिंडानामाशौचंमाससंमि
तम्॥तदातुशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते” इति । स्मृत्यंतरेप्युक्तम् “संकटेसमनुप्राप्ते
याज्ञवल्क्येनयोगिना॥शांतिरुक्तगणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेत् ॥ अकृत्याशांतिकंपस्तु
निपेधेसतिदारुणे॥प्रकरंतिशुभंगर्वाद्भिद्रस्तस्यपदेपदे” इति । ज्योतिःप्रकाशे“प्रतिकू
लेपिकर्तव्योविवाहोमासमंतरात्॥शांतिविधायगांदत्त्वावाग्दानादिचरेत्तुनः” ॥इत्येतत्प्री

ढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलपिप्रतिकूलभावमाह । भयइत्यादि । भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्मृतेःसंशयेसति अन्येषामातृपि तृभ्यामन्येषामृतानांप्रतिकूलनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे “दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वाप्राणसंशये॥प्रौढायामपिकन्यायांनान्यकूलंप्रतीक्षते”इति । विशेषांतरमाह“आमयिवि रक्ताराद्रतानामपिप्रतिकूलनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतिथावत् । विरक्तोगृहादिपूदा सीनः आराद्रतोदूरगतः देशांतरगतइतिथावत् । “आराद्रसमीपयोरि”त्यमरः । एषा मपिमृतानांप्रतिकूलनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे “दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थित स्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते” इति । अथान्यानपिशास्त्रार्थानाह । आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य नरस्यक्रियायाअनभिभवेअभावेसतिकचित्कारणांतरात्क्रियायामकृतप्रधानांदीमुखनाच रेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः“ प्रेतकर्मण्यनिर्घृत्यचरेन्नाभ्युदयक्रियां॥ आचतुर्थततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्”इति । नोक्तुर्यादिति । ज्वरितस्यमंगलंनोक्तुर्यात् । त थाचगर्गः “ ज्वरज्योत्पादनंयस्यशुभंतस्यनकारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थोधर्मस माचरेत्॥ ” इति । अतीति । अतिव्याध्युद्भवेकस्यचित्कुलजस्यशरीरेअतिदारुणज्व रौत्पत्तौ निश्चयंनोक्तुर्यात्प्रतिकूलभीत्या “ रोगःपाप्माज्वरोव्याधिर्विकारोदुःखमामये” इत्यादिवाग्भट्टेज्वरपर्यायनामानि । तथाचगर्गः “ केचिदुक्तुर्गृहस्थस्यकस्यचिद्दारुणो ज्वरः । तावन्मंगलकार्यंचनकार्यंनिश्चितंबुधैः” इति ॥ ५२ ॥

भा०-और भाईकी मृत्यु होवे तो पुत्रवत् करणा अर्थात् डेढ १ ॥ महीनामें विवाह करणा-और दुर्भिक्षमें काल व्यतिक्रममें माता पिताके मरणका संशयमें दूसरोंके मरणका प्रतिबंधक नहीं होय-और रोगी विरक्त दूरदेशगत इन्होंके मरणकोभी प्रतिकूल नहीं होय-और मूलपुरुषसँ चार पुरुषतक कोई मरजाय और कारणांतरसे उनकी क्रिया न होयतो नांदीमुखको नहीं करणा-और ज्वरशालेके मंगल नहीं करणा-और स्वकुलमें कोई असाध्य व्याधिवाला होय तो भी मंगल नहीं करणा ॥ ५२ ॥

चेत्स्यात्सूतकमुत्पूर्वसमयेनारब्धकार्येबुधःकूष्मांडीघृतहोमतो हिजननाशौचेकचित्कारयेत् ॥ सिंहेज्येनशुभंहितंहरिलवोर्ध्वगौ तमीदक्षिणेजाह्नव्युत्तरतःकचिद्धितमजेकैतोस्रभीत्यादिषु ॥५३॥

अयमहस्तंकटसतिवृद्धिसूतकेकर्मार्हतामाह । चेत्स्यादिति । उक्तपूर्वसमये यज्ञोद्वा हनचौलमौजिकमित्यत्रोक्तपूर्वकाले अनारब्धकार्येसतिकर्मणिअनारब्धेसति संकटचप्रा तेसति कूष्मांडीघृतहोमतः कूष्मांडीभिर्गृहवादेवहृदयमित्यादितिसृभिर्कर्मिर्भृतहोमःकूष्मांडीघृतहोमः तेनजननाशौचेदशाहतःजन्मदशाहमध्येकर्मआचरेत् कूष्मांडीघृतहोमं शास्त्रोक्तंसदक्षिणंकृत्वाकर्मकर्तव्यमित्यर्थः । तदुक्तंस्मृत्यंतरे “ संकटेषमनुप्राप्ते सूतकेस

चैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीमुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ एभिरेवविपन्नैश्चप्रति
 कूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपिविपन्नैश्चकेचिदुचूर्नतद्भवेत्” इति ॥ अथान्येषामतमाह ।
 अन्यइति । अन्येबुधाःस्वान्वयजात्ययेपि स्वकुलजातमर्त्यनाशेपितृद्वान्नविदधुः ।
 तथाचभृगुः “वागदानानंतरंयत्रकुलयोःकस्याचिन्मृतिः॥तदोद्वाहोनैवकार्यःस्वपक्षक्षयदो-
 षतः” इति । अयंसंकटेप्रवृत्तिमाह । जनकांवास्तीति । जनकश्चअंवाचस्त्रीचमुतश्चअन्य
 श्च अन्यःकुलजःप्रतिकूलाधिकारी एषामत्ययोनाशःमरणमितियावत् तस्मिन्सति अ-
 न्दार्धाद्धादं दलांतरेदेरवशांत्यागणेशशांत्याकचित्संकटेविदधतेबुधाइत्यध्याहारः । एत-
 दुक्तंभवति वरस्यवध्वावापितृनाशेअन्दांतरेवर्षांतरे मातृनाशेअर्द्धांतरेपण्मासांतरे स्त्री-
 नाशेअर्द्धाद्धांतरे त्रिमासांतरे । एतद्वितीयादिविवाहेज्ञेयम् । तथापुत्रनाशेअर्द्धांतरेसार्द्धमासां-
 तरेअन्यनाशे पितृमातृस्त्रीत्यादिभ्योन्यस्यकुलजस्यनाशे दलांतरेसार्द्धमासस्यार्द्धांतरे
 त्रयोऽंति ॥ इति ॥ तथाचमन्त्रार्थः ॥ ५१ ॥

दिकर्माणि सिंहसंस्थेनदुष्यति ” इति । निर्णय करते हैं-

द्वयोर्गोदाजाह्नव्योर्मध्येसंकटेपशुभंनआचरेत् । दाता-
 रितरे भागीरथ्याश्चदक्षिणे । विवाहादिनकुर्वात सिंहसंस्थेचवाक्पेता-
 त्सिंसंकटेप्रवृत्तिमाह । अजेति । अस्त्रभीत्यादिपुरजोभयादिपुत्रस्तु अन्तःगोदाजान्हव्य-
 र्मध्ये हरिलवाधूर्ध्वसिंहेज्येसति अजेमेपेइनेसूर्येसतिशुभमाचरेत् अजेइनेइत्येतद्विवाह-
 विषयमस्त्रभीत्यादिष्वित्यनेनपदेनलक्ष्यते । तथाचशौनकः “ भेषस्येदिवसकरेसिंहस्ये-
 वज्रपाणिस्त्रिवेच । यस्याःपरिणयनमसौसाध्वीसुखसंपदोपेता ” इति । यतयंधस्तु-
 मीनगेसूर्येसति चैत्रेकर्तव्यइतिग्रंथकृताप्रागेवोक्तम् अनिमिपरविमधौकार्यमिति । तथा
 चमौजीपटले “जन्मभादपृगेसिंहेनीचिवाशत्रुगेगुरौ । मौजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेर-
 वौ ” ॥ अथवा इनेइज्येतत्पदंसर्वशुभसाधारणविषयम् । तथाचशौनकः “ सिंहस्येदेव
 गुरौमेषस्थोयदिभवेत्सहस्रांशुः । मंगलकार्यंक्रूर्यादितिनारदपराशरौवदतः ” इति ।
 अस्त्रभीत्यादिष्वित्यत्रादिशब्देन वृद्धपितृमरणशंकायां कत्रैतराभावाद्यतिसंकटेज्ञे-
 यम् ॥ ५३ ॥

अब महत् संकट होनेसे वृद्धि सूतकमें कर्मयोग्यताको कहते हैं-

भा०-उक्त पूर्व समयमें कार्यका प्रारंभ तो होवे नहीं और संकट प्राप्त हो जावे तो
 कृष्णांडी ऋचाओंसे घृतका होम करके जन्मका आशोच होवे तो बी कर्मकरणा-अब सिं-
 हके गुरुमें मंगल करणेका निषेध करते हैं ॥ सिंह राशिका गुरु होयतो शुभ कर्म नहीं
 करणा-और अतिसंकट होयतो सिंहका नवांशको छोड़के गौतमी नदीके दक्षिणमें और
 गंगाके उत्तरमें शुभ कर्म करणा-और रजोभयादिकमें सिंहके नवांश बिना मेषका सूर्य
 होय तो सिंहका गुरुमें वा गोदा जान्हवीके बीचमें शुभकर्म होवें ॥ ५३ ॥

ढायांकन्यकायांपित्रोर्मरणेपिज्ञेयम् । प्रतिकूलेपिप्रतिकूलाभावमाह । भयइत्यादि ।
भयेदुर्भिक्षराजभयेअतिसमयेअतिकालेपित्रोर्मातापित्रोर्मृतेःसंशयेसति अन्येषामातृपि
तृभ्यामन्येषामृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंज्योतिःसागरे “दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रो
र्वाप्राणसंशये॥प्रौढायामपिकन्यायानान्यकूलंप्रतीक्षते”इति । विशेषांतरमाह“आमयिवि
रक्ताराद्रतानामपिप्रतिकूलंनास्ति आमयीरोगीदीर्घरोगीतियावत् । विरक्तोगृहादिपूदा
सीनः आराद्रतोदूरगतः देशांतरगतइतियावत् । “आराद्रसमीपयोरि”त्यमरः । एषा
मपिमृतानांप्रतिकूलंनास्ति । तथाचोक्तंस्मृत्यंतरे “दीर्घरोगाभिभूतस्यदूरदेशेस्थित
स्यच ॥ उदासवर्तिनश्चैवप्रतिकूलंनविद्यते” इति । अथान्यानपिशिक्षार्यानाह ।
आतुर्यादिति । तुर्यश्चतुर्थःपुरुषः मूलपुरुषाच्चतुर्थइत्यर्थः । तंमर्यादीकृत्यमृतस्य
नरस्यक्रियायाअनभिभवेअभयैसतिकचित्कारणांतरात्क्रियायामक्तार्थानांदीमुखनाच
रेत् एतत्स्वगोत्रविषयम् । तथाचमेधातिथिः “ प्रेतकर्माणि । नामराशिःप्रधानत्वं ॥
आचतुर्थततः पुंसिपंचमेतुशुभंभवेत्”इति । तत्रोक्तंयूतेज्वरोदये । मन्त्रेपुनर्भूवरणेनामरः
याचगर्गः “ जूहोत्योत्पादनंयस्त्रागल्ययात्रादीग्रहगोचरे । जन्मराशिःप्रधानत्वंनामराशि
माचरेत्॥५४” इति । अथवधूवरयोर्मध्येएकस्यजन्मर्क्षज्ञातमेकस्य नज्ञातंतदाशुद्धिमेल
दिकंकथमवलोकनीयमित्याह । वधूपुरुषयोरिति । वधूपुरुषयोर्मध्येचेद्यदिएकस्यजन्म
र्क्षज्ञातमेकस्यनज्ञातंतदाइतःज्ञातात् जन्मर्क्षादेकस्यशुद्धिविलोक्यतयोर्वधूवरयोर्नामर्क्ष
योर्मेलकोवर्णवश्यादिकःपूर्वोक्तोविलोक्यः । अथाह्योराश्यज्ञानेनामर्क्षादेवसर्वविलो
क्यम् । तथाचशार्ङ्गधरः “ विवाहघटनंचैव लग्नजंग्रहजंबलम् । नामभाञ्जितयेत्सर्व
जन्मनज्ञायतेयदा” ॥ ५४ ॥

अब नामराशि जन्मराशिका निर्णय करते हैं-

भा०-देशप्रवेशमें-ग्रामप्रवेशमें-गृहप्रवेशमें-ज्वरमें-व्यवहारमें-दूतमें-दानोंमें-मंत्रमें मे-
लनमें-नोकरीमें-राजसेवामें-काकिणीके देखनेमें-वर्गशुद्धिमें-संग्राममें पुनर्भूमेहनमें-उक्त-
कामोंमें नाम राशि देखणी ॥ ओर अन्य विवाहादिकोंमें जन्मराशि देखणी-के बीचमें
एकका जन्मर्क्षज्ञात होय और दूसरेका ज्ञात नही होय तो ज्ञातवालेके जन्मर्क्षसे गुर्वादि
शुद्धिको देखके फेर वधूवरके नाम राशिसे वर्णादिकको देखणा ॥ ५४ ॥

भंनामादिमवर्णतोवकहडाद्युज्यादिवर्णाद्रवौतुल्यावत्रशसौखपौय
दभिधावह्वचोस्यनामांतिमम् ॥ आर्याहुद्रहनेजनुर्भममलंपट्टस्य
वंधेजगुर्गेहग्रामनृपाभिपेककृपिभौज्यत्राशनेभूपणे ॥ ५५ ॥

इति विवाहप्रकरणम् ॥

अब मेलनेके लिये नामके नक्षत्रका ज्ञानको कहते हैं ॥

भा०-अबकहलशतपदचक्रमें नामके आदिवर्णसँ नक्षत्रको देखना-और नामादि वर्ण संयोगी होयतोबी आद्यवर्णसँ देखना-जैसे प्रद्युम्नके पकारसँ देखा जाता है-और जिसके बहुत नाम होयतो अत्यं नामसँ देखना ॥ और पुरुषके विवाहमें जन्मनक्षत्रसे श्रेष्ठ होय-और पट्टबंधनमें और गृह करनेमें और प्रवेशमें और ग्रामप्रवेशमें-और राज्याभिषेकमें-और खेति करनेमें-और मौजिमें-और अन्नप्राशनमें-और भूषणधारणमें-इन्हों उक्तकार्योंमें जन्मनक्षत्रको देखना शुभ होताहै ॥ ५५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवानुरामारूपचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोहुरामविरचितायां मातृण्डदशिन्यां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथाग्न्याधानम् ॥ अग्न्याधानमवादिदारसमयेदायाद्यकालेपरैर्द्वीं
शामिध्रुवशाक्रपुष्यमृगपौष्णैर्व्यञ्जलग्रांशयोः ॥ जीर्वैदर्ककुजैः
सुतर्द्धिगुरुकेंद्रस्थैरनस्तंगतैः स्वोच्चेष्टर्क्षगतैः परैरुपचयैर्वित्ताद्यशु
द्धौबुधैः ॥ १ ॥ इत्यग्न्याधानम् ॥

अथाग्न्याधानंवृत्तेनेकेनाह ॥ ॥ अग्न्याधानमिति । अग्रेराधानंबहुभिर्बुधैर्दारकाले
अवादिकथितं । चतुर्थीकर्मानंतरंदारकालः परैराचार्यैर्दायाद्यकालेधनविभागकालेअवा
दि । तथाचवृत्तशते “अग्न्याधानंदायकालेविधेयकेश्विप्रोक्ततच्चदायाद्यकाले ” इति ॥
तथाचकात्यायनगृहे “आवसथ्याधानंदारकालेदायाद्यकालेएकेषाम् ” इति । एतद्वाप्य
कारैरेवंव्यवस्थापितम् अत्रातृमतोदारकाले भ्रातृमतोदायाद्यकालेप्रोक्तमिति । स्मृतिपु
कृतदारस्याग्निनाविनाबहुदोषोदश्यते । तथाहि “कृतदारोनेवतिष्ठेत्क्षणमप्यग्निनाविना ॥
तिष्ठन्सचेद्द्विजोवात्यस्तथाचपतितोभवेत् ॥ पितृपाकोपजीवीस्यात्प्रातृपाकोपजीविकः ॥
ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानटुप्येताग्निनाविना ॥ योनाग्निमुपसेवेतदारान्कामाहतावपि ॥ पा
रदारीसविज्ञेयःस्वस्त्रीस्वीकरणादपि ॥ यथास्नानंयथासंध्यावेदस्याध्ययनंयथा ॥
तथैवोपासनंदण्डनंयस्थितिस्ताद्वियोगतः ” इत्यादि । तस्मात्सूत्रकारैः कात्यायना
दिभिः दारकालएवबाहुल्येनोक्तम् । अग्न्याधाननक्षत्राण्याह । कैः द्वीशामिध्रुवशा
क्रपुष्यमृगपौष्णैः द्वीशंविशाखा अग्निःकृत्तिका ध्रुवाणिच्युत्तरारोहिण्यः शाक्रं
ज्येष्ठा पुष्यमृगौप्रासिद्धौ पौष्णैरेवतीतैः । कयोः व्यञ्जलग्रांशयोः विगताः अज्जाः
याभ्यांतौव्यञ्जोतौचतौलग्रांशौचतयोः । अज्जाः जलचरंराशयः मकरस्यपश्चिमाद्धं
कुंभोमीनः कर्कटश्चैतजलचरराशयः चंद्रोपिजलजः एतैरहितयोर्लग्नवांशयोरित्यर्थः ।
तथाचवृत्तशते “कर्किनकषटमीनविलग्रेवांशकेननुगतयेतदीये । लग्नगेकुमुदिनीदधि
तेवानाशमेतिजनितोपिदुताशः ” इति । कैः जीर्वैदर्ककुजैः सुतर्द्धिकेंद्रगुरुस्थैः
जीवोगुरुः इंदुश्चंद्रः अर्कःसूर्यः कुजोभौमः तैः । सुतःपंचमं ऋक्ष्यउपचयभवनानि

गुरुर्नवमं केंद्राणि प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानि ५, ३, ६, ११, १०, ९, १, ४, ७, १० एतत्स्थानगतैः । कथंभूतैः अनस्तंगतैः सूर्यकिरणैरलुप्तैः । पुनः कथंभूतैः स्वोच्चेष्टैः गतैः स्वश्चञ्चलानिचङ्छाश्चएवामृष्टाणिराशयस्तद्वतैः स्वराशयुच्चराशिभिन्नराशिगतैरित्यर्थः । परैरुक्तेभ्योन्यैर्ग्रहैः उपचयैः त्रिपट्टेकादशदशमगैः । कस्यांसत्यां वित्ताद्यशुद्धौ सत्यां वित्तद्वितयिम् आद्यंलग्रं तयोः शुद्धिः क्रूरराहित्यंतस्यांसत्यां शेषपूर्वं वत् प्रायश्चंद्रमित्युक्तमवलोक्यम् । तथाचवृत्तशते "केंद्रक्षीपंचयत्रिकोणभगताः सूर्या रजीवेदवः शेषाश्चोपचयस्यितायदितदाश्रयाधानमुक्तंशुभम् । चंद्रनैधनगेम्रियेतयुव तिर्भौमिपुमानष्टमेशेषैर्मृत्युगतैरजाचसाहितोश्रयाधानकर्ताभवेत् । नोकुर्याद्धृतभुक्परिग्रह मिहक्षमापुत्रजीवेदुभिर्नान्वस्यैर्विजितैरिपोर्भवनगैरस्तंगतैर्वाद्विजैः " इति । तथाचसं हितासारे । " अश्रयाधानंनकुर्वीतकार्किनक्रत्रयेविधौ । लग्नगेधनगेपापेतयारंभ्रग्रहा न्विते " इति ॥ १ ॥ इतिस्वकृतमुहूर्तमार्तण्डवल्लभायामश्रयाधानप्रकरणम् ॥

अब अग्न्याधानका मुहूर्तको कहते हैं-

भा०-कईक आचार्य कहते हैं की चतुर्थीकर्मके पश्चात् अग्न्याधान करणा ॥ और के-इक आचार्य कहते हैं की दो वा बहुत भाइयोंके धनविभागकालमें करणा-विशाखा-क० ध्रुव-ज्येष्ठा-पुष्य-मृग-रेवती-इन्हों नक्षत्रोंमें अग्न्याधान करणा-और इन राशियोंका १० १२ । ४ लग्न होय तो नहीं करणा-और मकरका उत्तरार्द्धमेंबी नहीं करणा-और चंद्रमा लग्नमें होय तोबी नहीं करणा-और गुरु चंद्र सूर्य भौम एहग्रह उदय होके वा स्वराशिके हो-के वा लब्ध होके वा मित्रराशिके होके ५ । ३ । ६ । ११ । ९ । १ । ४ । ७ । १० इन्हों स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय ॥ और अन्यग्रह ३ । ६ । ११ इन्हों स्थानोंमें होय तो श्रेष्ठ होय-और पंचेले दुजेमें पाप ग्रह नहीं होय तो अग्न्याधान श्रेष्ठ होवे है-

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामारुख्यचातुर्मास्यपाणिपुत्रमोडुरामकृतायां मा-र्तण्डदर्शिन्यामग्न्याधानप्रकरणं समाप्तम् ॥

नामर्क्षाद्विसुतांकदिग्भवगतोग्रामः शुभोन्योन्यथातत्कोणेत्यभुवां शुभंनिवसतांदोषाः परेपामलम् ॥ कन्याकार्किधनुस्तुलाक्रियपटाः कौर्प्यैडजौयाम्यतोमध्येन्येन्यवसंत्यथेद्रककुभोवर्गाः स्युरोजस्विनः १

अपगृहप्रकरणंविबुधस्तावद्ग्रामविचारमाह । नामर्क्षादिति । नामर्क्षात्रामराशेः सकाशात् द्विःसुतां ५६१ दिक १० भव १ गतोग्रामः शुभः स्यात् । अन्यउक्तविपरीतोग्रामः अन्यया स्यादशुभः स्यादित्यर्थः । तदुक्तंतन्योतिःसागरे । " एकमेतत्तमेग्रामेपैरंशानिस्त्रिपट्टणे । तुर्पाष्टद्रादशेःशेषस्थानेमुक्तंभवेत् ॥ " इति । एवंग्रामंशुभाशुभमभिधायेदानींग्रामादि द्वाविपममाह । तत्कोणइति । तत्कोणेतत्स्यग्रामस्यकोणे अंत्यभुवार्जकचर्मकारादीनांनि

वसतांवसतिर्कुर्वतांशुभस्यात् । “ रजकश्चर्मकश्चैव नटो बुरुड एव च ॥ कैवर्तमेदं
 भिल्लाश्च ससैते अंत्यजाः स्मृताः ” इत्यादीनां ग्रामकोणे शुभं स्यादित्यर्थः । त
 त्कोणे निवसतां परेषां वर्णानामलमत्यर्थदोषाः स्युः । अशुभानि स्युरित्यर्थः । तथा च ज्यो
 तिर्विबधे “ भवनपुरग्रामाणां ये कोणास्ते पुनिवसतां दोषाः ॥ श्वपचादयो अंत्यजाद्यास्ते ज्वे-
 व विवृद्धिमायांति ” एवं जातीनां शुभाशुभदिग्विभागमुक्त्वा राशिपरत्वेनादिशुभसतिमाह ।
 कन्येति । यमाशादितः दक्षिणस्याः सकाशात् क्रमेणाष्टासु दिक्षु कन्या कर्कधनुस्तुलादयो
 राशयो निवसन्ति । अन्ये उर्वरिता मध्ये निवसन्ति । एतदुक्तं भवति अभीष्टं ग्रामं नवभागं
 परिकल्प्य मध्यभागादक्षिणभागे कन्या वसति कन्याराशिना दक्षिणभागे गृहं न कार्यमित्य-
 र्थः । तथैव नैर्ऋते कर्कटः पश्चिमे धनुः वायव्ये तुला उत्तरे अजो मेषः ईशान्यां घटः कुंभः
 पूर्वकौपीं वृश्चिकः आग्नेये अंडजो मीनः निवसन्ति । अन्ये वृषमिथुनसिंहमकरामध्यभागे
 निवसन्ति । एवं राशिपरत्वेनादिङ्नियममुक्त्वा इदानीं वर्गपरत्वेनादिङ्नियममाह ।
 अथेति । इंद्रकुंभः सकाशात् अष्टासु दिक्षु अप्रमुखाः अष्टौ वर्गाः अकचटतपयश-
 वर्गाः इत्येते प्रसिद्धाः ओजस्विनो बलवन्तः स्युरित्युत्तरहोके नान्वयः ॥ १ ॥

अथ गृहप्रकरणको कहनेकी इच्छा करके प्रथम ग्रामविचार करते हैं

भा०-अपनी राशिसै २।५।१०।११ इतना ग्राम होय तो शुभ होय-और इनसे अन्य अशुभ
 है-और ग्रामके कोणेमे धोबी मोची नट बुरुड-भील इत्यादिक नीच लोक रहै तो अच्छा हो
 य॥ और ग्रामके कोणेमें ब्राह्मणादिक रहै तो अच्छा नहीं होय-और ग्रामका नव९ भाग करके
 यथाक्रमसे दक्षिण दिशासे इन्हीं राशियोंके पुरुष ६।४।९।१।११।
 ८।१२। न रहै-जैसे कन्या राशिवाला पुरुषको दक्षिणमें नहीं रहणा और
 कर्कवाला नैर्ऋतमें न रहै ऐसे समझलो-और २।३।५।१० इन्हो रा-
 शियोंके पुरुषोंको ग्रामके मध्यमे नहीं रहणा-और पूर्व दिशासे लेके अव
 गादि वर्गवाला रहै तो बलवान् होय-जैसे अवर्गको पूर्वमे रहणा और क० च० ट० त०
 प० य० श० अग्नि द० नै० प० वा० उ० ई० ऐसैं क्रमसे समझो ॥ १ ॥

अष्टावप्रमुखाः स्वपंचमपराद्विभ्रः स्ववर्गोन्ययुक्तः काकिणिका
 गजैर्मिथइमायस्याधिकाः सौर्थदः ॥ श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधा
 स्वादुःकटुस्तिक्तकाकापायाघृतशोणितान्नमदिरागंधाः शुभाविप्रतः २

अष्टाविति । एतदुक्तं भवति । अथाईडऊइत्यादिकः षोडशशरोवर्गः पूर्वस्यां बली
 कादिकः पंचाक्षर आग्नेय्यां चादिको दक्षिणस्यां टादिको नैर्ऋत्यां तादिकः पश्चिमस्यां
 पादिको वायव्यां यादिक उत्तरस्यां शादिक ईशान्यां बली । अयमर्थः । स्वनामादिमाक्ष-
 रात् वर्गज्ञात्वा स्वस्याने गृहं कार्यमिति भावः । यतः स्वस्वस्याने प्राणिनो बलवन्त इति लोके
 प्रसिद्धम् । किल शणावर्गाः स्वपंचमपराः स्वभ्यः पंचमाः पराः वैरिणो येषां ते तथा यथा

अवर्गस्यपंचमस्तवर्गःसोऽस्यवैरी कवर्गस्यपंचमःपवर्गःसोऽस्यवैरी एवंसर्वेषांवर्गाणांवैरि-
णोज्ञातव्याः । वैरित्वंदिस्वामिवशेन । एतदुक्तंभूपालवल्लभे “वर्गशास्ताऽयमार्जर-
सिंहःश्वासपर्मूपकाः॥इभैणोपूर्वतस्तेपांस्ववर्गात्पंचमोरिपुः”इति तस्मात्स्ववैरिवर्गस्यादि-
शिगृह्णनकार्यमितिभावः । अर्थादन्यत्रमध्यमं तत्रापैस्वदिग्वर्गासत्रंशुभम् वैरिदिगास-
त्रमशुभमितिबुद्ध्याज्ञेयम् एवंस्ववर्गग्रामवर्गयोर्मित्रारित्वमवलोक्यवासःकर्तव्यइतिसिद्ध-
म् । तत्रराशिघटितवर्गघटितयोर्मध्येराशिघटितंवलवत् । एतदुक्तंज्योतिःसागरे “केप्या-
हुरयवर्गाणांस्वस्यानेशुभदंगृहम्”इति । अयवर्गघटितेकाकिणिकाआह । द्विघ्नइति । स्ववर्गो
ग्रामवर्गःवसतिकर्तुर्वर्गश्चद्विघ्नःद्विगुणितःकार्यः मियःअन्ययुक्अन्यवर्गयुक्कार्यः गजैरष्टभि-
स्तष्टःशेषितःसन् काकिणिकाःस्युः । इमाःकाकिणिकाःयस्यअधिकाःसोऽर्थदोधनदाता
स्यात् । एवंग्रामादिद्वानियममुक्त्वाइदानीं “निर्माणेपत्तनग्रामक्षेत्रादीनांसंमततः ॥
क्षेत्रमादौपरीक्षेतगंधवर्णरसपूवैः” इत्युक्तत्वात् तावद्वर्णपरत्वेनभूमेर्वर्णरसगंधात्तुत्ता-
द्वेनाह । श्वेतेति । श्वेतारक्तकपीतकृष्णवसुधाः विप्रतः ब्राह्मणात्सकाशात्त्वर्णानांशुभा-
शोभनाःस्युः । श्वेतवसुधापृथ्वीब्राह्मणस्य आरक्तवसुधाक्षत्रियस्य पीतवसुधावैश्यस्य कृष्ण-
वसुधाशूद्रस्य शोभनेति अर्थात्मिश्रजातीनांमिश्राशोभना । तथाचवशिष्टः“श्वेताशस्ताद्वि-
जेंद्राणांरक्ताभूमिर्महीभुजाम् ॥ विशांपीताचशूद्राणांकृष्णान्येषांचमिश्रिता”इति एवंवर्णमु-
क्त्वाइदानींरसमाह । स्वादुरिति । स्वादुर्मधुरावसुधाब्राह्मणस्यशोभना । कटुर्मरीचरसाक्षत्रिय-
स्यतिक्तकान्निबरसावैश्यस्य कापायाहरीतकीरसाशूद्रस्यशोभनेति अर्थान्मिश्राणांमिश्रा-
शोभनातथाचनारदः॥“मधुरंकटुकंतिक्तंकपायश्चरसाःक्रमात्” एवंपरसानुक्तागंधानाह ।
घृतंति । घृतगंधाब्राह्मणस्य शोणितगंधारक्तगंधाक्षत्रियस्य अन्तगंधावैश्यस्य मदिरागं-
धामद्यगंधाशूद्रस्य मिश्राणांमिश्रगंधाशुभेत्यर्थः । तथाचोक्तंकारिकायाम् ॥ “घृतासृगन्नम-
दिरागंधाचक्रमशोभवेत्”इति । नानाग्रंथेपुरसंगंधानानानात्वंतद्विकल्पतोप्राहम् । तथाचना-
रदः“मधुपेरान्नपिशितगंधवर्णानुपूर्वैकम् ॥ मधुरेकटुकोतैकैकपायश्चरसाःक्रमात् ॥” पेरगं-
धाकपायगंधा अन्यत्सुगमम् । तथाचकारिकायाम् ॥ “घृतासृगन्नमद्यानांगंधाचक्रमशो-
भवेत् ॥ मधुरास्यात्कपायाम्लकटुकाचानुपूर्वशः”इति ॥ २ ॥

भा०--आधेके वर्गसे ५ पांचमा वर्ग शत्रु होताहै ॥ और आपके वर्गकी द्विगुणित करके
ग्रामके वर्गको युक्त करणा ॥ ऐसैही ग्रामको दूणा करिके आपका जोडना फेर आठका
भागदेणा शेषरहे सो काकिणी होताहै-जिसकी अधिक होयवह दूसरेको घन देवै ॥ यथा
उदाहरणम् ॥ जैसे मोडुराम शर्माका ६ छठव वर्ग भया द्विगुण किया तो १२ भया और यो-
धपुरका वर्ग ७ सात भया बोरेमें युक्त किया तो १९ भया ॥ और योधपुरके वर्गको द्विगुण
किया तो १४ भया फेर मोडुराम शर्माका वर्ग ६ युक्त किया तो भया २० बीस-और १९ लोके-
८ भाग दीया तो रहा ३ तीन ॥ और २० को ८ भागदियां तो रहा ४ चार ऐसे योधरीनांनि

काकिणी अधिक होणेसे मोडुपमशर्माकों योधपुर धनदाता है-और ब्राह्मणादिवर्णोंके र-
हनेके लिये क्रमसे ऐसा पृथ्वी चाहिये- ब्रा० श्वेता० क्ष० रक्ता वै० पीता शु० कृष्णा और
ब्राह्मणके स्वाद्वी भूमि-क्ष० कट्टी-वै० तिक्ता-शु० कषाया और ब्राह्मणके घृतगंधा-
क्ष० रुधिरगंधा-वै० अन्नगंधा-शुद्रके मद्यगंधा पृथ्वी श्रेष्ठा होय ॥ २ ॥

सौम्यादिप्लवभूतलेविरचयेद्विप्रादिकोग्न्योखिलेनान्येषानियमोथ
यत्रनिखिलाःकुर्युर्गृहं हृत्स्थिरम् ॥ सद्यप्रश्रकृतोमुखात्प्रथमतोव
र्गादिवर्णोद्गमश्चेत्तद्दिग्गतमादिशेत्तुहपयैःशल्यंसुधीर्मध्यतः ॥ ३ ॥

एवंपृथ्वीवर्णादिकमभिधायइदानींवर्णपरत्वेनभूप्लवत्वमाह।सौम्यादिपुउत्तरादिपुदिक्षुप्लवो
निन्नत्वंयस्यतच्चतद्रूतलंचतस्मिन्विप्रादिकोब्राह्मणादिकः गृहंविरचयेत्।एवंवर्णपरत्वेनभू
प्लवत्वमुक्ताब्राह्मणस्यविशेषमाह।अग्न्योखिलइति।अग्न्योब्राह्मणः अखिलेसर्वप्लवेगृहंविरच
येत्।तथाचभृगुः“उदगादिप्लवमिधंविप्रादीनांप्रदक्षिणेनैव॥ विप्रःसर्वव्रवसेदनुवर्णमयेष्टम
न्येषाम्”इति।अथपक्षांतरमाहायत्रेति । निखिलाःसर्ववर्णास्तत्रगृहंकुर्युः । तत्रकुत्र यत्रभु
विहृतंअंतःकरणंस्थिरंस्यात् । अयमर्थः । यस्यांभूमौअन्तःकरणप्राशस्त्यंस्यात्तत्रैवगृहं
कर्तव्यमित्यर्थः । तथाचवास्तुशास्त्रे“मनसश्चक्षुषोर्यत्रसंतोषोजायतेभुवि । तस्यांकार्यगृहं
सर्वैरितिगर्गादिसंमतम्॥”इति।अथशल्यज्ञानंवृत्ताद्धेनाहासद्यप्रश्रेति । सद्यप्रश्रकृतःअत्र
गृहंकर्तव्यमित्यादिगृहप्रश्रकर्तुर्मुखाच्चेद्यदिप्रथमतःवर्गादिवर्णोद्गमःस्यात् । वर्गाणांप्रथ
माक्षरोदयःस्यात्।अकचटतपयशानामन्यतमाक्षरोद्गमः स्यात्तदाशल्यंतद्दिग्गतंतस्यवर्ण
स्पदिग्गतंसुधीरादिशेत् । शल्यमत्रास्तीतिकथयेदित्यर्थः । एतदुक्तंभवति।गृहसंमितांभू
मिदक्षिणोत्तररेखाभिः समतयानवधाकृत्वावर्गाद्यक्षरैः अकचटतपयशैरष्टभिःक्रमेणाष्टा
सुपूर्वादिदिक्षुशल्यमादिशेत् । अकारेप्रश्नाद्यक्षरैरसतिपूर्वस्यांदिशिशल्यमादिशेत् ककारे
आग्नेय्यां चकारेदक्षिणस्यां इत्याद्यष्टमुदिक्षु अष्टभिरक्षरैरादिशेदित्यर्थः । तुपुनःहपयै
स्त्रिभिरक्षरैर्मध्यतोमध्यकोष्ठेशल्यमादिशेत् हपयानांत्रयाणामक्षराणामन्यतमेप्रश्नाद्य
क्षरैरसतिमध्येशल्यमादिशेदित्यर्थः । तथाकोक्तंज्योतिर्विबंदे“स्मृत्वेष्टदेवतांचक्षर्वचनस्या
द्यमक्षरम् । गृहीत्वातुततःशल्यशल्यंसम्यग्विचार्यते ॥ अकचटतपयशा
हपयावर्णाःपूर्वादिमध्यांताः । शल्यकराइहनान्येशल्यगृहेनिवसतानाशः ॥ ”
इति । एतदेवस्पष्टतंत्रैवोक्तम् । “पृच्छयायादिअःप्राच्यानरशल्यंतदाभवेत् । सा
र्द्धहस्तप्रमाणेनतच्चमानुषमृत्सुकृत॥आग्नेय्यांदिशिकः प्रश्नेस्वरशल्यंकरद्वये । राजदंडोभ
वेत्तत्रभयंनैवनिवर्तते ॥ याम्यायांदिशिचः प्रश्नेकुर्यादाकटिसंस्यतम् । नरशल्यंगृहेशस्य
मरणंचिररोगतः ॥ नैऋत्यांदिशिष्टः प्रश्नेसार्द्धहस्तादघःस्थले । शुनोस्थिजायतेतत्रवा
लानांजनयेन्मृतिम्॥ततः प्रश्नेपश्चिमायांतुशिशोः शल्यंप्रजायते । सार्द्धहस्तेगृहस्वामीन
तिष्ठतिसदागृहे॥वायव्यांदिशिपःप्रश्नेतुषांगाराश्चतुःकरैः । कुर्वतिमित्रनाशंचंदुःस्वप्नदर्शनं

तदा॥उदीच्यादिशियःप्रश्रेविप्रशल्यंकटेरधः।तच्छीघ्रनिर्घनत्वायकुवेरसदृशस्यहि॥ईशान्यादिशिशःप्रश्रेगोशल्यंसार्द्धहस्ततः।तद्गोधनस्यनाशायजायतेगृहमेधिनः॥हृपयामध्यमेकोप्रेवक्षोगात्रेभवेदधः।नृकपालमयोभस्मलोहंतकुलनाशकृत्॥इति॥३॥

भा०-और उत्तरप्रवाहकी पृथ्वीपर ब्राह्मणका मकान श्रेष्ठ होता है-क्ष०पूर्वप्रवाहकी-वे० दक्षिणप्रवाहकी-शू० पश्चिमप्रवाहकी-और ब्राह्मण सर्वप्रवाहमेंवी करे ॥ अथ ब्राह्मणादि सर्ववर्ण जिस पृथ्वीको हृदय चाहे वहां करे ॥

अब शल्यज्ञानका वर्णन करते हैं-

ई.	पू.	अ०
श.	अ.	क.
उ.	य.	हृपय
	प.	त.
वा.	प.	नै०

भा०-गृहकर्ताके प्रश्नके आद्याक्षरमें-अकचटतपयश-यह अक्षर होयतो वर्णोंकी दिशामें शल्य कहना । वर्णदिशाका ज्ञान यंत्रको देखनेसे होगा और प्रश्नके आद्याक्षर । हृपय होयतो मध्यमें शल्य होता है ॥ ३ ॥

श्वभ्रंहस्तमितंखनेदिहजलंपूर्णनिशास्येन्यसेत्प्रातर्हृष्टजलंस्थलंस
दजलंमध्यंत्वसत्स्फाटितम् ॥ ज्ञात्वैवंनिखनेद्रुहाधिकभुवंनत्वा
जलांतःस्तरोयावद्वापुरुपस्ततःकपिशिरस्तुल्याश्मभिःपूरयेत् ४

एवंशल्यमभिधायेदानींस्थलस्यशुभाशुभज्ञानस्योपायमाह । श्वभ्रमिति । श्वभ्रंगर्तहस्तमितंखनेत् । इहास्मिन्श्वभ्रेनिशास्येरात्रिमुखेऽर्द्धसूर्यास्तेजलंपूर्णन्यसेत् तच्चेद्यदिप्रातःसजलंस्यात्तदातत्स्थलंसच्छुभंस्यात् वृद्धिकरंस्यात् । यदिअजलंगतजलंस्यात् तदा मध्यमम् । यदास्फाटितंस्फुटितंस्यात्तदाअसत् नानाविधहानिकरंस्यादित्यर्थः । तथाचनारदः “ तयानिशादौतत्कृत्वापानीयेनप्रपूरयेत् । प्रातर्हृष्टजलेवृद्धिः समंपंकेग्रणेक्षयः ” इति । एवंशुभाशुभस्यलक्षणमभिधायेदानींभूमिशोधनमाह । ज्ञात्वैति । एवमुक्तप्रकारैः स्थानंज्ञात्वागृहाधिकभुवंनत्वाजलांतंयथाभवतितथाखनेत् गृहादधिकागृहाधिकासाचासौभूश्चतथातां कल्पितगृहात्किंचिदधिकांभूमिंजलपर्यंतंखनेदित्यर्थः । अधिकखननंशुद्धभूमागोभित्तिरचनार्यम् । वाइत्यथवा स्तरोयावत्तावत्खनेत् पृथ्वीगर्भेमृद्देदानां स्तराःसंतितत्रान्यस्तरपर्यंतंखनेदित्यर्थः । अथवा यावत्पुरुपस्तन्मिंतवापुरुपमात्रंखनेत् इदंशक्त्यपेक्षयाज्ञातव्यं । पुरुपग्रमाणंपंचारत्नयः । तथाचशुल्बम् “ पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलःपुरुपः ” इति । पंचारत्न्यादयः पुरुपपर्यायाः । किंकृत्वा नत्वानमस्कृत्यखनेदित्यर्थः । ततस्तदनंतरं तत्सार्तिकपिशिरस्तुल्याश्मभिः वानरशिरःप्रमाणैः प्रावभिः पूरयेत्पूर्णं कुर्यात् । तथाचमांडव्यः “ जलांतंप्रस्तरांतंवापुरुपांतमथापिवा । क्षेत्रंतंशोध्यचोद्धृत्यशल्यंसद्वनमारभेत् ॥ ” इति । तथाचमत्स्यपुराणे “ कपिशिर्पप्रमाणे

अथावभिः पूरयेद्दृढम् । स्वातंत्र्यसमंकृत्वा ततः प्राचीं प्रसाधयेत्” इति । खन्यमाने
क्षेत्रे यदाप्येतत्स्य फलं कारिकायामुक्तम् ॥ “खन्यमाने यदाक्षेत्रे पाषाणः प्राप्यते तदा ।
घनायुश्चिरतास्य स्यादिष्टका सुधनागमः ॥ कपालांगारकेशादौ व्याधिना पीडितो भवे
त्” इति ॥ ४ ॥

अथ स्थलका शुभाशुभ ज्ञान कहते हैं ॥

भा०—जिस भूमीमें मकान करै तहां एकदा तका चतुरस्रगर्त करै सूर्यके अर्द्धास्त-
समयमें जलसे पूर्ण करना । यदि जल प्रभात तक रहे तो शुभ होय—और न रहे तो मध्यम होय—
फाट जाय तो अशुभ होय—ऐसे भूमीकी परीक्षा करै मकानसे अधिक खोदे वा जल
दाखि तहां तक खोदे वा माट्टिके दूसरे थर तक खोदे वा एक पुरुषके बराबर खोदे और
उसमें बंदरके मस्तक जैसे पत्थरसे भरे ॥ ४ ॥

प्राक्साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात्सौम्येसो तो
ग्न्युदयादुदग्ध्रुवमुखादिङ्मूढके स्यान्मृतिः ॥ गेहं माधवपौषफा
ल्युननभो मार्गे पुनृद्वानिलैः पाश्यकं ज्यवसुध्रुवैः स्थिरतनौ कुर्यात्सुं
केंद्राष्टमे ॥ ५ ॥

एवं स्थलशुद्धिमभिधायाधुनादिक्साधनमाह । उज्जयिनीस्थलात् यम
दिशि दक्षिणस्यादिशित्वाष्ट्रानिलाभ्यंतरात् प्राक्साध्या । नरैरित्यध्याहारः ।
त्वाष्ट्रं चित्रा अनिलं स्वाती अनयोरंतरं मध्यं तस्मात्प्राचीसाध्येत्यर्थः । तदेतद्
क्तं भवति । संभवे सति रात्रौ प्राङ्मुख उपविश्य युगमात्रोदितां चित्रां नलिकया विलो
क्य न नलिकाग्राच्छंभूमिपर्यंतं मुक्ताभूमौ चिह्नं कृत्वा तथैवाचलस्तेनैव नेत्रेण स्वाती
मवलोकयंतं ध्वनिलकाग्रास्तकाशाच्छंभूमिपर्यंतं मुक्तालंबपातो चिह्नं कृत्वानेत्राच्छं
मुक्तातयैव चिह्नं कुर्यात् एवं चिह्नद्वयं चित्रास्वातीचिह्नयोरज्जुं तन्मितां धृत्वारज्जुं प्रांतौ एकी
कृत्य मध्ये चिह्नं कुर्यात् । पुनस्तत्र तयैव प्रसार्य मध्यचिह्नं शंकुनिधाय तस्मात्पश्चिमचिह्नपर्यं
तं रज्जुं प्रसारयेत् तत्प्राचीसूत्रम् । एवमुज्जयिन्यादक्षिणतः प्राचीसाधनमुक्ताग्राध्यानं
तरमुत्तरतः प्राचीसाधनमाह । सौम्ये इति । अतः उज्जयिन्याः सौम्ये उत्तरभागे
अग्न्युदयात्कृतिकोदयात् प्राचीसाध्या । एतदुक्तं भवति । पूर्ववन्नलिकया युगमात्रो
दितां कृतिकामालोक्य नलिकामूलाग्राभ्यां लंबौ मुक्ताभूमौ चिह्नद्वयं कृत्वा तयोरुपरि प्रा-
चीसूत्रम् । अयोत्तरसाधनमाह । उदगिति । ध्रुवमुसात् उदग उत्तरादिकसाध्या इदं सर्वं
धांसाधारणम् । अयदिङ्मूढत्वे दोषमाह । दिङ्मूढके स्यान्मृतिरिति स्पष्टम् । तथा चोक्तं
देवयजनदीपिकायाम् “चित्रास्वात्यंतरं श्रोणादक्षिणापयवासिनाम् । प्राचीतुकृतिकाक्षेया
उत्तरापयवासिनाम् ॥ ” इति । श्रोणात् उज्जयिन्याः । तथा च शुक्लं “कृतिकाश्रवणं

पुष्यं चित्रा स्वात्योर्यदंतरम् । एतत्प्राच्यादिशीरूपं युगमात्रोदितेपुरः ॥ ” इति । युग
प्रमाणं पटशीत्यंगुलानि । तथा च शुल्बसूत्रम् “अंगुलैरयसंमितायाः प्रमाणम् ॥ तत्रा
ष्टाशीतिशतमीपाः चतुःशतमशः पक्षः पटशीतिर्युगम् चत्वारोष्टकाः शम्या ” इति । तथा
च स्फुटकरणे “ ध्रुवलंबकरेखायारेखांतः सौम्ययाम्यहरितौस्तः । तन्मत्स्यपुच्छमुखतः
पश्चिमपूर्वाभिधेविद्याह ॥ ” इति । वृद्धनारदः “प्रासादे सदने लिंगे द्वारे कुंडे विशेषतः । दिङ्
मूढे कुलनाशः स्यात्तस्मात्संसाधयेद्दिशम् ॥ ” इति । अथ के पुमासे पुगृहं कर्तव्यमित्याह ।
गेहमिति । माधवादिपुमासे पुगृहादिभिर्नक्षत्रैर्गेहं गृहं कुर्यात् माधवो वैशाखः पौष फाल्गु
नौ प्रसिद्धौ नभाः श्रावणः मार्गो मार्गशीर्षं ते पितृपर्यः । मूढनिचित्रानुराधारेवती मृगाः आ
निलं स्वाती पाशीवरुणस्तद्वंशततारा अर्को हस्तः ईज्यः पुष्यः वसुधनिष्ठा ध्रुवाणि रोहि
णी उतरात्रयंचतैः स्थिरतनौ स्थिरलग्ने । किलक्षणे मुकेन्द्राष्टमेशो भनानि पापग्रहरहितानि के
द्राष्टमानियस्य तत्तथा तस्मिन् । स्थिरतनाविती वा पाठः । शेषं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अब दिशाका साधन कहते हैं ॥

भा०—यदि उज्जैनसे स्वदेश दक्षिणमें होयतो चित्रा स्वातीके मध्यसे पूर्वदिशाका सा-
धन करणा—और उज्जैनसे पश्चिममें होयतो कृत्तिकासे और ध्रुवसे उत्तरदिशाका साधन
करणा—और दिङ्मूढ होनेसे मृत्यु होय—और वैशाख—पौष—फाल्गुन—श्रावण—मार्गशीर्ष यह
मास गृहचनानेमें लेना ॥ और मृदु—स्वा० शत० हस्त—पुष्य—धनिष्ठा—ध्रुव यह नक्षत्र
लेना ॥ और स्थिरलग्न लेना—और इन्हीं स्थानोंमें १।४।७।१०।८ पापग्रह नहीं
होयतो शुभ होय ॥ ५ ॥

नोपृष्ठाग्रविधौ न रिक्तकतिथौ नार्कारवारांशयो रक्तक्षेपपि कुंभमी
नगविधौ स्तंभोच्छ्रित्तिनाचरेत् ॥ तुर्यात्पंचदशाब्धिद्वपरिमिताद्वे
दाब्धिपंचक्रमाब्धियान्यर्कयुतादिगेहकरणे भानि प्रवेशेपि च ॥ ६ ॥

अथोक्तेष्वपि नक्षत्रेषु विशेषमाह । नोपृष्ठाग्रइति । पृष्ठाग्रविधौ सति नो विरचयेत् । एतद्
क्तं भवति । कृत्तिकादीनि सप्तनक्षत्राणि पूर्वस्यां प्रधादिसप्तदक्षिणे इत्यादिसप्तशलाकाचक्र
स्थितनक्षत्राणां मध्ये मृद्वानिलादीष्टचंद्रनक्षत्रं यस्मिन् दिग्भागे भवति तद्दिङ्मुखे गृहे संमुख
श्रद्धेज्ञेयः तत्पृष्ठस्य पृष्ठतो ज्ञेयः एवमग्रोपृष्ठगोवाचंद्रे सति गृहं न कर्तव्यमित्यर्थः । तथा
च भृगुः “चक्रे सप्तशलाकाख्ये कृत्तिकादीनि विन्यसेत् ॥ ऋषंचंद्रस्य वास्तोश्च पुरः पृष्ठे च नो
शुभम् ” इति तथा ब्रह्मशंभुः “धनलाभः प्रवासः स्यादायुश्चौरभयं क्रमात् । दशाग्रवामपृष्ठस्य
गृहकर्तुर्निशाकरे ॥ ” इति न रिक्तकतिथौ स्पष्टम् । नार्कारवारांशयोः अर्कभौमयोर्वारनवांश
योः न कुर्यात् । उक्तक्षेपपि कुंभमीनगविधौ सति स्तंभोच्छ्रित्तिनाचरेत् । अर्थादन्यत्सर्व
आचरेत् । तथा च मांडव्यः “पंचके पुचधिष्ण्ये पुन कुर्यात्स्तंभमुच्छ्रयम् । शेषसूत्रांशिलान्य
संप्राकारादिसमाचरेत् ॥ ” इति । अथ वृषभवास्तुमाह । तुर्यादिति । अर्कयुतादिसूर्यनक्षत्रादि

तुर्थात्तुर्थात् पंचदशात् त्रिटक्परिमितात् त्रयोविंशत्सकाशात् क्रमेणवेदान्धिपंच
भानिनक्षत्राणिगृहस्यकरणेरचनायांप्रवेशोनिन्यानिस्त्युः । तथाचव्यवहारसारे “त्रिवेदा
न्धित्रिवेदान्धिद्वित्रिभेष्कर्तः शशी ॥ कुर्याल्लक्ष्मीसमुद्रासंस्थैर्यल्लक्ष्मींदरिद्रताम् ॥
‘वनव्याधिक्रमान्मृत्युंप्रवेशारंभयोर्वृषे’ इति ॥ ६ ॥

भा०-प्रथम तो कृत्तिकादिक सात सात नक्षत्रोंको पूर्वदिदिशाओंमें देके सप्तश-
लाका चक्रको बनाना-फेर तहां जिस दिशामें इष्ट नक्षत्र होय उस दिशाके धरमें समुख
चंद्र होय ॥ ऐसे पृष्ठमें और आगे चंद्रमा होयतो अशुभ होय-और ४ । ९ । १४ ए ति
थियों और सूर्य भौमवार और सूर्य भौमका नवांश अशुभ होय-और उक्त नक्षत्रोंमें बी
११ । १२ कुंभ मीनका चंद्रमा होयतो स्तंभको नहीं लगाना-और सूर्य नक्षत्रके चौथा
नक्षत्रतक-और पनहरमासे चारतक-और २३ तैषासमासे पांचतक धर नहीं बनाना
और प्रवेश भी नहीं होना ॥ ६ ॥

शेतेभाद्रपदात्रिपुत्रिपुसुरःप्रागादिशीर्षोत्रहिप्रोक्तं सन्नमुखंतुगोल्य
जघटेष्वाकैयमोदङ्मुखं ॥ हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरस्त्यं गृहं
नान्यस्येभुजकोटिघातइभहृच्छेपंस्युरायाः क्रमात् ॥ ७ ॥

अयचतुर्धाद्वारनिर्णयमाह । शेतेइति । भाद्रपदात्रिपुत्रिपुमासेषु सुरोवास्तुपुरुषः
प्रागादिशीर्षः शेतेइति । एतदुक्तंभवति भाद्रपदादिमासत्रयेपूर्वशीर्षः मार्गशीर्षादिमा
सत्रयेदक्षिणशीर्षः फाल्गुनादिमासत्रयेपश्चिमशीर्षः ज्येष्ठादिमासत्रयेउत्तरशीर्षोवास्तु
पुरुषः शेतेइति । अत्रयस्यांशीर्षतस्यांदिशायांसन्नमुखंगृहमुखंदक्षिणामिमुखंप्रोक्तम् ।
अयसंक्रांतिपरत्वेनमुखनिर्णयमाह । गोल्यजेति । गोल्यजघटेष्वाकैयमोदङ्मुखंगृ
हकार्यम् गौर्वृषः अलिर्वृश्चिकः अजोमेषः घटस्तुला एपुराशिपुअकैसूर्यसतियमोदङ्मुख
मुत्तरामिमुखं वागृहकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगैणकुलीरलेयगरवौपूर्वापरस्त्यं पूर्वा
मिमुखंपश्चिमामिमुखंवागृहकार्यमित्यर्थः । हृद्रोगः कुंभः एणोमकरः कुलीरः
कर्कटः लेयः सिंहः एतान्गच्छतिसतयासचासौरविश्वतस्मिन्सतिपूर्वापरस्त्यं पूर्व
पश्चिममुखंवागृहकार्यम् । अन्यस्येअन्यराशिस्थेरवौसतिगृहंनकार्यम् । अथापपर
त्वेनगृहमुखनिर्णयविवक्षुस्तावदायसाधनमाह । भुजेति । भुजकोटिघातइभहृच्छेप
भाषाः स्युः । भुजोष्ट्रद्वैर्घ्यविस्तारयोरन्यतमस्यनाम तदन्याकोटिः । तथाच
लीलावत्याम् “ इष्टोश्वाहुर्यस्यां तत्स्पर्द्धिन्यांदिशीतरोवाहुः ॥ ज्यस्तेचतुरस्तेवा
सांकोटिः कीर्तितातज्ज्ञैः ” इति । तयोर्घातोशुणनम् इभहृच्छेपंपूर्वादिययास्या
तथाध्वजादयः आयाः क्रमात्स्युः ॥ ७ ॥

अब चार प्रकारसे द्वारनिर्णय करते हैं-

भा०-भाद्रपद-आश्विन-कार्तिक मासमें पूर्वशीर्ष वास्तु होता है-और मार्गशीर्ष-पौष-

माघमें दक्षिणाशिर वास्तु होता है- ॥ औ फाल्गुन चैत्र वैशाखमें पश्चिमशिर वास्तु होता है- ॥ और ज्येष्ठ आपाद श्रावणमें उत्तर शिर होता है ॥ सो जिस दिशामें वास्तुका शिर होय उस दिशामें घरका मुख करना-और २ । ८ । १ । ७ इन्होंके सूर्यमें दक्षिण मुख वा उत्तर मुखका घर करना-और ११ । १० । ४ । ५ इन्होंके सूर्यमें पश्चिम मुख वा पूर्वमुख घर बनाना ॥ और गृहके भुजकोटिकी भुजके आठका भागदेगें शेष रहै सो ध्वजादि- आय पूर्वादिक होय ॥ ७ ॥

पूर्वादिध्वजधूमसिंहशुनकोक्षाणः खरेभोष्टकाधार्याः स्वस्वपदेध्वजो
खिलमुखः प्राग्याम्यवक्रोगजः ॥ प्रागास्योवृषभोविवारुणमुखः सिं
हः प्रशस्ताश्मेधूमोमेः शुनकोत्त्यजस्य खगपस्योष्टोदृपत्न्याः खरः ८

पूर्वादिपुध्वजादयो बलिष्ठा इति भावः । एते ध्वजादयः स्वस्वपदे स्वस्वस्थाने ध्वजः
पूर्वे धूमअग्नेय्यामित्यादिधार्याः । अयमर्थः । मुख्यगृहापेक्षया दिक्षु वक्ष्यमाणगृहे
पुधार्था इत्यर्थः । अथवा स्वसदृशवस्तुपुधार्थाः । अथवा स्वसदृशवस्तुगृहे पुधार्थाः
अथवा क्रूरकर्मसाधनवस्तुपुपराक्रमिणो धार्थाः । अथवा स्वसदृशवस्तुस्तत्प्रीतिप्रीतिनां गृहे
पुधार्थाः । अथवा स्वातुरूपवस्तुसाध्याहितवस्तुगृहे पुयथायोग्यधार्या इत्यर्थः । एतत्स्प
ष्टमुक्तं वास्तुप्रदीपे “ खेटखर्वटकोटे पुनृषः सिंहोगजः शुभः ॥ वापीकूपतडागादौ
गजो देयो विचक्षणैः ॥ आसने योजयेत् सिंहं शयने चैव कुंजरम् ॥ वृषं भीजन
पात्रे च दद्याच्छालादिषु ध्वजम् । महानसेऽग्निशालायां गृहे चान्युपजीविनम् ॥
धूमं दद्यात्तथा श्वानं यवनां त्यजयेत् गृहे ॥ खरे विद्यागृहे योज्यो ध्वाक्षः पक्षिपते गृहे ॥
वृषं सिंहं गजं दद्यात्प्रासादे पुरमं दिरे ” ॥ तथा च शिल्पशास्त्रे “ वस्त्रजैर्धर्मशालायां कुंभे
स्तंभे ध्वजे ध्वजः ॥ गोगजौ भूगृहे चैव साधारणगृहे शुभौ ॥ यंत्रेश्च रथे सिंहो भांडागारे
शुभोगजः ॥ धान्यां वुस्थाने गोश्वेभाः शालायां वृषभः शुभः ॥ नाट्यभागो द्वाहवेद्यां
गजसिंहवृषाः शुभाः ” इत्यादि । एवमायसाधनमुक्त्वेदानीं तेषां मुखान्याह । ध्वजोऽखिल
मुखः सर्वदिग्द्वारः प्राग्याम्यवक्रोगजः सुगमम् प्रागास्यो वृषभः आस्यं मुखं प्राङ्मुखो
वृषभः स्पष्टम् विवारुणमुखः सिंहः वरुणस्यायं वारुणो दिग्बिभागः पश्चिमदिक् विगतः
वारुणो येभ्यस्तत्र मुखं यस्य स तथा पश्चिमदिशं विना सर्वदिग्द्वार इत्यर्थः । यो यो पदिङ्गु
ख आयास्तत्संभूतगृहस्य तत्तद्दिशि मुखं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमायपरत्वेन गृहमुखमुक्त्वा
प्रसंगेन आयानां शुभत्वमाह । प्रशस्ताश्मे इति । इमे च त्वारवायाः प्रशस्ताः सर्वेषां शुभाः
अर्थादन्ये च त्वारः समायाजप्रशस्ताः । तथा च गर्गः “ कीर्तिः शोको जयौर्वीर्यं धनं निर्य
नता सुखम् ॥ रोगश्चेति गृहद्वारं ध्वजादीनां फलं क्रमात् ” इति ॥ अथ दुष्टेऽपि तमये
विशेषमाह । धूमोऽग्नेरिति । अग्नेर्गृहे धूमो धूमायः प्रशस्तः अंत्यजस्य शुनकः प्रशस्तः
खगपस्य पक्षिपालकस्य वृष्टः प्रशस्तः अष्टपत्न्यापेक्षया गृहे खरः खरायः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

भा०-ध्वज-धूम-सिंह-शुनक-वृष-खर-गज-ध्वाक्ष ये ध्वजादिक अपनी अपनी दिशामें बलवान होय-ध्वज सर्वदिशाओंमें बलवान होय-पूर्वमुख वृषभ-सिंह पश्चिम विना-यह चार आयों शुभहोय-और अग्न्यागारमें धूमाय शुभहोय-और अंत्यजके शुनक शुभ है-और पक्षिपालकके उष्ट्र शुभ है-और बैश्याके घरमें खरय शुभ है ॥ ८ ॥

प्राहुः प्राहुस्वमंत्यवृश्चिकंकुलीराणांप्रचेतोमुखंजूकोपांत्यगवांयमा
स्यमवलायुगमैणकानांहितम् ॥ सौम्यास्यंगृहमाद्यसिंहधनुषामत्रे
एकाष्ठाननंकृत्वाप्तान्यककुब्जवाक्षवदनंतत्कार्यमास्यनसत् ॥ ९ ॥

एवमायपरत्वेनगृहमुखमुक्ताधुनाराशिपरत्वेनाह । अंत्यवृश्चिककुलीराणांप्राहुस्व
गृहंहितंप्राहुः । अंत्योमीनः वृश्चिकः प्रसिद्धः कुलीरः कर्कः एवामित्यर्थः । जूको
पांत्यगवांप्रचेतोमुखंपश्चिमाभिमुखम् जूकः तुलाउपांत्यः कुंभः गौर्वृषः एवामित्यर्थः ।
अवलायुगमैणकानांयमास्यंदक्षिणामुखम् अबलाकन्या युगमंमिथुनमेणोमकरः एवामि
त्यर्थः । आद्यसिंहधनुषांसौम्यास्यम् आद्योमेपः सिंहधनुषीप्रसिद्धे एषांसौम्यास्यमुत्तरा
मुखंगृहंहितं माहुराचार्याः । एवंचतुर्धागृहमुखमभिधायेदानींतन्निर्णयमाह । अत्रेकाष्ठान
नमित्तिगृहमुखपक्षेपुशोभावकाशानुरूपामिष्टकाष्ठाननामिष्टदिङ्मुखंकृत्वातद्वृहंमाप्तान्यक
कुब्जवाक्षवदनंकार्यम् । आस्ताश्चतावन्यककुभश्चतासुगवाक्षएववदनानियस्यतत्तथा उ
र्वरितपक्षत्रयप्राप्तदिक्षुगवाक्षाः कार्याइत्यर्थः । तथाचवास्तुशास्त्रे “द्वारंचतुर्विधंप्रोक्तंवा
स्तुसंक्रांतिभावजम् । कृत्वाचान्यतमंमुख्यंगवाक्षाद्यैः पराणिच” इतिआस्यमिति । आ
स्यंगृहस्यमुखंकोणस्तंभादिभिर्विद्वंनसत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-॥ १२ । ८ । ४ इन्हों राशियोंके पूर्वमुख गृह शुभ होय-और ७ । ११ । २ इन्हों
राशियोंके पश्चिममुख गृहहोय-६ । ३ । १० । इन्हों राशियोंके दक्षिणमुख गृह होय-
और १ । ५ । ९ इन्हों राशियोंके उत्तर मुखका घर शुभहोय-एक दिशामें गृहका द्वार
करके शेष ३ तीनदिशाओंमें क्षीरीका कण्ठा-और घरके द्वारमें धारी नही देणी ॥ ९ ॥

कोणाध्वभ्रमकूपकर्मतरुद्राःस्तंभदेवेक्षितंसन्नौच्च्यद्विगुणाधिकां
तरभवेवेधेनदोषःकिल ॥ अष्टगृहभूफलेभविहृतेशेपंगृहक्षैभवेह
क्षेसर्पहृतेव्ययोगगृहमसत्स्वल्पायभूरिव्ययम् ॥ १० ॥

एवंगृहमुखनिर्णयमुक्ताधुनाकोणादिविद्वमुखस्यदोषंतदपवादंचाह । कोणाध्वेति ।
कोणोभित्तिकोणः अध्वामार्गः भ्रमोभ्रमयंत्रं घरट्टकुलालचक्रादि कूपः प्रसिद्धः
कर्ममः स्नानादिजानतोनिर्ंतरस्यायी तरुवृक्षः द्वाः द्वारांतरं स्तंभःप्रसिद्धः
देवः स्यावरः एभिर्विद्वेमुखंनसत्स्यादित्यर्थः । अयास्यापवादमाह । सन्नौच्च्येति ।
सन्नौच्च्यद्विगुणाधिकांतरभवेवेधेनदोषः सन्ननोगृहस्यऔच्च्यंतस्यापेक्षयाद्विगुणाधिकां

अयगुणविचारणावधिमाह । यावत्पर्यंतकरैःहस्तैःकृत्वाभूरिगुणंवहुगुणंगृहंहदिअंतः
 करणस्फुरति तत्तावद्विचार्यम् । चेद्यदितैः केवलैःकरैःहस्तैःकृत्वावहुगुणंनस्फुरतितदा
 अंगुलमुखमंगुलादिकंकरेपुक्षित्वायवाविहायतनुयात् कुर्यात् । अथोपायांतरसूचनामा
 ह । श्रीगोपीपतीति । गोपीपतिर्गोपीराजः मंगःमंगनायदेवज्ञः ह्यालुगिह्यालुगिदेवज्ञः एत
 न्मुखैज्योतिर्विद्भिःआयासविच्छित्तयेस्वेष्टायर्क्षफलंनिबद्धं । तदिहास्मिन्गृहाणांविषयेज्ञा
 त्वास्यलंस्वाभीष्टस्यलंसाधयेत् । तथाचगोपीराजः “ विष्णुंव्येकायगोभू १९ हतिभयु
 जिफलंगोपिराजोभ २७ शेषात्सायंवाहाष्टद्वग्रे २१६ द्युतमहि ८ हतादृक् २ प्रकृत्या
 ख्य २१ विश्वे १३ ॥ वाणः ५ सिद्धा २४ ष्टि १६ नागो ८ डु २७ विधृति १९
 गिरिश ११ ज्या ३ कृती २२ द्र १४ तु ६ तत्त्वा २५ त्यष्ट्यं १७ क ९ क्षमा १
 नखे २० ना १२ ण्व ४ विकृति २३ दिनार ५ द्यु ७ त्कृती २६ धृत्य १८ थाशाः १० ”
 इति ॥ अस्यार्थःगोपीराजःविष्णुंविष्णुनामानंशिष्यंप्रत्योदित्यन्वयः । किमाह । हेवि
 ष्णोव्येकायगोभू १९ हतिभयुजिभ २७ शेषात् आहि ८ हतादृक् २ प्रकृत्यादयःफलं
 स्यात् । विगतःएकोयस्मात्सव्येकः सचांसौआयश्चव्येकायः व्येकायश्चगोभूश्चअनयो
 र्हीतिगुणनं व्येकायगोभूहतिश्चभंचव्येकायगोभूहतिभे तयोर्युक्त्योगःतस्यां भशेषात् स
 त्तिर्शतिहृच्छेषात् एकादिपुसप्तविंशतिपर्यतेषु अहिहताअष्टहतादृक्प्रकृत्यादयः फलं
 क्षेत्रफलंस्यादित्यर्थः । कयंभूतंफलं सायमायेनसहवर्तमानंसायमिष्टायसाहितमित्यर्थः ।
 एतत्स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवति । न्यासः वाइत्ययवातत्तायंफलमिष्टाष्टिष्ट १२१६ गन्ध्या
 युतंसत्फलंस्यात् । इष्टश्चाष्टिष्टक्वइष्टाष्टिष्टक् तयोरिर्हीतिः तयायुतमित्यर्थः । इदमपि
 स्वेष्टायनक्षत्रजंफलंभवतीति । अत्रांकन्यासएवव्याख्यानं । तथाचमंगनायदेवज्ञस्यसूत्रम्
 “ इष्टभात्यष्टिपातेयआयस्तेनोनितेष्टकः ॥ त्रिहल्लब्धहतागाश्चि २७ युतेचेष्टायभंभ
 वेत् ” इति ॥ अस्यार्थः इष्टभात्यष्टिपातेइष्टभंचअत्यष्टिश्चतयोर्घातोगुणनंतस्मिन्पृथक्
 स्यापितेयआयस्तेनऊनितेष्टकःयदिऊनोनभवति । तदाअष्टौप्रक्षिप्पस्फोटनीयः ऊनिते
 ष्टापःत्रिहल्लब्धहतागाश्चियुते लब्धेनआहताश्चतेअगाश्चिनश्चतैः पृथक्स्यापितेइष्टभैर
 त्यष्टिपातेयुतेसतिइष्टायभंक्षेत्रफलंभवेत् । आयश्चभंचआयभेइष्टेआयभेयस्मिंस्तत्तया
 अत्रयदित्रिभिर्भिःशेषोभागोनगच्छति तदातत्रतावत् अष्टौक्षेप्याः यावत्त्रिभिर्भागो
 गच्छति । तथाचह्यालुगिदेवज्ञस्यसूत्रम् “ व्येकेष्टर्क्षहताद्विवाणशशिनो १५२ त्यष्ट्या
 युता १७ स्तोपिचव्येकेष्टायहतैकनाग ८१ सहिताः पण्मूर्च्छनाभि २१६ हताः ॥ शेषं
 क्षेत्रफलंभवेदभिमतस्वेष्टायनक्षत्रजंस्यादैर्घ्यतदभीष्टावेतृतिहतंदैर्घ्योद्धृतिर्विस्तृतिः”इति
 स्पष्टायोप्यंश्लोकः । इत्यादिविचारणयाइष्टक्षेत्रफलमवकाशानुरूपंहृदिधृत्वास्यलंसाधये
 दित्यर्थः ॥ १३ ॥

भा०—जितनै हातका बहु गुण घर अपने हृदयमें स्फुरे जितनाही कारणा ॥ और जो
 हातोंसे गुण स्फुरण नही होय तो अंगुलादिकोंको जोडना वा फाडना ॥

भा०—पूर्वकल्पित क्षेत्रका नूतन देर्घ्य सूत्रको द्विगुण करणा ॥ और दोनु तरफ अंतमें पाशों काकै चिन्ह करणा ॥ चिन्हका स्थानको बताते हैं ॥ देर्घ्य क्षेत्रको चारका छे भाग दैके एक अंतमें तीन पादको त्याग करके फेर एक पादपाद पर चिन्ह करणा ॥ और दूसरा क्षेत्रका विस्तारके अर्द्धभागमें चिन्ह करणा । यहां अंग्रेजीयका चिन्ह काफी है ॥ और विस्तारके अर्द्धभागके चिन्हकी कोणा संज्ञा है ॥

अब स्थलका साधनको कहते हैं ॥

भा०-क्षेत्रके मध्यभागमें साधित दिक्सूत्रके ऊपर इष्ट दैर्घ्य मित सूत्रको फैलायके उन्हांके अंतमें शंकुओंको गाढके शंकुओंमें पाशोंको रखके कर्पाख्य चिन्हको लेके एक दिशामें खेचणा जैसे कि उभय शंकु गतरज्जुतुल्य खेचिजै जैसे खेचणी और जहांकोण चिन्ह आवे तहां शंकु देणा-ऐसे दोय कोणोंको साधके फेर रज्जुको चलट देणेसे दूसरे दोय कोण फेर होतेहैं ऐसे चतुष्कोण होजाते हैं ॥ १४ ॥

आग्नेयादिदृढप्रदक्षिणगतंसूत्रंसमासादयेन्मध्येवामकर्पाश्वसुप्तपुरुषं
ध्यात्वा तमुत्तानकम् ॥ अष्टाश्व्यं २८ शमगेंदु १७ संमितलवान्
पुच्छाद्विहायाग्रगोभागोनाभिरितः खनेल्लवमितं वामेऽश्मभिः पूर
येत् ॥ १५ ॥

एवंक्षेत्रसाधनमुक्तासूत्रन्यासमाह । आग्नेयादिति । आग्नेयादिदृढप्रदक्षिणगतंसूत्रं
आसादयेत् मध्येक्षेत्रमध्येवामकर्पाश्वसुप्तपुरुषंप्रागुदकाशिरस्कंध्यात्वा तंध्यातंपुरुषमुत्ता
नकंध्यायेत् । कथंभूतम् पार्श्वस्यलघुमध्यगुरोः परंस्थाद्यथोपरितयैव पूरयेत् पश्चिमंचगुरु
भिः पुनःपुनः सर्वमेवलघुरित्येवं विधिरिति । कथंभूतम् अष्टाश्व्यंशमष्टाश्विनोशाभागा
यास्मिन्सप्तपातम् । अयमर्थः । क्षेत्रप्रमाणंकृकलासरूपं वास्तुपुरुषंप्रकल्प्य ततोऽष्टाश्विंशति
धाकुर्यात् एवमष्टाश्व्यंशंप्रकल्प्य पुच्छात्सकाशात् अगेंदुसंमितलवान्सप्तदशभागान् वि
हायत्यक्ताअग्रगस्तदग्रगोभागोनाभिः इतोनाभिः सकाशात् वामेवामभागे लवसंमितं खनेत्
अनंतरं अश्मभिः पूरयेत् । तथाच ब्रह्मशंभुः “सूत्रभित्तिशिलान्यासस्तंभस्यारोपणं
तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्येकुर्यादित्याह काश्यपः ॥” इति नारदः “नभस्यादिपुमांसे
पुत्रिपुत्रिपुष्यधाक्रमम् । पूर्वादिदिक्शिरावामपार्श्वशायीप्रदक्षिणम् ॥” इति । तथाचशिल्प
शास्त्रे “वास्तोः शिरसिपुच्छेचयाम्यकुशौचपृष्ठतः ॥ आयुःकामः खनेन्नैव वामकुशौच
निःशुभाः ॥ वास्तुक्षेत्रप्रमाणंचकल्पयित्वा स्यवामके ॥ कुशौ स्वातंविधायादौ प्रावभि
पूरयेत्ततः” इति ॥ तथाचलल्लः “त्यजेदशशिरोभागो ह्यग्रे सप्तदशांशकान् । मध्येना
भिर्विजानीयात्तत्रशंकुं प्रतिष्ठयेत् ॥ अस्तिरस्याशिरोयत्रवास्तोस्तद्वृणयेत्करैः । दैर्घ्यं
वानिस्त्विति चैव कृत्वाष्टाभिर्मितांशकान् ॥ इति” ॥ १५ ॥

अब सूत्रन्यासको कहते हैं ॥

भा०-प्रथम तो दृढसूत्रको अग्निरूपसे देणा ॥ और क्षेत्रके मध्यमें वामपार्श्वसे और
प्रागुदकाशिरसे सोता भया पुरुषका ध्यान करणा फेर उसी पुरुषके उत्तानका ध्यान करणा ॥
ऐसे वास्तुपुरुषकी कल्पना करिके उसका अग्रवींश २८ विभाग करणा ॥ फेर उसके
सप्तहर १७ भागको छोटके आगे नाभिस्थान समझना । फिर नाभिके वामभागमें अंश-
प्रमाण खोदके पत्थर भरणा ॥ १५ ॥

नाकालेत्रनिधेयउक्ततरुजोग्यात्सिद्ध २४ विंशा २० पृथ १६ हःकृ
त् १२ संख्यांगुलकस्त्रिभागचतुरस्त्राष्टास्रकानस्रकः ॥ कंवक्षस्थ
लमूरुपादयुगुलंसंस्पृश्यविप्रादिकोरेखांसूत्रवदग्निजेनरचयेत्तद्वच्च
भित्तेःशिलाः ॥ १६ ॥

अयशंकुन्यासमाह । नाकालेइति । अत्रकुक्षिस्यलेनानरः शंकुः कालेमुहूर्तसमये
निधेयः । सकियत्प्रमाणइत्यपेक्षायांनुमानमाह । अग्यात्विप्रात्सकाशात्तवर्णपरत्वेन
सिद्धा २४ विंशा २० पृथ १६ हःकृत् १२ संख्यांगुलकःनिधेयः प्रतिष्ठापनीयः ।
एतदुक्तंभवति । विप्रेणसिद्धसंख्यांगुलकश्चतुर्विंशांगुलोनिधेयः क्षत्रियेणविंशांगुलः
वैश्येनअष्ट्यंगुलः पौंडशांगुलः शूद्रेणाहःकृत्संख्यांगुलोद्वादशांगुलोनिधेयइत्यर्थः । किं
लक्षणोना उक्ततरुजः शास्त्रोक्तवृक्षोद्भवः।पुनःकिंलक्षणः त्रिभागचतुरस्त्राष्टास्रकानस्रकः
त्रिभागेषुचतुरस्त्राष्टास्रकानस्रकाण्यस्मिन्सतथा । एतदुक्तंभवति । यथाप्रमाणंशंकुंत्रि
धाविभज्य आद्यांशंचतुरस्रं द्वितीयांशमष्टास्रं तृतीयांशमनस्रंवर्तुलंकुर्यादितिभावः । तथा
चोक्तंग्रंथांतरे “स्याच्चतुर्विंशविंशाष्टाद्वादशांगुलकैःक्रमात् । विप्रादीनांशंकुमानंस्वर्णवस्त्रा
द्यलंकृतम् ॥ खदिरार्जुनशालोत्पंयुगपत्रतरुद्रवम् । रक्तचंदनपालाशरक्तशालकिलाल
जम् ॥ निंबकारंजकुटजवैणवंविल्ववृक्षजम् । शंकुंत्रिधाविभज्याद्यंचतुरस्रंततःपरम् ॥ अ
ष्टास्रंचतृतीयांशमनस्रमृजुमघ्रणम् । एवंलक्षणसंयुक्तंपरिकल्प्यशुभेदिने ॥ ” इति ॥
अपरेखाकरणमाह।कमिति।अग्निजेनसुवर्णेनब्राह्मणादिकः कादिसंस्पृश्यसूत्रवद्रेखांरचये
त् । सूत्रवदिति आग्नेय्यादिगृहप्रदक्षिणंकुर्यादित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । ब्राह्मणःकंशिरः
स्पृष्टातर्जन्यावाकृत्वाअग्नेयादिप्रदक्षिणंसूत्रानुगतारेखांकुर्यात्।तयैवक्षत्रियोवक्षःस्पृष्ट
द्वारेखांकुर्यात् । वैश्यः ऊरुयुगुलंसंस्पृष्टद्वारेखांकुर्यात् । शूद्रःपादयुगुलंसंस्पृष्टद्वारेखांकुर्यात् ।
तथाचलल्लः “कृत्वासूत्रनिपातंमध्यांगुल्याथवाप्रदेशिन्या । अंगुष्ठेनह्यवाकनका
क्षतरजतमुक्ताभिः ॥ रेखांकुर्यात्”इत्यादि । तथाचभृगुः “विप्रःशीर्षंनृपोवक्षोवैश्यश्चो
रूपरःपदे । स्पृष्टद्वारेखांगृहारेभेकुर्यादग्नेःप्रदक्षिणम् ॥” इति ॥ अग्नेरित्याग्नेय्याः । तथा
चकारिकायाम् “अंगुष्ठकेनदेशिन्यारेखांकुर्वीतसूत्रतः । स्वर्णेनमणिनारूप्यमुक्तादधि
फलाक्षतैः ॥ कुसुमैर्वानशस्त्रेणनलोहेननभस्मना । काष्ठादिभिर्नापस्र्ण्यां नवक्रांदो
पदर्शनात् ॥ शस्त्रेणशस्त्रमृत्युःस्यादित्यादिस्पष्टमीरितम् ॥ ” इति ॥ तथाचवृहद्वास्तु
पद्धती “शस्त्रेणशस्त्रमृत्युर्वधोलोहेनभस्मनाग्निभयम् । तस्करभयंवृणेनचलितिताकाष्ठे
नराजभयम् ॥ वक्राचपादलितितारिपुभयदक्षिशदाविरूपाच । चर्मागारास्यकृतादं
तेनचकर्तुंशुभाय ॥ वैरमपस्र्णालितिताप्रदक्षिणासंपदोविनिर्देश्या ॥” इति ॥ अयशि
लान्यासमाह । भित्तेःशिलाअपिसूत्रवदाचरेयुः आग्नेयादिप्रदक्षिणंसंस्थापयेयुरित्यर्थः ।
तथाचवराहः “दक्षिणपूर्वकोणेकृत्वापूजांशिलांन्यसेत्ययमम् । शयाःप्रदक्षिणेनस्तंभाश्चि
र्वप्रतिष्ठाप्याः ॥” इति ॥ १६ ॥

अब शंकुन्यासको कहते हैं ॥

भा०-मुहूर्तसमयमें वास्तुकी कुक्षिमें शंकु देणा ॥ ब्राह्मणके शंकु २४ चौवीस अंगुल-
का करणा ॥ और क्षत्रियके २० वीस अंगुलका शंकु होता है ॥ और वैश्यके सोलह १६
अंगुलका शंकु होता है ॥ शूद्रके १२ अंगुलका होता है ॥ और शास्त्रोक्तवृक्षका शंकु
होता है ॥ और शंकुका तीन भाग करके आद्यभागमें चतुरस्र करणा ॥ और द्वितीय-
भागमें अष्टास्र करणा ॥ और तृतीयांशमें वर्तुल करणा ॥ अब रेखाकरण कहते हैं ॥ वा-
ह्मण अपने मस्तकको स्पर्श करिके सुवर्णसे आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे सूत्रानुगत रेखा
करणी ॥ ऐसेही क्षत्रिय वक्षःस्थलको स्पर्श करिके रेखा करे ॥ और वैश्य दोनु ऊरुको
स्पर्श करके रेखा करे ॥ ऐसेही शूद्र पादको स्पर्श करिके रेखा करे ॥

अब शिलान्यासको बताते हैं ॥

ऐसेही आग्नेयादि प्रदक्षिणक्रमसे भित्तिकी शिलाकी स्थापन करणी ॥ १६ ॥

पूर्वादौत्रिपदर्थपंचमलवेद्वाःसव्यतोऽकोद्धृतेदैर्घ्येऽंशसमुच्छ्रिता
ब्धिलवकेसर्वासुदिक्षूदिता ॥ स्तंभोग्रेर्दिशि पूजितः सुसमये स्थाप्यः
शिरश्छत्रभाग्विस्ताराष्टिलवान्वितैः कृतकरैस्तुल्यंगृहोच्चविदुः १७

अथभित्तिप्रसंगेनद्वारमाह । दैर्घ्येगृहदैर्घ्ये अंकातेनवभिर्भाजितेसति पूर्वादौदिशिक्र
मेणसव्यतोवामभागात्रिपदर्थपंचमलवेद्वाःद्वारमुक्तं मुनिभिरिति शेषः । त्रयश्चपद्वच अर्थाश्च
पंचचत्रिपदर्थपंच एतेषां संख्या पूरकात्रिपदर्थपंचमास्तेष्वतेलयाश्चतेषां समाहारस्तस्मिन् ।
एतदुक्तं भवति । गृहदैर्घ्येनवभागंकृत्वा पूर्वाभिमुखेगृहेक्रियमाणेवापभागात् अंशद्वयस्य
क्षात्तृतीयांशेद्वारं कर्तव्यम् । दक्षिणाभिमुखेतयैवांशपंचकस्य क्षापष्टशे कार्यम् । पश्चिमाभि
मुखेतयैवांशचतुष्कस्य क्षापंचमांशकार्यम् । उदङ्मुखेपश्चिमांशेपद्वारं कर्तव्यम् । सर्वासुदि
क्षुब्धिलवकेचतुर्भुजिद्वारादिताः । किलक्षणाद्वाः अंशसमुच्छ्रिता द्विभागोच्चा । तथाचवरा
हः “दैर्घ्येनवांशाः पदमत्र सव्याद् द्वारं शुभं प्राक्त्रिचतुर्यभागे । चतुर्यपष्टेदिशि दक्षिण
स्यापश्चाच्चतुःपंचमकेतयोदक् ॥” इति ॥ तथाचचवनः “मानाधिकोनादिभागे द्वारे
नीचमुत्तमः” इति । अथनिष्पन्नासुभित्तिपुस्तंभप्रतिष्ठा माह । स्तंभोग्रेर्दिशीति । अग्रेर्दि
शि आग्नेयासुसमयेपूर्वादितेस्तंभः स्थाप्यः । अत्राप्युक्ततरुजइत्यनुवर्तते । किलक्षणस्तंभः
पूजितः स्वकंचदनां चितः पुनः किलक्षणः शिरश्छत्रभाक्शिरसिछत्रं मजते इति तथा छत्रं तु
काकादिपक्ष्णुपवेशनभयात्स्तंभोपरिक्रियते । तथाचवराहः “छत्रं गंधयुतकृतधूपवि
ठेपनः समुत्थाप्यः । स्तंभस्तयैवकार्योद्धारोच्छ्रायः प्रयत्नेन ॥” इति । तथाचोत्पलः
स्तंभोपरि यदालूककाकगृधादिपक्षिणः । व्यालादपश्चात्तिष्ठतितदाकर्तुर्न शोभनम् ॥ तस्मा
त्स्तंभोपरिच्छत्रं शाखाफलवर्तानुवा । धारयेदयवावस्त्रं मुपैरन्नादिनिक्षिपेत् ॥” इति ॥
गुर्जरदेशेकचित्कालसर्पमवलोकयतच्छून्यदिशिप्रयमस्तंभप्रतिष्ठां कुर्वति । तदसत् । यत्

स्तद्वलोकनं विवाहवेद्यां कोणे पुश्रृंगारार्थं स्तंभान् रोपयति तद्विषयम् । तदप्येकदेशीयम् न
 बहुसंमतम् । कालसर्पस्तु यया “ ईशानतः सर्पतिकालसर्पो विहाय सृष्टिगणयेद्विदिधु । प
 श्चाहूतिस्तन्मुखमध्यपुच्छं त्रिकं त्रिकं वैवृषसंक्रमादेः ॥ अहेः फणायां मरणं वरस्य मध्ये
 कुमार्याः स्वजनस्य पुच्छे । विधेयमेकं किल भूयदेशे विवाहवेद्यां निखने च किलम् ॥ ” इति ।
 वृषादित्रिपुराशिपुरवौ आग्नेय्यां स्तंभारोपणं कार्यम् । सिंहादिपुईशान्यां वृश्चिकादित्रिपुराय
 व्यां घटादित्रिपुरेऋत्यां कर्तव्यमिति । एतद्विवाह एव गृहे सिंहादवलोकनीयं वृषाद्विद्याम् ।
 तथाच “ वृषाद्विद्यां गृहे सिंहाद्विद्यां त्रीणि सुरालये । मुखं मध्यं तथा पुच्छं हित्वा स्तंभं नियो
 जयेत् ॥ ” इति । अन्यच्च गृहस्तंभप्रतिष्ठापनं बहुभिर्ग्रन्थकारैराग्नेय्यां वाभिहितम् । तथाच
 ब्रह्मशंभुः “ सूत्रभित्तिशिलान्यासं स्तंभस्यारोपणं तथा । पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्या
 इकश्यपः ॥ ” इति ॥ तथाच शार्ङ्गधरः “ प्रासादे पुचहर्म्ये पुगृहेष्वन्ये पुसर्वदा । आग्नेय्यां प्रथमं
 स्तंभं स्थापयेत्तद्विधानतः ॥ ” इति ॥ तथाच बराहमिहिराचार्याः “ दक्षिणपूर्वकोणे कृत्वा पूजां
 शिलान्यसेत्प्रथमाम् । शेषाः प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं प्रतिष्ठाप्याः ॥ ” इति ॥ कात्यायनगृह्य
 कारिकायामप्युक्तम् “ एकैकमुच्छ्रयेत् स्तंभं त्रैरेतैः शिलातले । श्रियो वसान इत्येतैरि
 मामित्यादिभिर्गृही । आग्नेयादिपुकोणे पुमंत्रैरेतैः शिलान्यसेत् ॥ ” इति । गृहे हरिहर
 भाष्ये शालापद्धतिष्वप्येवमेवोक्तम् । इत्यलमिति प्रसंगेन । उक्ततरुजइत्युक्तत्वात् शास्त्रां
 तरात्काष्ठान्यवगंतव्यानि । तथाच वास्तुशास्त्रे “ श्रीपर्णारोहिणीशाकसर्जाश्च सरलाः शु
 भाः । पतंगलोभ्रशालारूपास्तालार्जुनकशिशपाः ॥ चन्दनाशोकवदरीमधूकाश्च कदंबकाः ।
 प्रशस्ताश्च शमीनिंबविल्ववर्जगृहांतिके । गृहे काष्ठं समं श्रेष्ठमलिदेविषमं शुभम् ॥ ” इति ।
 नारदः “ लक्षोर्दुर्धरचूतारूपा निंबस्तुहि विभीतकाः । दग्धाः कंटकिनो वृक्षा घटाश्च त्यक्त
 पित्तकाः ॥ अगस्त्यशिशुतालारूपास्तित्तिडीकाश्च निर्दिताः । अन्ये च गृहनिर्माणे योज
 नीयाः सदाद्रुमाः ॥ ” इति । तथाच बराहः “ पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकौ घानतापसाश्च
 जाः । चैत्यसरित्संगमभवाश्च घटतोयसिक्ताश्च ॥ कुंजानुजातवल्लीनिपीडिता वज्रमारु
 तोपहताः । स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्रुष्टदुग्धमधुनिलयाः ॥ तरवो वर्जयितव्याः
 शुभदाः स्युः स्निग्धपत्रकुसुमफलाः । सुरदारुचंदनसमामधुकरतरवः शुभाद्रिजातीनाम् ॥
 सत्रस्यारिष्ठाश्च त्यक्तदिरबिल्वावृद्धिकराः । वैश्यानां जीवस्तादिरकसिंदूरकस्यंदनाश्च शुभ
 फलदाः ॥ तिंदुककेतकसरलार्जुनोत्थसालाश्च गृह्राणां सर्वेषां वाशस्ताः सर्वे वृक्षाश्च निर्दिता
 नोचेत् ॥ ” इति । व्यासोपि “ अन्यवैश्वस्यतंदारुनैवान्यस्मिन्प्रयोजयेत् । न तत्र वसतेः
 कर्ता वसेत्तत्र न जीवति ॥ ” इति । समरंगणे “ इष्टकालोष्णपाणमृत्तिकाजीर्णमायसम् ॥
 तृणं पर्णं बुधैः प्रोक्तं दारुनूतनं गृहाय वै ॥ ” इति ॥ शार्ङ्गधरेण “ नूतने नूतनं काष्ठं जीर्णं जीर्णं
 प्रशस्यते । जीर्णं च नूतनं श्रेष्ठं नो जीर्णं नूतने शुभम् ॥ ” इति । वृक्षच्छेदनप्रार्थना प्रयांतरे
 उक्ता “ यानीह भूतानि वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम् । अन्यत्र वा संपरि
 कल्पयंतु क्षमंतु तान्यद्यनमोऽस्तु तेभ्यः ॥ ” इति । अयं स्तंभप्रसंगेन गृहोच्चितामाह ।

विस्तारोति । विस्तारस्य गृहविस्तारस्य अष्टिलवः षोडशांशस्तेन अन्वितैर्युक्तैः कृतं करैश्चतुर्हस्तैस्तुल्यं समानं गृहो बंधविदुर्मुनय इत्यध्याहारः । तथा च रत्नकोशे “ विस्तार षोडशांशश्चतुर्हस्तो भवेद्गृहोच्छ्रायः ” इति । तथा च लल्लुः “ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं कुड्योत्सेधं यथारुचि ” इति ॥ १७ ॥

अथ द्वारको कहते हैं ।

भा०—गृहके दैर्घ्यका नव ९ भाग करिके पूर्वाभिमुख गृह करणा होयतो वामभागसे अंशद्वयको त्याग करिके तृतीयांशमें द्वार करणा ॥ और दक्षिणाभिमुख करणा होयतो पांच अंशको छोड़के छठे अंशमें करणा ॥ और पश्चिमाभिमुख करणा होयतो चार अंशको छोड़के पांचवा अंशमें करणा ॥ उत्तरमुख करणा होयतो पश्चिमांशमें करणा ॥ और सब दिशाओंमें चौथे भागमें द्वार करणा ॥ द्वारोंको दोय भाग चंचा करणा ॥ और पूर्वोदित समयमें अग्निकोणमें स्तंभस्थापन करणा ॥ उक्तकाष्ठका स्तंभ करणा ॥ और चंदनपुष्पादिकोंसे स्तंभकी पूजन करणी ॥ और स्तंभके मस्तकपर छत्र करणा ॥ अथ स्तंभके प्रसंगसे गृहकी लक्षताको कहते हैं ॥ गृहके विस्तारका षोडशांशयुक्त चार हात घरको ऊंचा करणा ॥ १७ ॥

स्नानाग्निस्वपिवस्त्रभोजनपशुद्रव्यामरौकःस्थितिपूर्वादौ जलमीशि
तुर्दिशि परंवायोरपाङ्गत्रकम् ॥ अल्पेशक्तिभुवोर्यथारुचि परेगेहस्य
दक्षे घरट्वांबूलखलचुल्लिकापितृपदप्रक्षालनान्युचिरे ॥ १८ ॥

अथ मुख्यगृहात्कस्यगृहं कस्यांदिशिकर्तव्यं तदाह । स्नानेति । स्नानप्रसिद्धम् अग्निः प्रसिद्धः स्वपिः शयनं वस्त्राणि प्रसिद्धानि भोजनं प्रसिद्धं पशवो गवादयः द्रव्याणि सुवर्णादीनि अमरादेवाः एषामोकांसि गृहाणि तेषां स्थितिः स्थापनं पूर्वादौ दिशिकर्मेण कार्यमित्यध्याहारः । तथा च नारदः “ स्नानागारं दिशि प्राच्यामाग्नेय्यमाग्निमंदिरम् । याम्यायां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमंदिरम् ॥ प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमंदिरम् । भांडकोशं उत्तरस्यामीशान्यां देवमंदिरम् ॥ ” इति ॥ अथ जलस्थानमाह । ईशितुरीशानस्यां दिशजलं कार्यनान्यत्र । तथा च लल्लुः “ प्राच्यादिदिक्स्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकलहं स्त्रीदोषं च नैष्ठिकं च तात्मजविद्वद्धिः स्यात् ॥ ” इति ॥ अथान्यदप्याह । परमिति । परमनूक्तं पदार्पणं जातं वायोर्दिशि कार्यं । अन्यानि मारुत्यामितेल्लोक्तत्वात् । अपाङ्गदक्षिणस्यां दिशि मूत्रकं कार्यं । स्यलसंकोचे सति एतद्यत्प्रोक्तं तद्गृहमध्ये बाह्यतश्च स्वस्थाने तारतम्ये न योज्यम् । अथ शक्तिभुवोः संकोचे सति कर्तव्यमाह । अल्पेति । शक्तिभुवोरल्पे सति यथारुचि कार्यम् । गेहस्य दक्षे परे आचार्याः परदृष्टादिकमूचिरे । परदृष्टः पिष्टपत्रम् । अनुवदकम् । उल्लुखलादिकं प्रसिद्धम् । तथा चोक्तं ग्रंथांतरे “ उल्लुखलां पिष्टपत्रमग्निस्थानजलाश्रयम् । वैश्मनोदक्षिणे पार्श्वे पितृणां पादशौचनम् ॥ ” इति ॥ १८ ॥

अब कहते हैं कि किसका गृह किसदिशामें करना ॥

भा०-पूर्वमें स्नानागार बनाना ॥ अग्निकोणमें अग्निस्थान ॥ दक्षिणमें शयनस्थान ॥ नैऋतमें वस्त्रस्थान ॥ पश्चिममें भोजनशाला ॥ वायुमें पशुशाला ॥ उत्तरमें द्रव्यशाला ॥ ईशानमें देवमंदिर करना ॥ और ईशान दिशामें जलस्थान ॥ और अन्य संपूर्ण पदार्थों को रखनेके लिये वायुकोणमें शाला करणी ॥ और दक्षिण दिशामें मूत्रस्थान करना ॥ और स्थल थोड़ा होय तो उन दिशाके घरमें करना वा बाहर करना ॥ और शक्ति भूमि अल्प होयतो यथारुचि करना ॥ और घरके दक्षिणमें चक्कि जलस्थान ऊखल चुल्लिका पिट्टियोंके पादशौचादिकका करना यह कोई आचार्यका मत है ॥ १८ ॥

द्वात्रिंशाधिकहस्तमन्धिवदनंतार्णत्वलिंदादिकनैष्वायादिकमीरि-
तंतृणगृहंसर्वेषुमास्सुदितम् ॥ छत्रंवश्यकपाटमर्चिततमंवेश्मोक्त-
रीत्याविशेदारंभोदितमास्सुनारदमतान्माघोर्जशुक्रेषुतु ॥ १९ ॥

अथकेपुकेपुगृहेषु आयादिकंभाव्यंकेपुनभाव्यमित्याह । द्वात्रिंशेभ्यः अधिकाः हस्ताः यस्मिन्गृहेप्रमाणंतत्द्वात्रिंशाधिकहस्तमन्धिवदनंचतुर्मुखं तार्णतृणगृहम् अलिंदादिकम् अलिंदंपट्टिशालेतिलोकेप्रसिद्धम् । आदिशब्देननिर्व्यूहादिगृहभूषणंगृह्यते एषुआयादि कनैर्इरितंनोक्तम् । तथाचदेवज्ञवल्लभे “अलिंदनिर्व्यूहविनिर्गमाद्याश्चतुर्दिशयेगृहभूषणाय ॥ आयादिकंतेपुनर्चितनीयंयतोनेवास्तुपरिग्रहेः” इति । तथाचचिंतामणौ “यत्रदैर्घ्यग्रहादीनांद्वात्रिंशद्वस्तोधिकम् ॥ नतत्रचितयेद्रीमान्गणनायव्ययादिकम्” इति । तथाचराजमार्तंडे “आयव्ययौमासशुद्धिंचितयेन्नतृणालये” इति । तथाचचसिष्ठः “एकादशेयवाद्दैर्घ्ययावद्द्वात्रिंशहस्तकं ॥ तावदायादिकंचित्यंतदूर्ध्वनैवचितयेत्” इति । अथनृपत्रे गृहेविशेषमाह । तृणगृहंसर्वेषुमास्सुदितम् सर्वमासेषुंक्तव्यमित्यर्थः । अथनृपत्रे गृहप्रवेशमाह । छत्रमिति । आरंभोदितमासेपुशास्त्रीरित्यावेश्मगृहंविशेत् आरंभायउदिताः प्रोक्तास्तेचतेमासाश्चतेपुशास्त्रीरित्यासूत्राणुक्तविधिनागृहंप्रावेशस्वामीत्यर्थः । कथंभूतंवेश्म छत्रंकुड्यैराच्छादितं । पुनःकिलक्षणं वश्यकपाटंवश्यमधीनंकपाटंयस्यतत्तायातत्वश्यमिति लापितउद्धाटितेवातयैवास्थिरंभाति । पुनःकिलक्षणम् अचितंतमं तोरणमालाद्यलंकृतम् । तथाचनारदः “अकपाटमनाच्छत्रमदत्तबलिभोजनम् ॥ गृहंनप्रवेशेदेवविषदामाकरंदितम्” इति । तथाचच्यवनः “स्वयमुद्धाटितेरेगोऽपिहितेचकुलक्षयः । नानाधिकोनदिग्भागेद्वारेनीचेसुखक्षयः” इति । अथप्रवेशेमासविशेषमाहनारदमतात् । माघोर्जशुक्रेषुमासेपुगृहंप्रविशेत् माघःप्रसिद्धः ऊर्जःकार्तिकःशुक्रोज्येष्ठः एषुगृहंप्रविशेदित्यर्थः । आरंभोदितमास्स्वित्पनेनतृणगृहस्यसर्वमासेपुविहितत्वात् प्रवेशोपि सर्वमासेषु विहितः । तथाचनारदः “प्रवेशोमध्यमोज्येयःसौम्यकार्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुनैवशास्त्रज्येष्ठमासेपुशोभनः” इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे “गृहारंभोदैतमौषधिंण्येवारीवि

शेदृहम्” इति । तथाचग्रंथांतरे “विशेत्सौम्यायनेहर्म्यतृणामारंतुसर्वदा” इति । तथाच व्यवहारसारतत्वे “सौम्यायनेश्रावणमार्गपौषेजन्मर्शलश्रीपचयंदशंशे ॥ वामंगतेर्केगृह वास्तुपूजांकृत्वाविशेद्वेश्मभकूटशुद्धम्” इति ॥ १९ ॥

अब कोन कोन घरमें आयादिक देखणी और कोन २ में नही देखणी सो कहते हैं-

भा०-और ३२ घंटीस हातके उपर घरमें और चतुर्मुखमें और तृणके घरमें और आर्लंद याने जिसको पांडशाल कहते हैं आदि शब्दसे गृहभूषणादिकमें आयादिक नही देखणी ॥ और घासके मकानको संपूर्ण मासोंमें करणा ॥

अब सिद्ध गृहमें प्रवेशको मुहूर्त कहते हैं-

और जो घरभीतोसे आछादित होय ॥ और खोलणे डांकणे योग्य जिसमें कि मांड होय ॥ और तोरण मालादिकोंसे अलंकृत होय जिस घरमें सूत्रोक्त वास्तुशान्ति करके गृह बनानेमें कहे मासोंमें प्रवेश होना शुभ है ॥ और नारदके मतमें माघ कार्तिक ज्येष्ठ मासोंमें बी प्रवेश करणा लिखा है ॥ १९ ॥

प्रारंभोदितभैः प्रवेशोदितोपूर्वः सपूर्वः स्थिरैर्मन्त्रैश्चाच्युतमूलदक्षसहितैरारंभभैर्द्रव्यात्मकः ॥ कृत्यंवेश्मभवंदिवैवविहितं रात्रौ प्रवेशः क्वचित्सूर्यक्षादिभपंचकंमनुमितादृष्टप्रवेशेन सत् ॥ २० ॥

इदानीमपूर्वादिप्रवेशानाह । प्रारंभेति । प्रारंभोदितभैः गृहप्रारंभोदितनक्षत्रैरपूर्वः प्रवेशः उदितः मुनीद्वैरित्यध्याहारः । अप्रारंभोदितभैरित्युपलक्षणम् । तेन प्रारंभोदिततिथिभादिकंसर्वग्राह्यम् । अपूर्वो नाम नूतनगृहे नयमः प्रवेश उच्यते । स्थिरैर्मन्त्रैश्च नक्षत्रैः सपूर्वः प्रवेश उदितः सपूर्वो नाम यात्रावसानेयः क्रियते । अयमच्युतमूलदक्षसहितैरारंभभैर्द्रव्यात्मकः प्रवेशः उदितः द्रव्यात्मको नाम अग्नादिनामष्टगृहे पुनर्यः क्रियते । तथाच ज्योतिः प्रकाशे “अपूर्वः प्रवेशो गृहारंभधिष्ण्यैर्विधेयः करोमध्यमोत्रेतिकेचित् ॥ सपूर्वः स्थिरैर्मन्त्रैरेव शुद्धैरतो न्याश्विमूलोच्युतारंभधिष्ण्यैः” वसिष्ठः “अपूर्वसंश्रयमं प्रवेशं यात्रावसाने च सपूर्वसंश्रयम् ॥ द्वाद्वहसंवाप्रभयादिजातं गृहप्रवेशं त्रिविधं वदंति” ॥ अयं गृहकृत्यविषये दिनरात्रिविशेषानिर्णयमाह । कृत्यंवेश्मभवाभिधिवेश्मभवं गृहभवं पार्तिकचित्कृत्यं तादिवैवविहितं रात्रौ क्वचिद्विवा मुहूर्ताभावे सति रात्रौ प्रवेशो विहितः नान्यत् । तथाच वसिष्ठः “दिव्यप्रवेशः शुभदः सपुत्रपौत्रादि वृद्धचैनिशिभास्करौदोः ॥ वटेन मत्स्यध्वजवासरस्वरात्रिविना सूर्यातिथिश्च रात्रिम्” इति । अयं कलशवास्तुनक्षत्रशुद्धिमाह । सूर्यक्षादिति । सूर्यनक्षत्रादिभपंचकं नक्षत्रपंचकं तथा सूर्यक्षादिमनुमितात्रतुर्दशमितात्रसत्रादृष्टप्रवेशेन सत् न शुभं स्यात् । अन्यानि शुभानीत्यर्थास्ति द्वादम् । अत्र पूर्वोक्तानां नक्षत्राणां शुभाशुभत्वं ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

अब अपूर्वादिप्रवेशोंका मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-प्रारंभके नक्षत्रोंमें नूतनगृहमें प्रवेश करणा ॥ इस जगह उपलक्षणसे प्रारंभो-
दित तिथिनक्षत्रादिकोंकोबा लेणा ॥ और स्थिर नक्षत्रोंमें और मैत्रनक्षत्रोंमें यात्रासे
आयके प्रवेश शुभ होता है ॥ और पुष्य-मूल-अश्विनीसहित आरंभके नक्षत्रोंमें अश्या-
दिकोंके भयसे फेर प्रवेश करना शुभ है ॥ गृहकमदिनमें मुहूर्त न होयतो रात्रिमें प्रवेश
होवेतो शुभ होय ॥ अब कलशवास्तुनक्षत्रकी शुद्धीको कहते हैं ॥ सूर्यनक्षत्रसे पांच
नक्षत्रोंमें और सूर्यनक्षत्रसे चवदमा १४ नक्षत्रसे आठ नक्षत्रोंमें प्रवेश नहीं करणा ॥ २० ॥

लग्नेचोपचयस्थितैरविमुखैः प्रारंभवत्संस्थितैः सूर्ये वामगते स्वादिग्वं
दनमैवैश्वप्रवेशः शुभः ॥ रंध्रेषु द्विभवेभ्य आसुतगतः सूर्यो यदा स्या
त्तदा पूर्वाद्याननमालयं प्रविशतां स्याद्द्वामगोऽसौ क्रमात् ॥ २१ ॥
इति श्रीनारायणदेवज्ञविरचिते मुहूर्तमार्तण्डे वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ प्रवेशे लग्नशुद्धिमाह । लग्नेशः शुभः स्यात् । रविमुखैः सूर्याद्यैः प्रारंभवत्संस्थितैः
गृहार्थं भव्यं मुक्तं तद्वत्संस्थितैरित्यर्थः । कस्मिन्सति सूर्ये वामगते सति । पुनः कैः स्वादि
ग्वदनमैः यदिङ्मुखं गृहं तद्दिङ्मुखैः प्रवेशोदितैर्नक्षत्रैरित्यर्थः । अथ वामसूर्यलक्षणमा
ह । रंध्रेषु ५ द्वि २ भवे ११ भ्यः लग्नादि अष्टमपंचमद्वितीयैकादशेभ्यः स
काशात् ८ आसुतगतः आपंचमगतः सूर्यो यदा स्यात्तदा पूर्वाद्याननमालयं पूर्वादिमुखं
गृहं प्रविशतां मनुष्याणामसौ सूर्यः क्रमाद्द्वामगतः स्यात् । एतदुक्तं भवति । अष्टमात्पंच
सुवर्तमानोर्कः पूर्वादिमुखं गृहं प्रविशतां वामो भवति । पंचमात्पंचसुगतो दक्षिणामुखं गृहं प्रवि
शतां वामो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तण्डटीकायां मार्तण्डवल्लभायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

भा०-जन्मलग्नसे और जन्म राशिसे उपचयवाले स्थिरलग्नमें गृहप्रवेश शुभ होय ॥
और सूर्यादिकग्रह प्रारंभमें जैसे होय ॥ और वामसूर्य होय तब करणा ॥ और जिस
दिशामें घरका मुख होय उस दिशाके उक्तनक्षत्रोंमें प्रवेश करणा ॥ यह वार्ता एक २ दि-
शामें सात २ नक्षत्र रखके प्रवेश द्वादिदिशामें उक्तनक्षत्र देखणा सो सप्तशलाका बना-
के देखणा ॥

अब वामसूर्य कहते हैं ॥

लग्नसे अष्टमसे ५ पांचतक सूर्य होय तो पूर्वमुखपरमें प्रवेश होणेवालोंके
वामसूर्य होय ॥ और पांचमसे पांचतक दक्षिणमुखगृहमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य
होय ॥ और दोयसे पांचतक पश्चिममुखपरमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥
और इग्योरेसे पांचतक उत्तरमुखगृहमें प्रवेश होणेवालोंके वामसूर्य होय ॥ २१ ॥
इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनामुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोदुरामविरचितायां
मार्तण्डदर्शिन्यां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथसुहृत्तमार्तडेयात्राप्रकरणंप्रारभ्यते ॥ १ ॥ वारेचोपचयाव
हस्यसुदेशास्विष्टप्रयाणंजगुःकर्णात्यादितिभद्विकेषुमृगमैत्राकैषु
नोजन्मभे ॥ सार्पाद्राग्निप्रयाणपादपितृपुत्राष्ट्रयेचाशुभंरिक्ता४
९, १४ पर्व १५, ३० गुहा ६ एमी ८ हरि१२ सितास्येपुत्रशु
क्रोन्मुखम् ॥ १ ॥

अथयात्राप्रकरणंव्याख्यायते तत्रादौयस्मिन्कलियात्राकर्तव्येत्याह। सुदशासु शोभना
दशातर्दशाविंदशोपदशासु उपचयावहस्पग्रहस्यवारेगोचराष्टकवर्गादौशुभफलग्रहस्यवा
रेप्रयाणमिष्टशुभंजगुराचार्याः। केपु कर्णात्यादितिभद्विकेषु कर्णःश्रवणः अंत्यरेवती अदि
तिभंपुनर्वसुः एषाद्विकाः श्रवणधनिष्ठे रेवत्यश्विन्यै पुनर्वसुपुष्यौ एष्वित्यर्थः। पुनःकेपुमृग
मैत्राकैषु मृगःप्रसिद्धः मैत्रमनुराधा अर्कोहस्तः एपुनवनक्षत्रेषुप्रयाणंशुभमित्यर्थः। तत्र
विशेषमाह । नोजन्मभइति । जन्मभेजन्मनक्षत्रेश्रवणाद्यन्यतमेपियानंशुभंनोजगुः।
अययेपुअशुभंतान्याह । सार्पेति । सार्पमाष्टेषा आर्द्राप्रसिद्धा अग्निःकृत्तिका यमोभर
णी अजैकपादः पूर्वाभाद्रपदा पितरोमघा स्वाष्ट्रयेचित्रात्रयेच एपुनवनक्षत्रेषुयानम
शुभंजगुः । अन्यानिनवनक्षत्राणिमध्यमानीत्यर्थतःसिद्धम् । अथयासुतिथिपुअशुभंतदा
हारिकैति । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः पर्वणीपूर्णिमामावास्थे शुहःपष्टी अष्टमीप्रसिद्धा
हरिर्द्वादशी सिताम्यंशुक्रप्रतिपत्तेषुप्रयाणंयानमशुभंजगुः अर्थादस्यासुतिथिपुअशुभम्।
अन्यदुष्टमाह । ह्येति । ज्ञोशुभः शुक्रःप्रसिद्धः तपोरुन्मुखं संमुखयानंमुक्तेष्वपि। तिथिन
क्षत्रादिपुयानंमशुभंजगुः । बुधशुक्रसंमुखंगमनंनकतेव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथयात्राप्रकरणम् ॥

भा०-शुभग्रहकी दशा होवै ॥ और उपचयावहग्रहका वार होय तब यात्रा करणी ॥
श्र० रे० पुन० अश्वि० पुष्य० मृ० अनु० हस्त० इतने नक्षत्र यात्रामें शुभ है ॥ और ज-
न्मनक्षत्रमें यात्रा नहीं करणी ॥ और आष्टेषा-आर्द्रा-कृत्तिका-भरणी-पूर्वाभाद्रपदा-मघा-
चित्रा-स्वाती-विशाखा इतने नक्षत्र यात्रामें अशुभ है-और शुभाशुभसे अन्यनक्षत्रमें
यात्रा मध्यम है ॥ और ४।९।१४। ३०।६।८। १२ शुक्रपक्षकी १ इन ति-
थियोंमें यात्रा अशुभ है ॥ और बुध शुक्रके संमुखमें यात्रा नहीं जाना ॥ १ ॥

प्राक्चंद्रासितशक्रभंवसुपराद्धात्पंचभेज्यानपाक्षपश्चात्कार्कसिता
नुदक्षुजबुधार्थमणस्त्यजेच्छूलकान् ॥ त्रिशाष्टौनवभूमयोभिगिरिं
शाविश्वेपवोऽर्कान्धयः पटशक्रास्तिथिपर्वतादशदशोप्येतास्ति
थीनीशतः ॥ २ ॥

अथशूलानाह । प्रागिति । प्राक्पूर्वस्यादिशिचंद्रासितशक्रभंत्यजेत् चंद्रः सोमवारः
असितःशनिवार शक्रभंज्येष्ठा एतत्रयंपूर्वदिशित्यजेदित्यर्थः । अपाक्दक्षिणस्यां व-
सुपराद्धात् धनिष्ठोत्तराद्धात्पंचनक्षत्राणि ईज्योबृहस्पतिवारः एतान्दक्षिणस्यांत्यजेत् ।
पश्चात्पश्चिमायांदिशिकार्कसितान्त्यजेत् कःरोहिणी अर्कोरविः सितःशुक्रः एतान्पश्चि-
मायांत्यजेदित्यर्थः । उदक् उत्तरस्यांदिशि कुजबुधार्थम्यस्त्यजेत् कुजोमंगलवारः बुधः
प्रसिद्धः अर्यमानामोत्तराफाल्गुनी एतान्शूलकान् उत्तरस्यांत्यजेत् । शूलपदस्यप्रत्येकसंज्ञं
धः । अथयोगिनीमाह । त्रिंशाष्टाविति । एतान्प्रत्येकपदगतान् त्रिंशन् ईशतः ईशान्याः
सकाशात्प्रदक्षिणक्रमेणजह्युः एतांस्तिथीन्त्यजेत् । एतेके त्रिंशा ३० षौच ईशान्यांनव९
भूमयः १ प्राच्यां अग्निः ३ गिरिशाः ११ आग्नेय्यां विश्वे १३ पवः ५ दक्षिणस्यां अर्का १२ वय-
यः १४ नैर्ऋत्यांष्ट ६ शक्राः १४ पश्चिमायां तिथि १५ पर्वताः ७ वायव्यां दश १०
दशः २ उत्तरस्यां अत्रांकन्यासएवव्याख्यानम् ॥ २ ॥

अब शूलको कहते हैं ॥

भा०-चंद्र शनिवार और ज्येष्ठा नक्षत्र इनोके दिन पूर्वदिशमें यात्रा अशुभ है ॥ और
धनिष्ठके अर्द्धभागसे पांच नक्षत्रमें और गुरुशारेके दिन दक्षिणयात्रा नहीं करणी ॥ और
रोहिणीनक्षत्रमें और सूर्य शुक्रके दिनमें पश्चिममें यात्रा अशुभ होय ॥ और भौम बुधवा-
रमें और उत्तराफाल्गुनानक्षत्रमें उत्तरदिशमें यात्रा नहीं करणी ॥

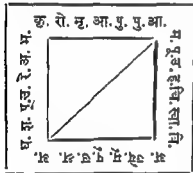
अब योगिनीको कहते हैं ॥

भा०-अमावास्यामें और अष्टमीमें ३० । ८ ईशानमें योगिनी त्याज्य है ॥ और ९ । १
पूर्वमें नहीं जाणा ॥ और अग्निकोणमें ३११ त्याज्य है ॥ और दक्षिणमें १३ । ५ त्याज्य
है ॥ और १२ । ४ नैर्ऋत्यमें त्याज्य है ॥ और ६ । १४ पश्चिममें त्याज्य है ॥ और वायुमें
१५ । ७ त्याज्य है ॥ और १० । २ उत्तरमें त्याज्य है ॥ २ ॥

ऐंद्याद्यग्निभसप्तसप्तभगणोवाय्वग्निकाष्ठास्थितो नोऽल्लंघ्यः परिघ
स्त्वपाक्वरुणभैः प्राच्यैरुदङ्गो जेत् ॥ सर्वांशासुरवीज्यमित्रतुरगे
र्यायादथावश्यकेहित्वाशूलमनिष्टभैर्यदिनिजाशेषांगलब्धिर्व्रजेत् ३

अथान्यर्थात्रिंशमाह । ऐंद्येते । ऐंद्यादिपुदिक्षु अग्निभात्कृत्तिकायाः सकाशात्सप्त
सप्तभगणोभवेत् । एतदुक्तं भवति सप्तशलाकाचक्रं निष्पाद्य पूर्णगतामुसप्तशुरेखासु ईशा-
नतःकृत्तिकादीनिसप्तनक्षत्राणिन्यसेत् । तत्पुरःस्थानिसप्तदक्षिणगतेखासुन्यसेत् । एवंप-
श्चिमोत्तररेखासुक्रमेणन्यसेत् । ततोवायव्याग्नेयदिग्गतारेखांकुर्यात् अस्थारेखायाः परि-
घइतिसंज्ञा । एवंनिष्पादितेचक्रेप्रयोजनमाह । वाय्वग्निकाष्ठास्थितइति । वायुःप्रसिद्धः
अग्निःप्रसिद्धः अनयोःकाष्ठेदिशोवायव्याग्नेय्यौ तत्रस्थितःपरिघःनोऽल्लंघ्यः । अथान्य

त्प्रयोजनमाह । अपागिति । अपाग्दक्षिणस्यांवरुणभैः प्रतीच्यैर्नक्षत्रैर्नव्रजेत् । प्राच्यैर्नक्षत्रैः उदक्उत्तरस्यांदिशिनव्रजेत् नगच्छेत् । तत्तद्दिक्स्यापितनक्षत्रैस्तत्तद्दिग्गमनं सिद्धमेव । सर्वासुसर्वदिक्षुस्वीज्यमित्रतुरगैर्यायात् रविर्हस्तः ईज्यःपुष्यः मित्रमनुरार्धं तुरगोश्विनो एभिर्नक्षत्रैः सर्वासुदिक्षुगमनंशुभमित्यर्थः । अथावश्यकेकृत्येअस्यापवादमाह । अथावश्यकेति । आवश्यकेकृत्येसतिर्निन्दैःअनिष्टभैः यदिक्षुयानिनिन्द्यानिन्दैः पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैस्तस्यांदिशितदाव्रजेत् । तदाकदा यदानिजाशेषांगलब्धिर्भवेत् निजाशायानि जगमनदिशायामिष्टांगलब्धिः इष्टलभलाभःस्यात् । इष्टलभं वक्ष्यमाणलक्षणम् तद्यथाऽक्तगुणसंपन्नंयदास्यात्तदागच्छेदित्यर्थः । नोचेन्नेत्यर्थात्सिद्धम् । किंकृत्वा शूलभं हित्वा पूर्वोक्तशूलनक्षत्रेत्यस्का शूलनक्षत्रेसति निजाशेषांगलब्धावपिनगच्छेदित्यर्थः ३

भा०—कृत्तिकादि सातनक्षत्रोको पूर्वादि चार दिशाओं में देके वायुकोण अग्निकोणमें एक रेखा देणी ॥ इस रेखाको परिघसंज्ञा है इनका उल्लंघन नहीं करना । पश्चिमदिशाके नक्षत्रोंमें दक्षिणकी यात्रा नहीं करणी ॥ और पूर्वदिशाके नक्षत्रोंमें उत्तरकी यात्रा नहीं करणी ॥ जिस दिशाका नक्षत्र होय उसी दिशामें जाणा ॥ और हस्त-पुष्य-अनुराधा-अश्विनी इन नक्षत्रोंमें सारी दिशाओंमें यात्रा करणी अच्छीहोय ॥ और नक्षत्र अशुभ होय न वक्ष्यमाण इष्टलभका लाभ होयतो यात्रामें जाणा परंतु शूलका त्याग करणा ॥ ३ ॥

मिश्राख्यैर्ध्रुवभैर्दिनादिमलवेतीक्ष्णैर्द्वितीयैर्तृतीयैर्नक्षत्रैर्नक्रमशोमृदूग्रचरभैरात्रिभिर्भागेष्वियात् ॥ श्रुत्यर्कैज्यमृगेष्वयंननियमोवैधांत्यपादश्रवस्तिथ्यंशस्त्वभिजिह्वमेसफलदोयामोविनापिक्षणः ॥ ४ ॥

अयान्यदाह । मिश्राख्यैरिति । दिनादिमलवेत्रिधाभक्तस्यदिनस्याद्येशं मिश्राख्यैःसाधारणेर्नक्षत्रैः ध्रुवभैश्चनइयात्नगच्छेत् । द्वितीयभागेतीक्ष्णैः अंतिमेतृतीयभागेक्षिप्रैर्नक्षत्रैर्नयात् । अथरात्रिभिर्भागेपुक्रमशोमृदूग्रचरभैर्नयात् रात्रेःप्रथमेभागेमृदुभिः द्वितीयेभागेरग्नैः तृतीयेभागेचरभैर्नयात् । अथविशेषमाह । श्रुतीति । श्रुत्यर्कैज्यमृगेषु । अयंनियमोऽन । श्रुतिःश्रवणः अर्कोहस्तः ईज्यःपुष्यः मृगःप्रसिद्धः एभिर्नक्षत्रैः सर्वभागेपुगंतव्यमितिभावः । अयाभिजिह्वक्षणंतत्फलंचाह । वैश्वेति । वैश्वमुत्तराषाढातस्यांत्यपादश्रुतुर्यचरणः श्रवणस्यआद्यस्तिथ्यंशः प्रथमःपंचदशांशः एतत्प्रमाणोऽभिजित्स्यात् सोभिजिद्यामोदक्षिणांदिशंविनासर्वादिक्षुफलदः क्षणोमुहूर्तोपि अभिजिद्यामोविनाफलदः यातृणामभीष्टफलदोभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भा०-दिनका तीन भाग करणा सो प्रथम भागमें मिश्र ध्रुव नक्षत्र होय तो प्रथम भागमें यात्रा अशुभ होय ॥ और द्वितीय भागमें तीक्ष्ण नक्षत्र होय तो नही जाणा ॥ और तृतीय भागमें क्षिप्र नक्षत्र होय तो नही जाणा ॥ और रात्रिके प्रथम भागमें मृदुमें यात्रा नही करणी और रात्रिके द्वितीय भागमें उग्र नक्षत्र होय तो यात्रामें नही जाणा । और रात्रिके तृतीय भागमें चर नक्षत्र होय तो यात्रा जाना अशुभ होय ॥ और श्रवण-हस्त-पुष्य-मृग इन नक्षत्रोंमें सारी दिशामें यात्रा शुभ है ॥ और उत्तराषाढका चौथा ४ भाग और श्रवणका १५ पनरहमा भागका नाम अभिजित् है ॥ यह अभिजित् दक्षिण विना और दिशामें शुभ है । और अभिजित् सुहर्तका विचार बी ऐसा होय है ॥ अर्थात् अभिजित् नक्षत्रमें और अभिजित् सुहर्तमें दक्षिण यात्राका निषेध है ॥ ४ ॥

एकाकैद्वयनानुकूलमनिशंभेदिद्वारात्रयोर्भौमेप्राक्छनिचंद्रयोगं
तमपाक्पश्चाज्जगुर्वोहितम् ॥ भृग्वर्काह्नुदुर्गर्कभाद्युभमगैस्तृप्तं
द्विसप्ताडलख्यंगाभ्यांविडलोनयोर्नगमनंश्रीदेवलोक्त्याहितम् ॥५॥

अथान्यदाह । एकाकैद्वयनानुकूलमिति । अर्कश्चंद्रश्चतयोरयनमकैद्वयनमएकचतद
कैद्वयनचतत्तथा तस्यानुकूलगतगमनमनिशमहर्निशंहितं स्यात् । भेदसतिद्वारात्रयोः क्र
मेणशस्तं स्यात् । अयमर्थः । सूर्योदिनस्वामी चंद्रोरात्रिस्वामी द्वौचेदुत्तरायणे स्यातां तदाहर्नि
शमुदगमनंशस्तं द्वौचेदक्षिणायनेभवतस्तदाहर्निशंदक्षिणगमनंशस्तं रात्रौचंद्रायनदिशं
प्रतिगमनंशस्तं स्यात् । अर्थात् अन्यथानशस्तं स्यात् । अत्रप्राचीवत्तरसंबंधिनीज्ञेया तस्माद्य
दादुदगमनंशस्तं तदाप्राग्गमनमपिशस्तं भवति । प्रतीचीदक्षिणसंबंधिनीज्ञेया तेनयदाद
क्षिणदिग्गमनंशस्तं तदाप्रतीचीगमनमपिशस्तं स्यात् । तथाचरत्नकोशे “ दिनकरकरप्रत
तामकरादावुत्तरांचपूर्वांच । यायाच्चककर्कटादौयाम्याशास्यंप्रतीचींच ” ॥ अथान्य
दाह । भौमेइति । भौमेप्राक्पूर्वदिशिगतगमनंहितं स्यात् शनिचंद्रयोरपाक्दक्षिणस्यां
शुगुर्वोः बुधगुर्वोः पश्चात्पश्चिमायां भृग्वर्कान्दिशुक्ररविदिनेउदगुत्तरस्यांगतंहितं स्यात् ।
अपाडलंविडलंचाह । अर्कभादिति । सूर्यनक्षत्रात्शुभं दिननक्षत्रं अगैः सप्तभिस्तृष्ट
शेषितंसत् द्विसप्त द्वौवाप्तवायदाभवतितदाडलः स्यात् । ख्यंगाभ्यांत्रिपदसंख्यकाभ्यां
शेषितंसत् द्विसप्त द्वौवाप्तवायदाभवतितदाडलः स्यात् । अनयोराडलविडलयोर्गमनंश्रीदेवलोक्त्यादेवलपिबचनेनहितं
स्यात् ॥ ५ ॥

भा०-दिनस्वामी सूर्य और रात्रिस्वामी चंद्र यह उभय उत्तरायन होय तो अहर्निश
वत्तरमें और पूर्वमें यात्रा अच्छी होय ॥ और उभय दक्षिणायनमें होय तो अहर्निश द-
क्षिणमें और पश्चिममें यात्रा जानी अच्छा होय ॥ रात्रिमें चंद्रायनमें जाना शुभ होय ॥
अर्थात् अन्यथा नेष्ट होय ॥ और भौमवारके दिन पूर्वयात्रा उत्तमा होय ॥ और शनि
चंद्रके दिन दक्षिणमें श्रेष्ठ है ॥ और बुधके दिन पश्चिममें श्रेष्ठ है ॥ और शुक्रके दिनमें
उत्तरमें श्रेष्ठ है ॥ ५ ॥

अब अडल विडलकों कहते हैं—

भा०—सूर्य नक्षत्रसै दिननक्षत्रतक गिणके सात ७ का भाग देणैसै शेष २ । ७ दीप वा सात रहै तो अडल योग होय ॥ और ३ । ६ तीन वा छ रहै तो विडलयोग होय ॥ इन्हो दोनु योगोंमें यात्रामें नही जाणो ॥ ५ ॥

आज्यंदुग्धगुडौतिलान्दधियवान्माषानिनात्प्राश्यनोशूलेयानम
निष्टमिद्रकंकुभोथाज्यंतिलात्रंतिमीन् ॥ दुग्धंप्राश्यचहस्त्यनोह
यनरैर्यानंसुयानंतयोर्ध्यानाद्वाभवति ब्रुवेथहरिजंतिथ्यादिलक्षाधि
कम् ॥ ६ ॥

अथवारशूलदोहदमाह । सुगमम् । इनात्सूर्यवारात्संकाशात् आज्यादीनिप्राश्य
प्राशयित्वाशूलेवारशूलेयानंप्रयाणमनर्थकृन्नोभवति । अथदिग्दोहदमाह । आज्यमिति ।
घृतादिकंप्राश्यपेद्रचादिपुपूर्वादिपुंस्त्यादिभिर्यानंसुयानंभवति । इस्तीप्रसिद्धः अनः
शकटः हयोअश्वःनरः शिबिकावाहकः । एतदुक्तंभवति घृतंप्राश्यहास्तिनाप्राग्गमनात्सिद्धिः
तिलात्रंतिलौदनंप्राश्यरथेनदक्षिणगमनात्सिद्धिः मत्स्यांप्राश्यअश्वेनपश्चिमगमनात्सि
द्धिः दुग्धंप्राश्यनरैरुदग्गमनात्सिद्धिः स्यादित्यर्थः । असतिसंभवेअभक्ष्येच निर्णयमाह ।
तयोर्भक्षवाहनयोर्ध्यानाद्वायानंसुयानंभवति । अथलग्नशुद्धिसहेतुकामाह । ब्रुवेऽथहरिज
मिति । अथहरिजंलग्नब्रुवेवाचि । कयंभूतं तिथ्यादिलक्षाधिकंतिथ्यादिभ्योलक्षाधिकंवालि
ष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूर्यादि वारोंमें क्रमसै उन्हींको भोजन करके जाय तो वार-
शूलका दीप नही होय ॥

भा०—जैसे सूर्यके दिन घृतको ॥ १ ॥

भा०—चंद्रके दिन दुग्धको ॥ २ ॥

भा०—भौमके दिन गुडको ॥ ३ ॥

भा०—बुधके दिन तिलको ॥ ४ ॥

भा०—शुक्रके दिन दहीको ॥ ५ ॥

भा०—शुक्रके दिन यवको ॥ ६ ॥

भा०—और शनिके दिन उट्टदको खाके यात्रामें जाय तो दीप नही हो।

अब दिग्दोहदको कहते हैं—

भा०—घृत भक्षण करके हातिकी सवारिसे पूर्वदिशामें जाणा शुभ है ॥ और तिलोदन-
को खाके याने तिल चावलके पाककी भोजन करके रथसे दक्षिणमें जाणा शुभ है ॥ और
मत्स्यको भक्षण करके अश्वसे पश्चिममें जाणा शुभ है ॥ और दुग्धपानकरके नरवाहनसे
उत्तरमें जाणा शुभ है ॥ यह वाहन और खानेकी वस्तु नही होय तो ध्यान करलेणो—

अब लग्नको कहते हैं ॥

भा०-तिथ्यादिसे लक्ष गुण लग्न बलवान है ॥ ६ ॥

स्वर्क्षानर्द्धिघटास्तभानृजुगृहान्पष्ठरिपोर्भादनुस्वर्क्षगेशरिपुंखलं
जनिबलत्यक्तंतथासांप्रतम् ॥ यात्रालग्नगतंत्यजेदथदिशामीशा
केशुकौकुजोराहुर्मंदशशांकसौम्यगुरवःकेंद्रेदिगीशेवजेत् ॥ ७ ॥

स्वर्क्षस्वर्क्षानर्द्धिघटादिकंयात्रालग्नगतंत्यजेत् स्वर्क्षस्वराशिः अनर्द्धिःस्वराशेरनुपचय
भवनं घटाःकुम्भः अस्तभमस्तगतग्रहस्यराशिः अनृजुगृहं वक्रग्रहस्यराशिः एतान् रिपो
र्भातुवैरिराशेःपष्ठं अनुपृष्ठोदयं । तथाचबृहज्जातके “गोजाभिकर्किमिथुनाःसमृगानिशा
ख्याः पृष्ठोदयाविमिथुनाःकथितास्तएव”इति॥वृषमेपधनकर्कमकराःपृष्ठोदयाः।स्वर्क्षगि
शरिपुमृक्षं च अंगमृक्षानेतयोरीशःस्वामीतस्यरिपुः तं खलःप्रसिद्धः निजबलत्यक्तंजन्म
निबलहीनंग्रहं तथासांप्रतंग्रस्तुतंबलत्यक्तमित्युक्तंसर्वयात्रालग्नगतंत्यजेत् । अथदि
क्पतीनाह । दिशामिति । दिशांपूर्वादीनामीशाः स्वामिनःअर्कशुक्रादयः पाठक्रमात्स्युः।
केंद्रेदिगीशे १, ४, ७, १० सतिग्रजेद्रच्छेत् । यस्मिन्केंद्रेलालाटगत्वंभवति । तत्केंद्रं
वर्जयित्वा अन्यकेंद्रेदिगीशेसतिग्रजेत् । इदमग्रिमल्लोकैवक्ष्यति ॥ ७ ॥

भा०-स्वराशि-अनुपचयस्थान- कुम्भ-अस्तग्रहकी राशि-वक्रकी राशि-वैरिराशीसे
छटी राशि ६ ॥ पृष्ठोदय २ । १ । १ । १० । ४ स्वराशि लग्न स्वामीका शत्रु-पापग्रह-
और जन्मपञ्जीमें बलहीन होयसो ग्रह-और यात्रा समयमें बलहीन ग्रह ओ पूर्वाक्त सारा
यात्रालग्नमें त्याज्य है ॥ सूर्य शुक्र भौम राहु शनि चंद्र बुध गुरु ए ग्रह क्रमसे पूर्वादि दिशा-
ओंके स्वामी हैं॥और दिशाका स्वामी लालाटग केंद्रविनाके द्वेमें होय तो यात्रामें शुभ है ७

दिवपेनप्रवसेललाटगइनःप्राच्यंतनौभालगःस्यात्पश्चान्मदनेर्कजो
बुगबुधः सौम्यांखगोपाकुजः ॥ ऐश्यांदित्रिगतोगुरुर्ज्वलनदिश्या
यव्ययस्थोभृगुर्वायौपट्सुतगोविधुर्निर्ऋतिदिश्यष्टांकसंस्थंतमः८

अथदिवपतौलालाटगत्वंतदिग्गमननिषेधंलालाटक्षणंचाह । दिक्पेलालाटगेसतिन
प्रवसेत् प्रवासंनकुर्यात् । तनौलग्नवर्तमानइनःसूर्यः प्राक्प्राच्यांदिशिभालगःललाटस्थितः
स्यात् । मदनेसप्तमेवर्तमानोर्कजःशनिः पश्चिमायांललाटस्थितःस्यात् । अंबुगबुधः
चतुर्थगतोबुधः सौम्यामुत्तरस्यांललाटस्थितःस्यात् । संदशमंतद्रतःकुजोभौमः अपा
कृदक्षिणस्यांललाटस्थितःस्यात् । द्वित्रिगतोगुरुःऐश्यामीशान्यांललाटस्थितः स्या
त् । आयव्ययस्यःभृगुःकविःज्वलनदिशिअग्रेय्यांललाटगःस्यात् । पट्सुतगोविधुश्च
द्रःवायौवायव्यांललाटस्थितःस्यात् । अष्टांकसंस्थंतमः अष्टमनवमस्यानस्थोराहुःनिर्ऋ
तिदिशिललाटसंस्थःस्यादिति ॥ ८ ॥

भा०-जो दिशा पति ललाटमें होयतो यात्रामें नही जाणा ॥

अब ललाटको कहते हैं ॥

भा०-सूर्य लग्नमें होय तो पूर्वमें ललाटस्थित होय ॥ और शनि सातमें होय तो पश्चिम दिशामें ललाट स्थित होय ॥ और बुध चौथे होयतो उत्तर दिशामें ललाटस्थित होय ॥ और मंगल दशमें होय तो दक्षिणदिशामें ललाटस्थित होय ॥ गुरु दुजे वा तीजे होयतो ईशानमें ललाटस्थित होय ॥ और शुक्र ११ । १२ इग्यारमें वा बारमें होवे तो अग्नि दिशामें ललाटस्थित होय ॥ और चंद्र ६ । ५ छटे वा पांचमें होय तो वायुमें ललाटस्थित होय ॥ और राहु ८ । ९ आठमें वा नमे होय तो नैऋतमें ललाट स्थित होय ॥ ८ ॥

वक्रीकेंद्रगतस्तदीयदिवसोलग्न्येऽस्यवर्गोभवेद्यातुर्नाशकरः शुभो
पितनुगोजन्मर्क्षलग्नेद्रिपुः॥द्वीशाश्रयं वज्रभाग्यभानिगुरुभंपौष्णां
तकेसार्पभंजन्मर्क्षानिखेरुपप्लवहर्त्स्वेतस्तनौहानिकृत् ॥ ९ ॥

वक्रीति । वक्रीग्रहःकेंद्रगतःसन् यातुर्गमनकर्तुर्नाशकरः स्यात् । तदीयदिवसोपि व
क्रग्रहस्यदिवसोपियातुर्नाशकरः स्यात् । लग्नस्यवर्गोपिनाशकरःस्यात् । जन्मर्क्षलग्नेद्रिपुः
शुभोपितनुगोयातुर्नाशकरःस्यात् । जन्मराशिजन्मलग्नतयोःईशौतयोःरिपुः । अथसूर्या
दीनांजन्मनक्षत्रमाह । द्वीशेति । खेःअर्कतःग्रहाणांद्वीशादीनिजन्मर्क्षानिजन्म
नक्षत्राणिस्थुः । द्वीशंविशाखासूर्यस्य अग्निःकृत्तिकाचंद्रस्य अंबुपूर्वाषाढाभौ
मस्य अजःश्रवणोबुधस्य भाग्यभंपूर्वाफाल्गुनीशुरोः गुरुःपुष्यःशुक्रस्य पौष्णं
रेवतीशनेःयाम्यंभरणीराहोः सर्पमाश्लेषाकेतोः । उपप्लवइति । उपप्लवगतोनाम यदी
यभंयस्यग्रहस्यभंजन्मनक्षत्रंहर्तृत्रिविधीत्पातहर्तृस्यात् । असौग्रहोलग्न्येस्थितोहानि
कृत्स्यात् ॥ ९ ॥

भा०-वक्री ग्रह जो केंद्रमें १ । ४ । ७ । १० होय तो यात्रा करणवालेका मृत्यु होय ॥
और यात्रामें वक्र ग्रहका दिन बी अशुभ है ॥ और जन्मपशिका और जन्मलग्नका
स्वामीका शत्रु शुभ ग्रह होयतो बी लग्नमें अशुभ है ॥ और यह क्रमसे सूर्यादिकोंके
जन्म नक्षत्र हैं सो दिखते हैं ॥ सूर्यका जन्मनक्षत्र विशाखा है । चंद्रका कृ० भौमका
पू० पा० । बुधका श्र० । गुरुका पूर्वाभा० । शुक्रका पुष्य । शनिका रे० । राहुका भ० । केतुका
अश्लेषा है ॥ जिन ग्रहका जन्म नक्षत्र उत्पातहत होय वह ग्रह लग्नमें होयतो अशुभ है ॥ ९ ॥

वेज्ञिः सौम्ययुतस्तनौजनुपियेसद्भिर्युताराशयोजन्माज्जोपचय
स्थिताअपितनोःस्वर्क्षोच्चमित्रर्क्षगाः ॥ पापाअप्यतिशोभनास्त
नुगताजन्मेश्वरौकेंद्रगौस्वारात्यह्नितनौशुभोनफलदोमित्राह्नेपा
पार्थदः ॥ १० ॥

वेशिरिते । सूर्याद्वितीयोराशिर्वेशिःससौम्ययुतःसन् अंगगोलग्रगोऽतिशोभनःस्यात् ।
जनुषिजन्मकालेसद्भिर्ग्रहेयुतायेराशयःतनुगताः अतिशोभनाःस्युः । जन्माब्जोपचय
स्थिताः जन्माब्जो जन्मचंद्रः तस्मादुपचयानित्रिपदेकादशतमानितेपुस्थिताग्रहास्तेतनु
गताःअतिशोभनाः तनोरपिजन्मलग्नादप्युपचयस्यलग्नगताःअतिशोभनाःस्युः । स्वर्क्षोच्च
मित्रर्क्षगाः जन्मनियेस्वर्क्षगाः उच्चगाः मित्रर्क्षगास्तेऽपिशोभनाः स्युः । जन्मे
श्वरौजन्मराशिजन्मलग्नस्वामिनौकेंद्रगौःअतिशोभनौस्याताम् । स्वारात्यद्विस्वैर्विवारे
शुभःशुभग्रहः तनौलग्नवर्तमानोनफलदोभवति । मित्राद्विपापःतनौवर्तमानोऽर्थदःस्या
त् । तथाचयवनः “रक्षकावर्द्धकाश्चैवयेस्युर्जन्मनिनायकाः।तान्पापानपिनिःशंकोयात्रा
लग्नेनियोजयेत् ॥” इत्यादि ॥ १० ॥

जन्मपत्रिकामें जहां सूर्य होय उससे द्वितीय-
राशिकी वेशिसंज्ञा है ॥

भा०-वह राशि सौम्यग्रह युक्त यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्मसमयमें सौम्य
युक्त राशियों यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्म चंद्रसे ३।६।११।१० इन्हों
स्थानोंमें स्थित ग्रह यात्रालग्नमें होवेतो शुभ होय ॥ और जन्मसमयमें स्वर्क्ष उच्चग
मित्रर्क्षग्र जो पापग्रह होयके यात्रालग्नमें होयतो शुभ होय ॥ जन्मराशि और जन्मलग्न-
स्वामी इन्हों स्थानोंमें १।४।७।१०। होवे तो शुभ होय ॥ और जो शुभ ग्रह लग्नमें
होवे और अपने रिपुग्रहका वार होयतो अनिष्ट होय ॥ और पापग्रह लग्नमें होवे ने मित्र-
ग्रहका दिन होयतो अर्थद होय ॥ १० ॥

ऽयायार्थन्यगताःखलाः खड्गजोब्जोत्पाद्यपष्टाष्टगोभूयःसोपचितो
स्तर्खांबुसुतगःशुक्रोस्तर्ज्योमृतौ ॥ नष्टज्ञोव्ययगोग्रहान्वितश
शीयातुर्महाविघ्नदाअन्यस्थानगताजयार्थसुखदास्त्याज्यंपुरोक्तं
चेत् ॥ ११ ॥

अथयात्रालग्नैष्टाननिष्ठांश्चलोकैकैकेनाह । ऽयायार्थन्यगताःखलाः ऽया३ या ११
रिभ्यः ६ अन्यानि १, २, ४, ५, ७, ८, ९, १०, १२ तत्रगताःखलाःपापग्रहाःस्तेद
शमे इनजःशनिः । ऽयायार्थन्यगताः खलाइत्यनेनैवसिद्धेपिशेषदुष्टफलज्ञापनार्थखड्ग
जइत्युक्तम् । अंत्या १२ च १ पष्टा ६ पृ ८ गोन्जश्चंद्रः भूयःपुनःसचंद्रःअपचितःक्षीण
चंद्रः कृष्णपक्षचंद्रः अस्त ७ खां १० शुद्ध सुत ५ गःअस्त ७ शुक्रःइज्योगुरुमृतौ ८
नष्टतोस्तमितबुधोव्यय १२ गतःग्रहान्वितःशशीयेनकेनापिग्रहेणग्रहाभ्यामपिग्रहैर्वायुक्त
श्चंद्रमाः एतेप्रत्येकंपातुर्महाविघ्नदाःस्युः । नानाप्रकारेणमरणभंगादीन्ददतीत्यर्थः ।
अन्यस्थानगताःउक्तेभ्योऽन्यस्थानगताःसंतस्तदाजयार्थसुखदाः । तदाकदा चेद्यदिपु
रोक्तंत्याज्यंनस्यात् ॥ ११ ॥

भा०—और इन्हीं स्थानोंमें १।२।४।५।७।८।९।१०। १२ पापग्रह होवें ॥ और दशम १० स्थानमें शनि होवें ॥ और १२।१।६।८ चंद्रमा होय ॥ और क्षीणचंद्रमा ७।१०।४।५ इन्हीं स्थानोंमें होवें ॥ और शुक्र ७ सातमें होय ॥ और गुरु ८ आठमें होय ॥ और अस्त बुध १२ बारमें होय ॥ और चंद्रमा कोई ग्रहसे युक्त होयतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करे ॥ और प्रथम कये त्याज्य नहीं होवेंतो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं ॥ ११ ॥

**स्वग्रामैकपुरात्मसद्गसुचतुर्वक्त्रेचतुःशालकेतूद्वाहेपुवधूप्रवेशनृप
भीदुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृगवसिष्ठाञ्चंगिरः
काश्यपेभारद्वाजजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखं ॥ १२ ॥**

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह । स्वग्रामेति । स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसद्गआत्मग्रहं चतुर्मुखेचतुर्वक्त्रे चतुःशालकंप्रसिद्धं सद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयःविवाहाः तेपुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगवसिष्ठाञ्चंगिरःकाश्यपेभृगवादिगोत्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोगोत्रयोः एपूक्तेपुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहि तस्यात् । अत्रयधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोक्तः तत्तुभर्त्रासद्गमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोद्विद्यते नवोदायास्तुवंध्यात्वमिति । तथाचभीषराक्रमे “स्वाभिनानीयमानायांप्रतिशुक्रोनविद्यते” इति ॥ तथाचमतांतरे “नवोदायास्तुवंध्यात्वयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदप्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे॥” इति । तथाचललुः “स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतयोद्वाहेनववध्यागृहगमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति॥” इति । तथाचमत्स्यपुराणे “चतुःशालचतुर्द्वारमल्लिदैः सर्वतोयुतम् । नाम्नातत्सर्वतोभद्रंनतत्रप्रतिशुक्रत॥” इति । तथाचवसिष्ठः “काश्यपेपुवसिष्ठेपुभृगवञ्चंगिरसेपुचाभारद्वाजेपुवात्स्येपुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥” इति ॥ १२ ॥

परपूर्वयोःपश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात्शुक्रविपर्यासात् आवश्यककृत्येति यानंस
 त्स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रपूर्वकपालंगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसति
 पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे “अत्युत्सुकेपुयावत्प्राक्पालस्योभृगुर्भवेत्ताव
 त्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचीं प्रत्यक्स्यतस्तथा॥” इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति ।
 राजात्रिदिवसैरेकान्विषदक्रोशकान्प्रजेत् । एतदुक्तंभवति।प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्विती
 यदिनेचतुःक्रोशान् तृतीयेपदक्रोशान् अर्थात्परतोययेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजा
 तर्पितवद्विभूसुरसुहृत् वह्निरग्निः भूसुराब्राह्मणाः सुहृदोवांधवाः तेतर्पिताः वाद्विभूसुर
 सुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिच्चरुतिलादिनावर्द्धितर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूसु
 रांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणादिभिःसुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वाप्रजेदिति।किंकुर्वन् स्नेहानु
 वृत्तित्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्।अयंभावः यात्रार्थवर्हिर्गत्वापुत्रादिस्नेहव
 शात्तदवलोकनार्थगृहं नागच्छेदिति।कथंभूतोराजा ततः बुभुक्षितो नगच्छेदितिभावः।पुनः
 किलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां “स्वनिकेतात्सुर
 भवनात्प्रधानादाश्रमाद्गुरुगृहाद्वापि।यायात्कृताग्रिकार्यःप्राश्यहविष्यं द्विजानुमतम्”इति ।
 तथाचवृहस्पतिः “दैवज्ञं पूजयित्वा तु विदुषः पूज्यशक्तिः।प्रदक्षिणमिमान् कृत्वातिष्ठं ध्या
 येदुमापतिम्॥”इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे “संतोष्यस्वांगनां विप्रान् जह्यात्प्रतिरथादि
 कम् । शुचिः शुक्लांबरोष्णीपोनत्वेष्टं सुमना प्रजेत्॥”इति । तथाचकश्यपः “यात्रासमयेवृ
 द्धानुपरागेग्रहस्यवैषम्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैः संपूज्य श्रद्धया च देवज्ञम्”॥इति।वृहद्यात्रायां
 “स्नातोभुक्तो नुलितश्च सर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरः श्रोमानध्वगः सुखमेधते”इति।भूपा
 लवल्लभे “ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वा गृहं नैव सिद्धिकामो विशे
 दृहम्” इति । लल्लुः “यात्रायां प्रस्थितो यश्च ब्राह्मणानवमन्यते॥तदंतं जीवितंतस्य ना
 सौ प्रतिनिवर्तते” इति । वृहद्यात्रायाम् “यस्तु संप्रस्थितो यात्रां स्वभार्यानां भिनंदति।
 भार्यावानाभिनंदेत नास्य प्रतिनिवर्तनम्”इति । तथाचरत्नावल्याम् “क्रोशं वापि दिवा पथर्धं
 मयमेह निशस्यते । द्वितीयो जनंगत्वा निवसेत महीपतिः ॥ तृतीये योजनं सार्द्धं वसेदाक्र
 म्यदूरतः । ततः परं योऽष्टं तु यायान् मार्गं मदीश्वरः” इति ॥ १३ ॥

भा०-और इन्हों स्थानोंमें १।२।४।५।७।८।९।१०। १२ पापग्रह होवें ॥ और दशम १० स्थानमें शनि होवें ॥ और १२।१।६।८ चंद्रमा होय ॥ और क्षीणचंद्रमा ७।१०।४।५ इन्हों स्थानोंमें होवें ॥ और शुक्र ७ सातमें होय ॥ और गुरु ८ आठमें होय ॥ और अस्त बुध १२ बारमें होय ॥ और चंद्रमा कोई ग्रहसे युक्त होयतो यात्रा कर्ताके यह प्रत्येक महाविघ्न करै ॥ और प्रथम कये त्याज्य नहीं होवेंतो यह ग्रह उक्तसे अन्य स्थानोंमें शुभ होते हैं ॥ ११ ॥

**स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसुचतुर्वक्त्रेचतुःशालकेतूद्वाहेषुवधूप्रवेशनृप
भीदुर्भिक्षपीडासुच ॥ तीर्थस्वामिनि देशयोर्भृग्वसिष्ठात्र्यंगिरः
काश्यपेभारद्वाजजवात्स्ययोर्हितकरंयानंसितज्ञोन्मुखं ॥ १२ ॥**

अथप्रतिबुधशुक्रापवादमाह । स्वग्रामेति । स्वग्रामः प्रसिद्धः एकपुरंप्रसिद्धम् आत्मसद्मआत्मगृहं चतुर्मुखेचतुर्वक्त्रे चतुःशालकंप्रसिद्धं उद्वाहाः विवाहाः ब्राह्मादयःविवाहाः तेषुवधूप्रवेशः नृपभीराजभयं दुर्भिक्षपीडाः प्रसिद्धाः तासु तीर्थस्वामिनिदेशयोः तीर्थतीर्थगमनं स्वामिनिदेशः स्वाम्याज्ञा तयोः भृगुवसिष्ठात्र्यंगिरःकाश्यपेभृग्वदिगोत्रसमूहे भारद्वाजजवात्स्ययोर्गोत्रयोः एपुक्तेषुसितज्ञोन्मुखं शुक्रबुधसंमुखंयानंगमनंहितंस्यात् । अत्रवधूप्रवेशेप्रतिशुक्रदोषोक्तः तत्तुभर्त्रासहगमनविषयम् भर्त्राविनागमने दोषोदृश्यते नवोढायास्तुबंध्यात्वमिति । तथाचभीपराक्रमे “स्वामिनानीयमानायांप्रतिशुक्रोनविद्यते” इति ॥ तथाचमतांतरे “नवोढायास्तुबंध्यात्वंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदत्रविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे॥” इति । तथाचलल्लुः “स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविग्रहेतयोद्वाहेनववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्राविचारणानास्ति॥” इति । तथाचमत्स्यपुराणे “चतुःशालचतुर्द्वारमालिदैः सर्वतोयुतम् । नात्रातत्सर्वतोभद्रंनतत्रप्रतिशुक्रतः॥” इति ॥ तथाचवसिष्ठः “काश्यपेषुवसिष्ठेषुभृग्वसिष्ठात्र्यंगिरसेषुचाभारद्वाजेषुवात्स्येषुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥” इति ॥ १२ ॥

परपूर्वयोःपश्चिमपूर्वयोः सितविपर्यासात्शुक्रविपर्यासात् आवश्यककृत्येति यानंस
 त्स्यात् । एतदुक्तंभवति । शुक्रपूर्वकपालंगतेसतिपश्चिमांगच्छेत् पश्चिमकपालंगतेसति
 पूर्वांगच्छेत् । तथाचज्योतिःप्रकाशे “अत्युत्सुकेपुयावत्प्राक्पालस्योभृगुर्भवेत्ताव
 त्पाशिदिशंगच्छेत्प्राचींप्रत्यक्स्यितस्तथा॥” इति । अथप्रयाणविधिमाह । राजेति ।
 राजात्रिदिवसैरेकाद्विपट्क्रोशकान्ब्रजेत् । एतदुक्तंभवति।प्रथमदिनेक्रोशंगच्छेत् द्विती
 यदिनेचतुःक्रोशान् तृतीयेपट्क्रोशान् अर्थात्परतोयथेच्छंगच्छेत् । कथंभूतोराजा
 तर्पितवद्विभ्रसुरसुहृत् वद्विरग्निः भ्रसुराब्राह्मणाः सुहृदोवांधवाः तैतर्पिताः वद्विभ्रसुर
 सुहृदोयेनसतथा । अत्रायंभावः समिञ्चरुतिलादिनावर्द्धितर्पयित्वा दक्षिणान्नादिभिर्भूमु
 रांस्तर्पयित्वा वस्त्रालंकरणदिभिःसुहृदः कलत्रादींस्तर्पयित्वाब्रजेदिति।किंकुर्वन् स्नेहानु
 वृत्तित्यजन्सन् स्नेहेनअनुवृत्तिः पुनर्गृहागमनम्।अयंभावः यात्रार्थंबहिर्गत्वापुत्रादिस्नेहव
 शात्तदवलोकनार्थंगृहंनगच्छेदिति।कथंभूतोराजा वृत्तः बुभुक्षितानगच्छेदितिभावः।पुनः
 किंलक्षणः कार्यमनाः कार्यायउत्कंठितांतःकरणः । तथाचरत्नावल्यां “स्वनिकेतात्सुर
 भवनात्प्रधानादाश्रमादुरुगृहाद्वापि।यायात्कृताग्रिकार्यःप्राश्यहविष्यंद्विजानुमतम्”इति ।
 तथाचबृहस्पतिः “दैवज्ञंपूजयित्वातुविदुषःपूज्यशक्तितः।प्रदक्षिणमिमान्कृत्वातिष्ठन्ध्या
 येदुमापतिम्॥”इति । तथाचज्योतिःप्रकाशे “संतोष्यस्वांगनांविमान्जह्यात्प्रतिरथादि
 कम् । शुचिःशुक्लांबरोष्णीपोनत्वेष्टुमनाब्रजेत्॥”इति । तथाचकश्यपः “यात्रासमयेवृ
 द्धानुपरागेग्रहस्यवैषम्ये । गोभूहिरण्यवस्त्रैःसंपूज्यश्रद्धयाचदैवज्ञम्”॥इति।बृहद्यात्रायां
 “ज्ञातोभुक्तोनुलितश्चसर्वालंकारभूषितः।शुक्लांबरधरःश्रीमानध्वगःसुखमेधते”इति।भूपा
 लवल्लभे “ब्राह्मणान्नावमन्येतकोपयेन्ननिजांगनाम् । यात्रांकृत्वागृहंनैवसिद्धिकामोविशे
 दृढम् ” इति । लल्लः “यात्रायांप्रस्थितोयश्चब्राह्मणानवमन्यते॥तदंतंजीवितंतस्यना
 सोप्रतिनिवर्तते ” इति । बृहद्यात्रायाम् “ यस्तुसंप्रस्थितोयात्रांस्वभार्यानाभिनंदति।
 भार्यावानाभिनंदेतनास्यप्रतिनिवर्तनम्”इति । तथाचरत्नावल्याम् “क्रोशंवायदिवाप्यर्थ
 प्रथमेदनिशस्यते । द्वितीयेयोजनंगत्वानिवसेतमहीपतिः ॥ तृतीयेयोजनंसार्द्धवसेदाक्र
 म्यदूरतः । ततः परंयथेष्टंतुयायान्मार्गमहीश्वरः ” इति ॥ १३ ॥

क्रोधक्षौररतिश्रमामिषगुडद्यूताश्रुदुग्धासवक्षाराभ्यंगभयासितां व
रवमीस्तैलंकटूज्ज्वलेदमे ॥ क्षौरक्षौररतीः क्रमात्रिशरसताहंपरंतदि
नेरोगंरुयार्तवकंसितान्यतिलकंप्रस्थानकेपीतिच ॥ ३४ ॥

अथयातृकस्यनियमानाह । क्रोधःप्रसिद्धः क्षौरःप्रसिद्धं रतिर्मथुनं श्रमःक्षेशः आमि
पंमांसं गुडःप्रसिद्धः द्यूतंद्यूतवरणं अश्रु अश्रुमोचनं दुग्धंप्रसिद्धम् आसवोमद्यं क्षारं
क्षारधान्यंमाषादि अभ्यंगस्तैलाभ्यंगः भयंशंका रिपुभयमित्यर्थः । असितांवराणि
अशुभ्रवस्त्राणि रक्तकृष्णादीनि वमिर्वमनं तैलंप्रसिद्धं कटुमरीचादि इत्येतद्रमे
गमनेज्ज्वलेत् त्यजेत् । अथउक्तेपुर्किंकिकतिदिनेत्यजेदित्याह । क्षीरेति । क्षीरक्षौर
रतीःक्रमात् त्रि ३ शर ५ सप्ताहं ७ त्यजेत् क्षीरंदुग्धंज्वहं ३ क्षौरंक्षाराहंपंचाहं ५ रतिं
सप्ताहंत्यजेदित्यर्थः । परमुर्वरिततद्दिनेप्रयाणदिनेत्यजेत् रोगंव्याधिंयावद्वाधृत्यजेत्
रुयार्तवंबीजदानपर्यंतंत्यजेत् सितान्यतिलकं श्वेतव्यतिरिक्तंतिलकं पीतकौकुमादिकंत
दिनेत्यजेत् प्रस्थानकेपिइत्येतत् त्यजेत् प्रस्थानकंनाममुहूर्तसमयेकिंचिदभीष्टवस्तुचा
लनम् । तदुक्तंरत्नमालायां “छत्रायुधाद्यंमनसस्त्वभीष्टप्रचालयेद्देजयिकंजयार्थं” इति
एतत्तुकार्यवशात्क्रियते प्रस्थानेसंपूर्णफलंनास्ति । तथाचरत्नकोशे “कार्यवशात्स्वयम
गमेभूभर्तुः केचिदाचार्याःछत्रायुधाद्यभीष्टैर्जयिकंनिर्गमेकुर्युः” इति । तथाचगर्भः
“स्वक्षरीरेणयःकश्चिन्निर्गच्छेच्छ्रद्धयान्वितः।तस्ययात्राफलंसर्वसंपूर्णपयसिद्वयति” इति
तच्चालनावधिर्ग्रंथांतरात् “गृहाद्गृहांतरंगर्गाहहसीमांतरंभृगुः । शरक्षेपाद्भरद्वाजोवसि
ष्ठोनिगराद्दहिः” इति । एवंप्रस्थानेकृतेपिस्वयमन्यस्मिन्सुदिनेगच्छेत् । तथाचज्योतिः
प्रकाशे “प्रस्थानेपिकृतेनेयान्महादोषान्वितेदिने ॥ गर्भयोगंविनाकालवृष्ट्यादौचाक्षुते
तथा” इति।रत्नमालायाम् “वसेन्नचैकत्रदशाक्षितीशोदिनानिनोसप्तचमांडलीकः ॥ यः
प्राकृतःसोपिचपंचरात्रंभद्रेणयात्रापरतः प्रयोज्या ” इति । एवंविधेप्रस्थानेपिक्रोधक्षौ
ररत्यादीन्वर्जयेदित्यर्थः । गर्भः “क्रोधक्षौरंतयावांतितैलाभ्यंगाश्रुमोक्षणम् ॥ द्यूतंमां
संगुडंतैलंपानंमद्यंपरित्यजेत् ” इति । रत्नकोशे “कालीयकंहिंगुलकः कुंकुमंरक्तचं
दनम् ॥ पीतंरक्तंचवसनंयातुर्नेष्टानितत्क्षणात् ” इति वृहदात्रायाम् “कटुतेलगुडक्षौ
रपक्वमांसाशनंतथा॥श्रुत्वयोषातिमोहेनव्याधितःसनिवर्तते ” इति।लघुः “प्रमत्तो
पिथीभीतःशांतः क्रुद्धोबुभुक्षितः ॥ अध्वानंनप्रपद्येतस्त्रीविवेपस्तथैवच ” ॥ रत्ना
“स्वकीयांप. कीयांकाश्चिद्यंपरुपमेववा ॥ ताडयित्वातुयोगच्छेत्तदंततस्यजीवि
त्यजेत् ॥ भृगुः “त्रितंत्रंवर्जयेत्क्षीरंपंचाहंसुरकर्मच ॥ तदहश्चावशेषाणि सप्ताहंमे
अपान्यंचाकति । मानायागमनलक्षणंगोक्तज्ञेयम् “मुहूर्तसमयेमातोदंश्चारांमि
संमुत्संपानंसत् शुभे, स्यात्सविप्रायपुराणैःस्वजनेर्गृतः ॥ पूर्वदक्षिणमुहूर्तपादंयात्रांनरा
दंघोभवेच्छुक्रःप्रवेशेनिर्गमः, निमित्तानिचसंजनेत् ” इति ॥ १५ ॥

भा०-और यात्रा जावे तब क्रोध नहीं करना और क्षौर-मैथुन-क्लेश-मांस-गुल-जूआ-असुषात-दुग्ध-मद्य-धान्य-उदद आदिक-तैलाभ्यंग-भय-शंका-कृष्णवस्त्र-वसन-तैल-मषिच आदिक इन्होंका यात्रामें त्याग करना ॥ और यात्रा जाणेके पूर्व तीन दिनमें दुग्ध-पान नहीं करना ॥ और सात दिन पूर्व स्त्रीसंग नहीं करना ॥ और अन्यकामोंको उसी प्रयाणदिनमें नहीं करना ॥ और रोग जहांतक होय तहांतक प्रयाण नहीं करना ॥ और बीज दान पर्यंत स्त्रीके आर्तवमें प्रयाण नहीं करना ॥ और श्वेतविना रक्त पीतादि तिलक उसी दिन नहीं करना ॥ और मुहूर्तसमयमें अपनी प्रिय वस्तुकी भेजे वह प्रस्थान होताहै । उस प्रस्थानमेंभी पूर्वोक्तका त्याग करना ॥ १४ ॥

वस्त्रालंकरणानि पूर्णकलशस्तौर्यध्वनिः पुत्रवान्शंखादर्शनृपाश्च दं
तिसुरभिस्त्रीपुष्पधान्यादिच ॥ दोलादीपविधूमवह्निसुरभिद्रव्या
णि शुभ्रोवृषो वेद्या छत्रवितानचामरकुमार्यो मीनगोरोचने ॥ १५ ॥

इदानीं शकुनानाह । वस्त्रेति । वस्त्राणि श्वेतवस्त्राणि अन्यान्यपशुकुनमध्ये पठितानि अलंकरणानि सुवर्णादिनिर्मितानि भूषणानीत्यर्थः । पूर्णकलशः प्रसिद्धः तौर्यध्वनिः वाद्यध्वनिः पुत्रवान् वर्द्धमानः पुरुषः शंखः प्रसिद्ध आदर्शो मुकुरः नृपराजा अश्वः प्रसिद्धः दंती हस्ती सुरभिर्गौः स्त्रीसौभाग्यवती पुष्पाणि श्वेतानि धान्यानि अकृष्णानि कृष्णानि त्वपशुकुनमध्ये पठितानि आदिशब्देन सुवर्णादिधातवः दोलाग्र० दीपः प्र० विधूमवह्निः धूमरहितो मिः सुरभिद्रव्याणि सुगंधद्रव्याणि कर्पूरचंदनादीनि शुभ्रोवृषः श्वेतवृषभः वेद्या प्र० छत्रं प्र० वितानं वस्त्रनिर्मितं प्र० चामरं प्र० कुमारी प्र० मीनो मत्स्यः जलादुद्धृतः गोरोचनं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

अब शकुनका वर्णन करते हैं ॥

भा०-सपेत वस्त्र । सुवर्णादिआभूषण । पूर्ण कलश । बाजेकी ध्वनी । पुत्रवान् पुरुष । शंख । काच । राजा । घोडा । हाथी । गौ । सौभाग्यवती स्त्री । श्वेतपुष्प । कालाधान विना कोई धान । पालणा । दीप । विना धूपकी अग्नि । सुगंध वस्तु । सपेत वृष । वेद्या । छत्र । वितान । चामर । कुमारी कन्या । मत्स्य । गोरोचन ॥ १५ ॥

उद्धृतंगोमयम् मृच्चपृथिव्याः उद्धृतामृत्तिका अंभोर्यघटान्वितः सहचरः उदकार्यकुंभयु-
क्तोजनः सन्सहचरः सहचरतीतिसहचरः “जलार्थीरिक्तकुंभस्तु पथिकेन सहव्रजेत् ॥ निव-
र्ततेयथापूर्णः कृतार्थः पथिकस्तथा” इत्युक्तत्वात् । धौतां वरोमौत्रकः धूतवस्त्र रजकः दूर्वाप्र-
सिद्धा दर्भः प्रसिद्धः दूर्वादभौतृणे अपिशुभे अपशकुनमध्ये यत्तृणं पठितं तदेतद्व्यतिरिक्तं
रथः प्र० पलं मांसम् अस्त्रं रक्तं मदिरामद्यम् वर्णी ब्रह्मचारी गुरुः प्रसिद्धः दैवविज्ज्योतिषी
विप्रौ द्वौ ब्राह्मणौ मित्रमिष्टः मृगः प्र० अरोदनश्वरोदनरहितं प्रेतम् सिद्धार्थगौरसर्पपाः दुग्धा-
दिदुग्धदध्याज्यम् ननु यद्यत्स्वातन्त्रितान्तोपकरणमित्यनेन दुग्धग्रहणत्वात् सिद्धम् पुनः
किमुक्तं दुग्धमिति । सत्यम् । दुग्धं भक्षणनिषेधितं तत्तदेहनिवृत्त्यर्थं दुग्धपठनमित्यदोषः एव
मेवात्र विचारणीयम् । तथा च वसंतः “दध्याज्यदूर्वाक्षतपूर्णकुंभसिद्धात्रासिद्धार्थकचंदनानि ॥
आदर्शशंखा मिषमीनमद्यगोरोचना गोमयमुद्धृतंगोः” इति ॥ भारद्वाजः “राजा विप्रौ सुहृद्वै-
श्यास पुत्रा स्त्रीकुमारिका ॥ अभिरूपो नरो स्त्रीवागजो वाजीवृषः सितः ॥ रज्ज्वा धृतान्यवर्ण-
गौः सवस्त्रा च विशेषतः ॥ उद्धृतंगोमयं नानां मृत्तिका चोद्धृता तथा ॥ रजको धौतवस्त्रश्च वैश्या-
तौर्यत्रिकध्वनिः ॥ जयमंगलशब्दश्च शांतिपाठः स दीपकः ॥ दीपो वा प्रज्वलद्वह्निः पूर्णकुं-
भो नृपासनम् ॥ मद्यं मांसं च रुधिरं भक्ष्यानि विविधानि च ॥ इक्ष्वोमधुतांबूलं वस्त्रालंकरण-
निच ॥ रौप्यं ताम्रं मणिस्वर्णं द्रव्यं दर्पणमक्षताः ॥ वितानं चामरं छत्रं दूर्वादभौतृणध्वजाः ॥
दोला चारुरयो वृद्धः पुत्रपौत्रार्थयुक् शुचिः ॥ चंदनानि सुगंधीनि तथा पुष्पाणि रोजना ॥ घृतं
दधिपयः पेया सिद्धमन्नं वचः शुभम् ॥ दैवज्ञः स गुरुर्देवश्चित्तोत्साहकराणि च ॥ दृष्ट्वैतानि नरो-
यायात्सर्वार्थलभं ते तु सः” इति ॥ १६ ॥

भा०—और अपनी प्रियवस्तु ॥ पृथ्वी ऊपरका गोमय ॥ पृथ्वीसे निकाली भई मट्टी । प-
थिकके साथ घड़ा लेके पाणिको जाता होय वो ॥ धोये वस्त्रका धोबी । दूर्वा । दर्भ । रथ ।
मांस । लोही । मदिरा । ब्रह्मचारी । गुरु । ज्योतिषी । दोय ब्राह्मण । मित्र । मृग । रुदन-
विनांका प्रेत । गौरसर्प । दुग्ध । दही । घृत । यह श्वेतवस्त्रादिकोंको प्रयाणकालमें
देखना शुभ होता है ॥ १६ ॥

कुर्वन्दक्षिणतः सदेतदितरद्वामे प्रकुर्वन् व्रजेद्भस्मास्थीं धनविद्वत्तुपाश्म-
लवणोपानत्तृणायस्कराः ॥ पिण्याकौ पथकृष्णधान्यरुदनंतं क्रंस-
न्पानलः कार्पासारुणपुष्पचर्मचगुडस्तैलायसीकर्मः ॥ १७ ॥

त्यज०—न्याह । कुर्वन्निति । एतत् अनंतरोक्तं सत्तु शुभं दक्षिणतः दक्षिणभागे कुर्वन्
अपान्यं चोपान्नायामे कुर्वन् सन्व्रजेत्तृणच्छेत् । भस्मेति । भस्मप्र० अस्थिप्र०
संयुक्तं पानं सत् शुभं स्थान्यादीनां त्वक्फल्यु अश्मापापाणः लवणं सामुद्रिकं उपानहीप्र-
दं धौभवेच्छुकः प्रवेशे निगमे होकारः । पिण्याकं मर्दिततिलाः औषधं प्र० कृष्णपान्यं

माषादि रुदनंरोदनादि तक्रं० सधूमानलः धूमसहितोऽग्निः कार्पासःप्र० अरुणपुष्पं
जपादि चर्मप्र० गुडःप्र० तैलं० अयोलोहं कर्दमःपंकः ॥ १७ ॥

अब अशुभशकुनोंको कहते हैं ॥

भा०-शुभशकुनोंको दक्षिणमें लेना ॥ और अशुभोंको वाममें लेना । भस्म । हड्डी ।
लकड़ी छाणा । विष्टा । भूसापत्थर । लुण । जूतापास । लोहार । खल । औषध । कृष्णधान्या
रोदन । छाछ । धूँकी अग्नि । लाल पुष्प । चर्म । गुल । तेल । लोह । कर्दम ॥ १७ ॥

मत्तोवांतबुभुक्षितांतकखलामुंडीजटीव्याधितः खंजव्यंगदिगंवरा
यतिररिःकापायिमुक्तालकौ ॥ चौराभ्यक्तमलाविलाश्वपतितःपा
श्यर्गलीगुर्विणीबंध्याकृष्णवृषाहिभेकसरठागोधावराहःशशः१८॥

मत्तइति । मत्तःउन्मत्तः वांतःवमितः बुभुक्षितःप्र० अंतकःप्राणिहिंसकः खलोडु
र्जनः मुंडीमुंडितः जटीजटिलः व्याधितो रोगी खंजःपादेनखंजः व्यंगोऽंगहीनः दिगं
वरोनम्रः यतिःसंन्यासी अरिर्वैरी कापायीगैरिकरंजितवस्त्रः मुक्तालकोमुक्तकेशः चौरः
प्र० अभ्यक्तःतैलाभ्यक्तः मलाविलोमलिनः पतितोजातिभ्रष्टः पाशीप्राणिबंधनार्थपा
शवान् अर्गलीअर्गलावान् गुर्विणीसगर्भा बंध्यानिरपत्या कृष्णवृषःकृष्णोनडान् अहिः
सर्पः भेकोमंडूकः सरठःप्र० गोघाप्र०वराहःप्र० शशःप्रसिद्धः ॥ १८ ॥

भा०-उन्मत्त । उलटी । भूखाप्राणी । प्राणियोंको मारनेवाला । दुर्जन । मुण्डी । ज-
दावाला । रोगी । खंज याने जिसके पेरमें रोग होय वड । अंगहीन । नम्र । संन्यासी । शत्रु ।
गेरुसे रंगे भये वस्त्र । खुलेकेशवाला । चौर । मालिस किया भया । मलिन जैनी आदिक
पतित । पाशवाला । अर्गलवाला । गर्भिणी । बंध्या स्त्री । काला बलद । सर्प । श्लेष्का ।
कुकांटिया । गौह । वराह । शशिया ॥ १८ ॥

जाहौतूमहिपः खरोष्टूमहिपारूढाश्चरिक्तोघटश्छिक्काप्राणिशिरोंगकं
पपदवीबंधाःकुवागाहवौ ॥ पातोयानपलायनंश्चकलहःपंढंशुतंगो
ज्वलद्वेष्टमेतिप्रतिबंधकाःकुशकुनाश्छिक्कादिकामृत्युदाः॥ १९ ॥

स्युः । तथोक्तमागमांतरे “वृणतैलादिकर्पासभस्मचर्मतुषौषधम् ॥ सामुद्रंगुडपंकादि
मत्तंवातंक्षुभुक्षितम्” इत्यादि ॥ १९ ॥

भा०—सेला । बिल्ली । भैंसा । गधेकी सवारीवाला । ऊंठकी सवारीवाला । भैंसेकी स-
वारीवाला । खाली घड़ा । छीक । शिर धुजाता पशु वा शरीरधुजाता पशु । मार्ग बांधती म-
कड़ी वगैरे । दुष्ट शब्द । झगडा । बिल्लीमहिषादिकोंका पात याने पलायन । कुत्तोंका युद्ध ।
नपुंसक । गायकी छीक । लायलगति । यह अपशकुन हैं और छिक्कादिक अपशकुन
मृत्युको देते हैं ॥ १९ ॥

भृंगाल्युष्ट्रपठच्छुकाश्चनखिनः स्त्रीसंज्ञकावामतः कालीकुक्कुटपुं
थाश्चसुरभिर्दक्षेमनोभीष्टदाः ॥ भारद्वाजशिखंडिचापनकुलाहंसो
जएतेदृश्याताइष्टफलाःस्युरासभरवोवामेपिपृष्ठेर्धदः ॥ २० ॥

अथशकुनांतरमाह । भृंगोभ्रमरः अलिर्वृश्चिकः उष्ट्रःप्रसिद्धः पठच्छुकाःशब्दंकु
र्वाणाराजशुकाः नखिनःश्वानादयः स्त्रीसंज्ञकाः चटकादयः एतेवामतःमनोभीष्टदाः
स्युः । कालीमहिषी कुक्कुटःप्र० पुंमथाः पुरुषसंज्ञकाःकाकादयः सुरभिर्गौः एतेदक्षे
मनोभीष्टदाःस्युः । भारद्वाजः शिखंडीमयूरः चापःप्र० नकुलोवधुः हंसःप्र० अजो
वस्तः एतेभारद्वाजादयः दृश्याताःसंतः इष्टफलाःस्युः । अयमर्थः । भारद्वाजादयो
वामेवादिक्षिणेवाग्नेवाहृष्टमात्राइष्टफलाः अभीष्टफलदाभवन्तीत्यर्थः । रासभरवोर्दक्षेभध्व-
निर्वामेपिपृष्ठेपिअर्थदःअभीष्टार्थदोभवति ॥ २० ॥

भा०—और भ्रमर विष्ट्र— ऊंठ— शब्द करताभया राजशुक—नखवाले कुत्त आदि-
क— चिड़ियों इन्होंका वामशकुन अच्छा होय ॥ और भैंस—कुक्कुट—पुरुषसंज्ञक काक
आदिक । गौ इन्होंका दक्षिणशकुन अच्छा होय ॥ और भारद्वाज—शिखंडी याने मोर—
चाप— नीलिया—हंस—मकर इन्होंके यात्रासमयमें देखना शुभ है ॥ और गधा पूठमें वृ
वाममें बोले तो शुभ होय ॥ २० ॥

नद्युत्तारभयप्रवेशसमर्यूतेपुनप्रेक्षणेव्याधोस्युः शुभदाविलोमश
कुनानाड्याइडायाभरे ॥आद्येदुःशकुनेनिवृत्त्यचशुचिर्भूत्वाष्टधा
गयमंकृत्वैयादपरेष्टिवारमपरेदत्त्वासुवर्णत्रजेत् ॥ २१ ॥ इति
त्येष्ट्यं चरणम् ॥

अपान्यं च

संमुत्सयानंसत् शुभस्तिपीतशकुनाःशुभाश्चतानाह । नद्युत्तारइति । नद्युत्तारीनद्युत्त
दंधोभवेच्छुकःप्रवेशेनिगमादिप्रवेशः समरःसंग्रामः द्यूतंप्र० नप्रेक्षणंनष्टवस्तुनोऽप्यलो

कनम् व्याधौ रोगोपचारे एषु विलोमशकुनाविपरीतशकुनाः शुभदाः स्युः । अयमर्थः । गमने ये
 ५ पशकुनास्तेनद्युत्तरिदिपुशुभदाः स्युरित्यर्थः । तथा इडायाणाह्वारे पूर्णतायां विलोमशकु
 नाः शुभदाः स्युः । तथा च वसंतः “ भवेदिडायां परिपूरितायां सर्वोपिवामः शकुनः प्रशस्तः ।
 स्पातिंगलायां परिपूरितायां सर्वोपि सव्याः शकुनाः प्रशस्ताः ॥ संगरेणैकर्मणि च प्रवेशे शुक्ले
 ग्रहेन प्रविलोकने च । व्याधौ सरिदुर्गवनादिकेषु शस्तः प्रयाणाद्विपरीतभावः ॥ ” इति ॥
 अन्यच्च “ नद्युत्तरे भये युद्धप्रवेशेन प्रवीक्षणे । शकुनाव्यस्तगाः शस्तानृपालोके प्रयाणवत् ”
 इति । अथ प्रथमे अपशकुने जाते सति किं कर्तव्यमाह । आद्ये इति । आद्ये प्रथमे दुःशकुने जाते
 सति निवृत्त्यनिवर्तनं कृत्वा तत्र शुचौ देशे उपविश्य शुचिः प्रक्षालितपाणिपादः आचांतः कृ
 ताचमनः असवः प्राणास्तेपां आयमः प्राणायामः अष्टधा अष्टवारं कृत्वा इयात् गच्छेत् ।
 चेद्यदि पुनः दुःशकुनः स्यात्तदानीन्वृत्त्युच्चिराचांतोऽष्टिवारं पौंडशवारमसूत्रियम्येयात् ।
 अपरे तृतीये दुःशकुने जाते सति सुवर्णं दत्त्वा इयात् । एतदावश्यकमनविषयम् । प्राणायामान्
 धिकारीतावत्कालं स्थित्वा व्रजेत् । तथा च ज्योतिर्निबंधे “ विरुद्धशकुने पूर्वप्राणायामाष्टकं
 चरेत् । द्वितीये द्विगुणान्कृत्वा तृतीये च व्रजेत्काचित् ” इति ॥ तथा च वसंतराजः “ जाते
 विरुद्धशकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्त्यकृत्वा करपादशौचम् । आचम्य च क्षीरतरोरधस्तात् तिष्ठन् प्र
 श्येच्छकुनांतराणि ” इति । तथा च आष्टिबेणिः “ यदापशकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् ॥
 सघृतं कांचनं दत्त्वा निर्विशंकः सुखं व्रजेत् ” इति ॥ २१ ॥

इति स्वोक्तमुहूर्तमार्तदंडीकायां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

भा०-नदीके उत्तरेणें-राजभयमें-ग्रामादिकोंके प्रवेशमें-संग्राममें-द्यूतमें-गई वस्तुके
 देखणमें-रोगोपचारमें अशुभ शकुन होय तो शुभ होय । और इडानादीके भरणमें बी
 विपरीत शकुन होय तो शुभ होय ॥ और यात्रामें अपशकुन होवे तो पीछा आके पवित्र
 होकर आचमन करके आठ ८ प्राणायाम करके फेर जाणा । और द्वितीयवारमें
 अपशकुन होवे तो सोलह १६ प्राणायाम करके जाणा । और तृतीयवारमें अपशकुन होय
 तो सुवर्णका दान करके जो अवश्य जाणा होय तो जाणा और अवश्य बिना कदापि
 नहीं चलना ॥ २१ ॥

इति श्री श्रीमालिकुलोद्भवनामुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतमोडुरामकृतायां मार्त-
 ण्डदर्शिन्यां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥

जन्मांगर्शदशेशसद्द्रहकुजैः सार्कैर्बलिष्ठैर्मृदुक्षिप्रैर्द्रध्रुवभैः स्थिरद्विनृ
 तनौ व्याराह्निभूपस्थितिः ॥ स्वस्वक्षैः समृद्धध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैः म-
 स्थापनं प्रोचुर्माधयुगे च राधयुगले व्याराह्निपूर्वाह्नके ॥ ३ ॥

हारः । अंगचक्रक्षचअंगक्षेजन्मनिअंगक्षेजन्मांगक्षे जन्मलग्नजन्मराशी तेचदशाचज
 न्मांगक्षदशाः दशावर्तमानातस्याईशाःतेच सदग्रहाश्चकुजश्चसूर्यश्चतेचतैः सार्कैःअर्को
 विःतेनसद्वलिष्टैः स्थानादिवलसमृद्धैः सद्भिः तथा मृदुक्षिमेद्रध्रुवभैः स्पष्टम् ।
 स्थिराद्धिनृतनौ प्रद्विगतनृतनुः स्थिराचासौक्रद्धिनृतनुश्चसातथातस्यांजन्म
 राशिजन्मलग्नभ्यांस्थिरोपचयनृलग्ने व्याराद्धिभौमरहितदिने भूपस्थितिः राजप्र
 तिष्ठाशुभास्यादित्यर्थः । लग्नवलं प्रागवत् । प्रायश्चंद्रंत्यजेत्याद्यवलोकनयिम् । अयदे
 वस्थापनमुत्तराद्धेनाह । स्वस्वक्षैरिति । स्वस्वक्षैः यस्यदेवस्यप्रातिष्ठा क्रियतेतस्यनक्षत्रैः
 समृद्धुद्धर्क्षचरभक्षिप्रैः क्षेपंस्पष्टम् । माघयुगे माघफाल्गुनयोः तथाराधयुगलैराधोवैशाखः
 तस्माद्युगलंतस्मिन् वैशाखज्येष्ठयोरित्यर्थः । तथाव्याराद्धि विगत अ.रोयस्मात्तएवंवि
 धमहस्तस्मिन् भौमरहितेदिनइत्यर्थः । पूर्वाह्निके अत्रदिनस्यद्वौभागौपूर्वभागःपूर्वाह्नः
 तास्मिन् आचार्याः सुरस्थापनंप्रीचुः । क्षेपंस्पष्टम् । सर्वाभरस्थापनमिति शेषः लग्नवलं
 प्रागवत् ॥ १ ॥

अब राज्याभिषेकका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-जन्मलग्नपति और जन्मराशिपति और वर्तमानदशापति श्रेष्ठ ग्रह भौम
 और सूर्य ये स्थानादिसे चलवान् होय और मृदु-क्षिप्र-ज्येष्ठा-ध्रुव-ये नक्षत्र होय-और
 जन्मराशि-जन्मलग्नसे स्थिर-उपचय-नृलग्न होय-और भौमवार न होय तब राजाकी
 प्रतिष्ठा करणी ॥

नेविदध्यात्क्षालनादिकम् ” इति । यद्यपि यस्यांगयददौगिनोगदितभेकुर्यादितिपूर्व
मेवअंगभूतकर्मोक्तम् तथापि क्षालनेबुधवर्जनार्थं शोनेइहक्षाल्यमित्युक्तं बुधनिषेधश्रवणा
त् । उक्तंच “शनौसोममुत्तेश्राद्धेपष्ठचामावास्ययोस्तथा ॥ वस्त्राणांक्षालनंचैवदहत्यासप्त
मंकुलम्” इति।अथौदुरादिभक्षितफलमाह । आसुभक्षितमिति । आसुःउदुरःतेनअंब
रमध्यत्रिभागेभक्षितमसत् दुष्टफलंस्यात् । एतदुक्तंभवति वस्त्रंत्रिगुणंकृत्वायदिभक्षित
भागोमध्यत्रिभागेपतिततदादुष्टमित्यर्थः । आसुरित्युपलक्षणम् तेनाग्निदग्धंगवादिभ
क्षितंमप्यादिलिप्तंज्ञेयम् । तथाचोक्तंवृत्तशते “ दग्धंवास्फुटितंचगोमयमपीपंकैर्विलितं
तदादष्टमूपकपूर्वकैरशुभदमध्यत्रिभागेऽशुकम् ” इति । अथस्त्रियारक्तवस्त्रधारणंभूषणधा
रणमनुक्तग्रहाणांकुंजकुत्रप्राशस्त्यंतदुत्तरार्धेनाह । स्त्रीति । स्त्रीअत्रउक्तेवस्त्रधारणभा
रौअंबरभूषणंसुवर्णादिभूषणं विभृयात् धारयेत् कयंभूतेव्यादित्यपुप्यध्रुवे विगतानि
आदित्यपुप्यध्रुवाणियस्मात्तत्तथातस्मिन्।यतोत्रस्त्रियारक्तवस्त्रभूषणधारणेदोषोदृश्यते ।
तथाचोक्तम् “पुप्यादित्यध्रुवैर्धिष्ण्यैःस्वर्णरक्तांबरादिकम् ॥ नवीनंभूषणंधार्यनार्यादितु
रायुवे” इति । लग्नबलंप्राग्वत् । अथचंद्रादीनांप्राशस्त्यमाह । श्वेतवस्तुनिरौप्यमुक्ताफ
लादिके अजश्वंद्रोहितः सोमवारेश्वेतवस्तुधार्यमित्यर्थः । कुजरवीअरुणरुक्मयोःश
स्येते शनिःकृष्णवस्तुनि नीलवस्त्रादिकेशस्यते शनौतद्धार्यमितिभावः । ज्ञत्रयेतुसर्वधार्य
मितिपुरैवोक्तम् ॥ २ ॥

अब वस्त्र पेरनेका और धोणेका और मूषकभक्षित-
वस्त्रका फलको कहते हैं ॥

भा०-ध० पुन० ह० चि० स्वा० वि० अ० पुप्य अश्वि० रेव० ध्रुव इन्हों नक्षत्रोंमें-
और बुध गुरु भृगु वारोंमें वस्त्र पेरणो शुभ होय ॥ और बुधरहित पूर्वोक्त नक्षत्र वारोंमें
वस्त्रका धोणा शुभ है ॥ मूषकभक्षितवस्त्रका तीन भाग करणा सो वस्त्रके मध्यत्रिभागमें
मूषकने काटा होय वा दग्ध भया होय वा कर्दमलिप्त होय वा गवादिकोंने खाया होयतो
वह वस्त्र अशुभ होता है ॥ और रक्त वस्त्र और भूषणोंको पूर्वोक्त नक्षत्रोंमें स्त्री धारण करे
तो शुभ होय ॥ परंतु इस्त पुप्य ध्रुव नक्षत्रोंमें रक्तवस्त्र भूषणोंको धारण नहीं करणा ॥
और श्वेतवस्त्रको सोमके दिन पेरणो ॥ और लाल पीतको भौम सूर्यके दिनमें पेरणो ॥
और कृष्णवस्त्रको शनिवारमें पेरणो ॥ २ ॥

✓ वस्त्रोक्तैर्व्यनिलद्वयाश्विभिरंगेनुर्विभूषाहिताविप्राज्ञोत्सवलब्धिपू
दितमनुक्तेपीष्टकृद्धारणम् ॥ मैत्राकार्कानिलमूलदक्षहरिभेद्रीज्याज
पादोत्तरेपण्यानांक्रयविक्रयोघटपरद्धर्चगेस्वशुद्धौतनु ॥ ३ ॥

अयनराणांभूषणधारणंवृत्तचरणेनाह । वस्त्रोक्तैरिति । वस्त्रोक्तैर्भादिभिर्धार्तैः कृत्वा
त्रोक्तैः अंगे स्थिरलग्नेनुःनरस्य अलंकृतिरलंकरणं हितंस्यात् । किंलधरौदिशंप्रतित्रिवार

रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्रसिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कः इत्येतैः
 तैः ज्ञत्रयाकाराद्विज्ञत्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कः सूर्यः आरौभौमः एषामहः दिनं तस्मिन्
 ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतिईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुंतेलग्नेइत्यर्थः ।
 द्विक्रमदेपुइंदौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदः सप्तमम् एपुचंद्रेसतीत्यर्थः अश्वीक्रिया क्रय
 विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अथाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्रव्यादित्या
 दिपुनक्षत्रेषुसत्त्वापि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त
 मतद्विभिर्नक्षत्रैः साभिजित्ययातया अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य
 तोश्वकर्मोक्तेदानांविशेषमाह । येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुप्यसदृशासाक्रियातदुक्त
 भमुखैःकार्या तस्मैमनुप्यायउक्तानिभमुखानिनक्षत्रादीनिर्तैःकार्येत्यर्थः । परायानृसमाना
 भवतिषाएभिःसामान्यैर्द्रव्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः । लग्नबलं प्रावत्तयाचनारदः
 “विधिष्णुचरभोक्षिप्रैस्थिरभेमृदुभेषुच॥वाजिकर्मास्त्रिलं सूर्यवारेकार्यविशेषतः” इत्यादि ।
 तथाचोक्तम् “घृतान्नचणकक्षीरवृणमुद्गादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवदक्षंस्नानंसौम्यग्रहोदये ॥
 चौलेक्तंक्षुरकर्मादीभेषजेभेषजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानामैथुनेतुविलोकयेत्॥गृहारं
 भोदितेकालेहयशालाविधीयते॥शिक्षाविद्योक्तकालेचभूपणंभूपणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं
 कार्यंजययोगेशुभोदये॥एवंस्ररोष्ठादिकंकार्यपूर्वाह्नेवाहनादिकम्” इति ॥ ९ ॥

अथ अश्वके लेने देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—पु० पुष्य ध० श० स्थिर अश्वि० मृदु स्वा० ह० इन्हों नक्षत्रोंमें—और बुध गुरु
 शुक्र भौम सूर्य वारोंमें—और लग्नमें १ गुरु शुक्र होय तो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होयतो
 घोटोंका लेना देना शुभ है ॥

अथ अश्वचक्रको कहते हैं ॥

भा०—और उक्तनक्षत्रोंके हाते भये सूर्यनक्षत्रसे पनरे १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यके
 पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ होय इसमें अभिजितकांधी लेना ॥ और जो
 अभिक्रिया मनुष्यसमा होय तो मनुष्यके लिये कयेक नक्षत्रोंमें करणी ॥ और नृसमा
 नहीं होयतो सामान्यनक्षत्रोंमें करणी ॥ ९ ॥

परिहरेत्। कारणे सति अवश्यं चरेदित्यर्थात्सिद्धम् । तथा चोक्तम् “सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं न व
म्यां प्रतिपत्तिर्यौ ॥ चतुर्दश्यामयाष्टम्यां पष्ठ्यां चैव विशेषतः” इति । ग्रंथांतरे “चतुर्दश्य
ष्टमी चैव पौर्णमास्यर्कसंक्रमः ॥ तैलस्नानं न कुर्वीत सुतवं धुधनक्षयात्” इति । तथा च बृद्धमनुः
“दर्शस्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीविनोः । न वम्यां च न चेत्तत्र निमित्तांतरसंभवः ॥ प्रतिपद्य
न पत्यः स्याद् द्वितीयायामपत्तिकः ॥ दशम्यामधनः स्नाने सर्वहंति त्रयोदशी” इति । रत्नमाला
याम् “रविस्तापं कांतिवितरति शशिभूमितनयो मृत्तिलक्ष्मीं चांद्रिः सुरपतिगुरुर्विचहरणम् ॥
विपत्तिदैत्यानां गुरुरखिलभोगानुभवनं नृणां तैलाभ्यंगात्सपदि कुरुते सूर्यतनये ।” इति ॥
अथाभ्यंगहेतुनाह । मांगल्यं विवाहादि विजयोत्सव आश्विनशुक्लदशम्यां क्रियते अद्द
वदनं संवत्सरप्रतिपत् दीपावलिः प्रसिद्धा एतेभ्यंगस्य हेतवः कारणानि एषु निषिद्धतिथ्या
दावपि अभ्यंगः कर्तव्यः । तथा चोक्तं व्यवहारसारे “वत्सरादौ वसंतादौ सूतकांते महोत्सवे ॥ दी
पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमो न च” इति । तथा चोक्तं स्कांदे विजयादशमीविषयम् “निषिद्ध
मपि कर्तव्यं तैलाभ्यंगजनमादरात्” इति ॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह । कथितादिति ।
निन्देद्विकथितादितैलमनसच्छुभं स्यात् । आदिग्रहणात् सार्यपसुगंधपुष्पवासितादितै
लं गृह्यते । एवं कथितादितैलं निन्द्यदिनेपि शुभमित्यर्थः । उक्तं च “सार्यपगंधतैलंचयत्तैलं
पुष्पवासितम् ॥ द्रव्यांतरयुतं वापि न दुष्यति कदाचन ॥ सूर्यशुक्रारवौ पुनिषिद्धा सुतिथि
ष्वपि ॥ कर्तव्येयदिवा स्नाने पक्तैलं न दुष्यति ॥ रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वाभौ मवारि च मृत्तिका ॥ भार्ग
वै गोमयं क्षिप्वा तैलस्नानं सुखावहम्” इति ॥ अथ नित्याभ्यंगे विशेषमाह । नित्ये खिल
मिति । नित्येऽभ्यंगे अखिलं तैलं पक्कादिकमनसत् शुभं स्यात् । उक्तं च “नित्यस्नाने च कर्तव्येति
यिदोषो न विद्यते” इति ॥ १० ॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकालको कहते हैं ॥

भा०—भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १ । २ । ६ ।
७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । ३० इन्हों तिथियोंमें आद्धदिनमें का-
रण विना भद्रादिकमें मर्दन नहीं करना ॥

अब कारणोंको कहते हैं ॥

भा०—विवाहादिक—और दशहरा—और संवत्सरकी प्रतिपदादीपावली इतने अभ्यंगके
कारण हैं, इन्होंमें निषिद्ध तिथियोंमें भी अभ्यंग करणो शुभ है । और अग्निसे तपाया तेलसे
निन्द्यदिनमें भी अभ्यंग करणो शुभ है ॥ और नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है ॥ १० ॥

दिग्विश्वाद्रिहृगंकदर्शतिथिषु स्नानं न धात्रीफलैः श्रीकामोत्थबुधांबु
पक्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना ॥ पुत्रीसोमदिने प्रसूर्यमपितृवार्हे
दुमित्रांबुपक्रव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजे स्नायान्निशास्येपि ॥ ११ ॥

रके स्थिराणिप्रसिद्धानि अश्विनीप्रसिद्धा मृदूनिप्रसिद्धानि स्वातीप्रसिद्धा अर्कोहस्तः
तैः ज्ञत्रयाकाराद्दिज्ञत्रयंबुधगुरुशुक्राः अर्कःसूर्यः आरोमौमः एषामहः दिनं तस्मिन्
ईज्यभृगूदये उदयेलग्नेईज्यभृगौइतिईज्यभृगूदयम् तस्मिन् गुरुशुक्रयुतेलग्नेइत्यर्थः ।
द्विकमदेपुंद्दौ द्विद्वितीयं कंचतुर्थम् मदःसप्तमम् एपुचंद्रेसतीत्यर्थः अश्वीक्रिया क्रय
विक्रयादिकीहिताशुभकर्त्रीस्यात् । अथाश्वचक्रमाह । तत्रापीति । तत्रापि द्रव्यादित्या
दिपुनक्षत्रेषुसत्त्वापि अर्कभतःसूर्यनक्षत्रात्सकाशात् क्रमात्तिथिमितैर्नक्षत्रैः पश्चादुक्त
मतस्त्रिभिर्नक्षत्रैः साभिजित्ययातया अश्विनीक्रियाशस्ताशोभनास्यात् । एवंसामान्य
तोश्वकर्मांस्त्वेदानींविशेषमाह । येति । याअश्वीक्रियानृसमामनुप्यसदृशासाक्रियातदुक्त
भमुसैःकार्या तस्मैमनुप्यायउक्तानिभमुस्वानिनक्षत्रादीनिर्तैःकार्येत्यर्थः । परायानृसमाना
भवतिषाएभिःसामान्यैर्द्रव्यादित्यादिभिर्बुधैः कार्येत्यर्थः । लग्नबलंप्रावत्तयाचनारदः
“विधिष्णुचरभेक्षिप्रैस्थिरभेमृदुभेपुच॥वाजिकर्मास्त्रिलंसूर्यवारिकार्यविशेषतः॥” इत्यादि ।
तथाचोक्तम् “घृताग्रचणकक्षीरघृणमुद्रादिभक्षणे॥अन्नप्राशनवदक्षंस्नानंसौम्यग्रहोदये ॥
चौलेक्तधुरकर्मादीभेपजेभेपजोदितम् ॥ गर्भाधानोक्तमश्वानोमैथुनेतुविलोकयेत्॥गृहारं
भेदितेकालेहयशालाविधीयते॥शिक्षाविद्योक्तकालेचभूपणंभूपणोदिते ॥ चर्मकर्मादिकं
कार्यजययोगेशुभोदये॥एवंसरोप्रादिकंकार्यपूर्वाह्नेवाहनादिकम्” इति ॥ ९ ॥

अब अश्वके लेने देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—पु० पु० ध० श० स्थिर अश्वि० मृदु स्वा० ह० इन्हों नक्षत्रोंमें—और बुध गुरु
शुक्र भौम सूर्य वारोंमें—और लग्नमें १ गुरु शुक्र होय तो और २ । ४ । ७ चंद्रमा होयतो
घोड़ोंका लेना देना शुभ है ॥

अब अश्वचक्रको कहते हैं ॥

भा०—और उक्तनक्षत्रोंके होते भये सूर्यनक्षत्रसे पनरे १५ नक्षत्रोंमें और सूर्यक
पृष्ठके ३ तीन नक्षत्रोंमें अश्वोंकी क्रिया श्रेष्ठ होय इसमें अभिजितकोभी लेना ॥ और जो
अश्वीक्रिया मनुष्यसमा होय तो मनुष्यके लिये कयेक नक्षत्रोंमें करणी ॥ और नृसमा
नहीं होयतो सामान्यनक्षत्रोंमें करणी ॥ ९ ॥

भद्रासंक्रमपातवैधृतिसितेज्याकारपष्ट्यादिपुत्राद्वाहेप्रतिपद्येष
रिहरेद्धेतुंविनाभ्यंजनम् ॥ मांगल्यंविजयोत्सवोद्बदनंदीपावलि
हैतवोभ्यंगस्यकथितादितैलमनसत्रिद्योह्निनित्येऽखिलम् ॥१०॥

अयाभ्यंगनिषिद्धकालमाह । भद्रेति । भद्राप्रसिद्धा संक्रमःसंक्रांतिः पातोव्यती
पातः वैधृतिःप्रसिद्धा सितःशुक्रवारः ईज्योगुरुवारः अर्कोविवारः आरोमौमवारः
पष्ट्यादयःसर्वास्तिथयः तु ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, ३०
है अत्राद्वाहःश्राद्धदिनं प्रतिपद्यंप्रतिपदिद्वितीयतस्मिन् हेतुंकारणंविनाभ्यंजनमभ्यंगं

परिहरेत्। कारणे सति अवश्यं चरेदित्यर्थात्सिद्धम् । तथा चोक्तम् “सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं न व
म्यां प्रतिपत्तिथौ ॥ चतुर्दश्यामप्याष्टम्यां पञ्चम्यां चैव विशेषतः” इति । ग्रंथांतरे “चतुर्दश्य
ष्टमी चैव पौर्णमास्यर्कसंक्रमः ॥ तैलस्नानं न कुर्वीत सुतवं धुधनक्षयात्” इति । तथा च वृद्धमनुः
“दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीविनोः । न वम्यां च न चेत्तत्र निमित्तांतरसंभवः ॥ प्रतिपद्य
न पत्यः स्याद्वितीयायाः प्रपत्तिकः ॥ दशम्यामधनः स्नाने सर्वहंति त्रयोदशी” इति । रत्नमाला
याम् “रविस्तापं कांतिवितरति शशिभूमितनयो मृत्तिलदर्मी चांद्रिः सुरपतिगुरुर्वित्तहरणम् ॥
विपत्तिर्देत्यानां गुरुरखिलभोगानुभवनं नृणां तैलाभ्यंगात्सपदि कुरुते सूर्यतनये” इति ॥
अथाभ्यंगहेतूनाह । मांगल्यं विवाहादि विजयोत्सव आश्विनशुक्लदशम्यां क्रियते अन्द्
वदनं संवत्सरप्रतिपत् दीपावलिः प्रसिद्धा एतेभ्यंगस्य हेतवः कारणानि एषु निषिद्धतिथ्या
दावपि अभ्यंगः कर्तव्यः । तथा चोक्तं व्यवहारसारे “वत्सरादौ वसंतादौ सूतकांते महोत्सवे ॥ दी
पोत्सवचतुर्दश्यामभ्यंगनियमो न च” इति । तथा चोक्तं स्कांदे विजया दशमी विषयम् “निषिद्ध
मपि कर्तव्यं तैलाभ्यंजनमादरात्” इति ॥ अथाभ्यंगनिषिद्धापवादमाह । कथितादिति ।
निघोद्विक्रियतादितैलमनसच्छुभं स्यात् । आदिग्रहणात् सार्यपसुगंधपुष्पवासिप्तादितै
लंगृह्यते । एवं कथितादितैलं निघादिनेपिशुभमित्यर्थः । उक्तं च “सार्यपगंधतैलंचयतैलं
पुष्पवासितम् ॥ द्रव्यांतरयुतं वापि न दुष्यति कदाचन ॥ सूर्यशुक्रारवारेषु निषिद्धा सुतिथि
ष्वपि ॥ कर्तव्ये यदि वा स्नाने पक्वतैलं न दुष्यति ॥ रवौ पुष्पगुरौ दूर्वाभौ मवारे च मृत्तिका ॥ भार्ग
वगोमयं क्षित्वा तैलस्नानं सुखावहम्” इति ॥ अपनित्याभ्यंगे विशेषमाह । नित्ये स्त्रिल
मिति । नित्येऽभ्यंगे अखिलं तैलं पक्वादिकमनसत् शुभं स्यात् । उक्तं च “नित्यस्नाने च कर्तव्येति
यिदोषो न विद्यते” इति ॥ १० ॥

अब अभ्यंगका निषिद्धकालको कहते हैं ॥

भा०—भद्रा संक्रांति व्यतिपात वैधृति शुक्र गुरु सूर्य भौम वारोंमें और १ । २ । ६ ।
७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । ३० इन्हीं तिथियोंमें श्राद्धदिनमें का-
रण विना भद्रादिकमें मर्दन नहीं करना ॥

अब कारणोंको कहते हैं ॥

भा०—विवाहादिक—और दशहरा—और संवत्सरकी प्रतिपदादीपावली इतने अभ्यंगके
कारण हैं, इन्हींमें निषिद्ध तिथियोंमें भी अभ्यंग करणो शुभ है । और अग्निसे तपाया तेलसे
निन्द्यदिनमें भी अभ्यंग करणो शुभ है ॥ और नित्य अभ्यंगमें दोष नहीं है ॥ १० ॥

दिग्विश्वाद्रिदृगंकदर्शतिथिपुस्नानंधात्रीफलैः श्रीकामोत्थबुधांबु
पक्षपितृभाभ्यंगात्पतिघ्न्यंगना ॥ पुत्रीसोमदिने प्रसूर्यमपितृवाह
दुमिश्रांबुपक्रव्यादेश्वरभेकुपुत्रहरिजेस्नायान्निशास्येपि ॥ ११ ॥

अथप्रसंगेनतिलामलकस्रानेनिषिद्धतिथीनाह । दिगितिदिक्दशमी विश्वेत्रयोदशी
 अद्रिःसप्तमी दृक्द्वितीया अंकोनवमी दशौअमावास्या एतासुतिथिषु श्रीकामः धात्री
 फलैः आमलकीफलैः स्नाननाचरेत् । तथाचोक्तम् “यः करोतिदशम्यांचस्नानमामल
 कैः सह॥पुत्रहानिर्भवेत्तस्यत्रयोदश्यांघनक्षयः॥अथपुत्रक्षयस्तस्याद्वितीयायानसंशयः॥
 अमायांचनवम्यांचसप्तम्यांचकुलक्षयः” इति ॥ अथस्त्रीणांबुधादिपुअभ्यंगनिषेधमाह ।
 बुधोबुधवारः अंबुपक्षशततारका पितृभंगघा तेपुअभ्यंगस्तस्मात्तुअंगनास्त्रीपतिघ्नीत्या
 त् । उक्तंच “ स्नानंकुर्वीतियानार्यश्चंद्रेशतंभिषग्गते ॥ सप्तजन्मभवेयुस्ताविधवादुर्भगाधु
 वम्” इतित्रिविक्रमशते “ स्नानंनारार्कशुक्रज्यविष्टिसंक्रांतिपर्वसु ॥ द्रचष्टपद्विक्त्रयो
 दश्यांस्त्रियस्तुनमघाबुधैः ” इति ॥ अथपुत्रवतः सोमवारिभ्यंगनिषेधमाह । पुत्रीति ।
 पुत्रवान्सोमवारिस्त्यात् । उक्तंच “पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनस्नायादुत्तरामुखः॥सोमवारि
 तथाभ्यंगंवर्जयेत्सर्वथाबुधः ” इति ॥ अथाप्रसंगेनप्रसूतिकास्रानेनिषेधकालमाह ।
 प्रसूरिति । यमो भरणी पितरोमघा त्वाष्ट्रंचित्रा इंद्रोज्येष्ठा मिश्रेकृत्तिकाविशाखे अं
 ध्रुपःशततारा क्रव्यादोमूलम् ईश्वरभमाद्रा एपांसमाहारस्तस्मिन् । कुपुत्रहरिजे कुत्ति
 तःपुत्रःपुत्रभावोयस्यतत्कुपुत्रंतच्चतद्वरिजंचतस्मिन् यस्माल्लग्नार्त्पंचमस्थः पापग्रहो
 भवतितस्मिन्नित्यर्थः । निशास्यंरात्रिमुखंसायंकालस्तस्मिन् प्रसूतानस्नायात् । शेषलग्न
 बलंग्राहत् । उक्तंच “ मघामूलविशाखाद्राचित्रादेतियमद्वये॥ज्येष्ठासार्पणलेक्षेक्षेनैव
 स्नायात्प्रसूतिका ॥ शुभग्रहयुतेलग्नपंचमेपापवर्जिते ॥ परित्यज्यमहादोषान्प्रसूतिकास्रा
 नमाचरेत्” ॥ ११ ॥

अब तिलोंसे और आमलोंसे स्नान करनेमें निषिद्ध-
 तिथियोंको कहते हैं ॥

भा०-१० । १३ । ७ । २ । ९ । ३० । इन तिथियोंमें लक्ष्मीकामवाला पुरुष आम-
 लोंसे स्नान नहीं करे ॥

अब स्त्रियोंके अभ्यंगका निषेधको कहते हैं ॥

भा०-बुधवारमें और शताभिषा मघा नक्षत्रोंमें अभ्यंग करे तो स्त्री पतिघ्नी होय ॥
 और पुत्रवानको सोमवारमें अभ्यंग नहीं करना ॥

अब प्रसूतिके स्नानमें निषेध कहते हैं ॥

भा०-म० म० चि० ज्ये० कृ० वि० श० मू० आर्द्रा इन्हों नक्षत्रोंमें और लग्नसे पांचमें
 पाप ग्रह होय तो और रात्रिमें प्रसूतिस्नान नहीं करे ॥ ११ ॥

मंदारान्यदिनेमृदुध्रुवचरक्षिर्ष्वेवलक्षेसुपायोगेभेपजमाचरेत्सुमृतिके
 द्रौक्ष्ययांगेभिषक् ॥ तदद्यादिहविश्रुवेदुत्तनयप्रद्योतनेरोगिणेषु
 क्त्वावत्रणकर्मसूर्यकुजयोरह्नीहर्केद्रस्थयोः ॥ १२ ॥

अथौषधनिष्पादनमाह । मंदेति । मंदःशनिः आरौभौमः ताभ्यामन्येराविचंद्रबुधशुक्रशुक्रास्तेषांदिनंतस्मिन् मृदुध्रुवचरक्षिप्रैर्नक्षत्रैः बलक्षेशुक्रपक्षे सुधायोगेअमृतयोगे ग्रंथांतरप्रसिद्धे । सुमृतिकेंद्रारिव्ययंगेशोभनानिपापग्रहरहितानिमृतिकेंद्रारिव्ययानियस्यतत्सुमृतिकेंद्रारिव्ययंतच्चतत्अंगंचतस्मिन् भिषक्वैद्यः भेषजमाचरेत्कुर्यात् । शेषंलग्नबलं मृतिकेंद्रारिव्ययंतच्चतत्अंगंचतस्मिन् भिषक्वैद्यः भेषजमाचरेत्कुर्यात् । शेषंलग्नबलं प्राग्वत् । अथौषधदानमाह । तदिति । तदौषधमिहानंतरोकेभादौदद्यात् । कथंभूतेइह विधुवेदुतनयप्रद्योतनेध्रुवनक्षत्रबुधरविरहिते । अथरक्तस्त्रावणयोर्विशेषमाह । असृक्स्त्रावोरक्तस्त्रावः ग्रणःक्षतम् अनयोःकर्मसूर्यकुजयोरहिदिवसेआचरेत् कयोःसतोः इहानयोः सूर्यकुजयोः केंद्रस्थयोःसतोः । तथाचोक्तम् “मंदारवर्जितवारचराक्षिप्रमृदुध्रुवैः ॥ सूर्यसौम्यैःकेंद्रगतैर्भेषजोत्पादनंहितम् ॥ रक्तस्त्रावकुजेकुर्यात्तद्धोरायामयापिवा ॥ कुजेकेंद्रेऽयवामंदेरवौषाविखलेष्टमे ॥ ग्रणक्रियाकुजेसूर्यकेंद्रगेतद्दिनेऽष्टमे ॥ शुद्धेपष्टेवसकूरेचरलग्नेयुवस्वरे”इति ॥ १२ ॥

अब औषध बनानेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—और शनि भौम बिना और वारोंमें । और मृदु ध्रुव क्षिप्र नक्षत्रोंमें और शुक्र-पक्षमें और अमृतयोगमें—और इन्हीं स्थानोंमें ८ । १ । ४ । ७ । १० । ६ । १२ पाप-अह नहीं होय तब औषध करणा श्रेष्ठ है ॥

अब औषध देनेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—ध्रुव नक्षत्र और बुधवार बिना पूर्वोक्त मुहूर्तमें औषध देणो शुभ है ॥

अब रक्तस्त्रावका और ग्रणका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—सूर्य मंगलके दिनमें और सूर्य मंगल केंद्रमें होय तब रक्तस्त्राव याने पुस्त खोलणेका और ग्रणका कर्म शुभ है ॥

याम्याहित्रयवायुमूलजलपोषांत्येंद्रहस्तांबुभेशांत्याजद्विपयोर्नृपैर्नवदिनैरन्यत्ररुग्णोविरुक् ॥ आदित्याह्यनिलध्रुवांत्यपितृभेशकेंद्रुवारेगदत्यक्तस्नानमनिष्टमिष्टमशुभेभादौखलास्तस्थिरे ॥ १३ ॥

अथप्रसंगेनरोगमुक्तिदिवसानाहवृत्ताद्धेन । याम्यमिति ॥ याम्यंभरणी अहित्रयम् आश्लेषात्रयं वायुःस्वाती मूलंप्रसिद्धम् जलपःशततारका उषांत्यमुत्तराभाद्रपदा इंद्रो ज्येष्ठा हस्तःप्रसिद्धः अंबुभंपूर्वाषाढा अस्मिन्नक्षत्रगणेरुग्णःरोगीशांत्याययोक्तशांतिकेनविरुक्ज्वरमुक्तोभवति । अजदिपयोः श्रवणविशाखयोः रुग्णः नृपैःपोषाभिर्दिनैःविरुक्स्पात् । अन्यत्रअन्येपुनक्षत्रेषुरुग्णोनवदिनैर्विरुक्भवति । एतज्ज्योतिषार्काभिप्रायंकिंचिद्रक्तकोशाभिप्रायमुक्तम् । तत्रयेपुनक्षत्रेषुज्वरितस्य मृत्युरुक्तः येषुचकृच्छ्रेणबहुभिर्दिनैर्ज्वरमुक्तिरुक्ता तत्फलमत्रशांत्याविरुगित्युक्त

म् । कंचिद्व्ययाफलदर्शनात् । तथायेपुयेपुनक्षत्रेषुसप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्व
रनिर्माणनमुक्तम् तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनैर्विरुगित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय
स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषाके “सप्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृ
च्छ्रेमृत्युमृतीशैश्चकृच्छ्रेऽश्वसुतानृपैः” इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिस्नानमाह ।
आदित्येति । आदित्यपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणपूर्वांक्तानि अंत्यं
रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रंदुवारेशुकसोमवारेगदत्यक्तस्नानंरोगमुक्तस्नान
मनिष्टंस्यात् । तर्हिकुत्रकर्तव्यमित्यतआह । अशुभेभादौदृष्टंशुभंस्यात् । कस्मिन्सति
खलास्तस्थिरेसति खलःपापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन् स्थिरलमेपापे
सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ “वैधृतौचव्यतीपातेभद्रायांधिष्यसंक्रमे ॥ रोग
मुक्तोनरस्नायात्कुवारर्क्षतिथिष्वपि ॥ द्यून्पापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्य
क्रूरयुतंरंरोगस्नानेरेभंतया” इति ॥ चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यने
नचंद्रादिवलविषयेमोहोमाभूदित्यतःश्वंद्रबलं सूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं
तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमिति सर्वग्रंथकारसमतम् । तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम् “स्नायाद्रोगवि
मुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयो” इति ॥ १३ ॥

भा०—भा० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा० ज्ये० ह० पू०भा० इन्हों
नक्षत्रोंमें ज्वर होयतो शांति करनेसे ज्वर छूटे ॥ अ० वि० इन्होंमें ज्वर होय तो
सोलेदिनोंसे ज्वर छूटे ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहे ॥

अब रोग छुटेके पीछे स्नानका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन्हों नक्षत्रोंमें और शुक्रवार सोमवारमें रोग-
मुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षत्रमें स्नान करणी श्रेष्ठ है ॥ और स्थिर लग्न
होवे ने पापग्रह सातमें होय तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यसंव्यवहारतोलुघुचरैर्योज्यंचरांगेबुधैर्धर्माष्टात्मजगेथतस्यहर
णेहस्तोरविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययो
श्चंद्रमावृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्यादणंतत्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यवृत्तनेकेनाहाद्रव्यमिति । द्रव्यसुवर्णादि संव्यवहारतः कुम्भीद्रव्यवहा
रेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्ट
ात्मजगेसति धर्मानवमम् अष्टमं प्र० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्यानगतेसतीत्यर्थः ।
अन्यपूर्वांक्तज्ञेयम् अयानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं
रविःरविवारः शोबुधवारः कुजोभीमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणदिनं भरणीप्रसिद्धा
त्रिपुष्करीयोगः यमोपमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगीप्रयांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमाळायाम्

“विषमचरणं पिप्पल्यं यद्वातिथिर्यदिसंस्पृशेत्सुरगुरुशनिदमापुत्राणां कथंचनवासरे ॥ मुनि
भिरुदितः सोयंयोगश्चिपुष्करसंज्ञकः” इत्यादि ॥ कुंभांत्ययोश्चंद्रमाः धनिष्ठापंचकम्
वृद्धिद्वयोऽपि शुभः हस्तादयोत्रस्वकीयद्रव्यग्रहणेशुभाः विदूनेषु यद्दिनं विना इह
स्तादौ यदणं कुर्यात्तत्स्थिरं स्यात् ॥ तथाचोक्तम् ॥ “चरैः क्षिप्रैश्चरेलग्रेषु धर्ममुता एमे ॥
व्यवहारं विना द्रव्यप्रयोगो मुनिभिः स्मृतः ॥ भरण्यां संप्रहं कुर्यात्पंचके ज्ञे त्रिपुष्करे ॥
ऋणकर्मचरैः क्षिप्रैर्ऋणच्छेदः कुजे हितः ॥ पंचके पंचगुणितं त्रिगुणं च त्रिपुष्करे ॥ य
मले द्विगुणं प्रोक्तं हानि वृद्ध्यादिकं बुधैः ॥ ऋणं मौमेन कुर्वीत न देयं बुधवासरे ॥ ऋणच्छेदं
कुजे कुर्यात्संचयं सोमनंदने ॥ हस्तार्कवारे संक्रांतौ यदणं स्यात्कुले पुतत् ॥ वृद्धियोगे तया ज्ञे
यमृणच्छेदं तु कारयेत् ॥” इति ॥ १४ ॥

भा०-लघुचरनक्षत्रैर्मे व्याज लेके द्रव्यको देणा शुभ है ॥ और चर लग्नमें-और बुध
१।८।५ इन्हों स्थानोंमें होय तो द्रव्य देणो शुभ है ॥

अब पीछा लेणेका मुहूर्तको कहतै हैं ॥

भा०-हस्त सूर्य बुध मौम संक्रांति भरणी त्रिपुष्कर योग और यमयोग यह दोय
योग और ग्रंथोंमें प्रसिद्ध हैं-और पंचक-वृद्धियोग ये हस्तादिक पाछे द्रव्य लेणेमें शुभ
है ॥ और बुधवार विना इन्हों हस्तादिकोंमें ऋण करे तो यह ऋण स्थिर होय ॥ १४ ॥

तीक्ष्णो ग्रध्रुवमिथ्रवायुपुधनं नष्टादिकं नैतिकाद् भेदव्याप्ते त्रिस्रशेष
योर्न नतमेत्यंत्यां बुधुद्धौ क्षिपेत् ॥ विद्यां प्रोक्तवद्विददेवतिथिभेध
द्वीशमूलध्रुवैर्मृद्वश्चैज्यकरां बुधैः सुजलखाब्जांगेत रून् रोपयेत् १५ ॥

अथ तीक्ष्णादिपुनष्टादिद्रव्यस्य प्राप्तितया द्रव्यनिक्षेपं वृत्ताद्धं नाह । तीक्ष्णेति । तीक्ष्णो
ग्रध्रुवमिथ्रवाणि पूर्वोक्तानि वायुः स्वाती यपुनष्टादिकं धनं नष्टप्रयुक्तविनिक्षिप्तादिकं सुवर्णा
दिकं द्रव्यं नैति । तया कारांतरोहणी नक्षत्रात् भेदपुनष्टात्रेऽव्याप्ते चतुर्भक्ते सति त्रिस्रशे
षयोः गतं न एति । अथ द्रव्यनिक्षेपमाह । अंत्यां बुधुद्धौ क्षिपेत् धनमित्यनुपंगः अंत्यं
द्वादशम् अंशुचतुर्थम् अनयोः शुद्धिः पापराहित्यम् तस्यां सत्त्वां क्षिपेत् निक्षिपेदित्यर्थः ।
तथाचोक्तम् ॥ “साधारणो ग्रतीक्ष्णे पुस्वात्पां द्रव्यं न लभ्यते ॥ दत्तं प्रयुक्तं निक्षिप्तं नष्ट
मित्याह नारदः ॥” अथ नृसिंहादिमंत्रविद्यासाधनमुहूर्ततया वृषारोपणमुहूर्तमुत्तरार्द्धं
नाह । विद्यामिति । विद्यामंत्रविद्यां प्रोक्तवत्वेदविद्योक्तभादौ विद्यामौज्युक्तभादौ
इत्याद्युक्तेः । तया स्वदेवतिथिभेदे देवतिथिनक्षत्रे साधयेत् गुरुमुखात् गृहीयादित्यर्थः ।

म् । कचिदन्यथाफलदर्शनात् । तथायेपुयेपुनक्षत्रेषुसप्तभिरेकादशभिर्दिनैर्वर्ग
रनिर्मोचनमुक्तम् । तत्फलमत्रमध्यमत्वेननवदिनैर्विभक्तित्युक्तम् । ग्रंथलाघवाय.
स्वल्पांतरत्वात् । तथाचज्योतिषार्के “सप्ताहमृतिनंदाद्रिरुद्रमृत्युनगाद्रिभिः ॥ कृ.
च्छेमृत्यूसृतीशैश्चकृच्छेश्वसुतानृपैः” इत्यादि ॥ अथोत्तरार्द्धेनरोगमुक्तिसनमाह ।
आदित्येति । आदित्यपुनर्वसुः अहिराश्लेषा अनिलःस्वाती ध्रुवाणपूर्वाक्तानि अंत्यं
रेवती पितृभंमघा अस्मिन्नक्षत्रगणे शुक्रंदुवारेशुक्रसोमवारेगदत्यक्तस्त्रानरोगमुक्तस्त्रान
मनिष्टस्यात् । तर्हि कुत्रकर्तव्यमित्यत आह । अशुभेभादौ इष्टशुभं स्यात् । कस्मिन्सति
खलास्तस्थिरेसति खलःपापग्रहः आस्तेयस्यतत्तथातच्चतत्स्थिरंचतस्मिन्स्थिरलग्नेपापे
सप्तमेसतीत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ “वैधृतौचव्यतीषातेभद्रायांधिष्ण्यसंक्रमे ॥ रोग
मुक्तोनरस्त्रायात्कुवारर्क्षतियिष्यापि ॥ दूर्गपापयुतंशस्तंदशमंचशुभान्वितम् ॥ सौम्य
क्रूरयुतंरंभरोगस्त्रानैरिभंतथा” इति ॥ चंद्रबलंसर्वत्रयोज्यम् । कुतिथिभादौसदित्यने
नचंद्रादिवलविषयेमोहोमाभूदित्यतःश्वंद्रबलंसूचितम् । यतः ग्रंथादौगर्भाधानेसदाइत्युक्तं
तत्सर्वकर्मसुज्ञेयमिति सर्वग्रंथकारसंमतम् । तथाचोक्तंसंहितायांस्पष्टम् “स्त्रायाद्रोगवि
मुक्तस्तुशुभयोश्चंद्रतारयो” इति ॥ १३ ॥

भा०—भा० अ० म० पू०फा० स्वा० मू० शत० उ०भा० ज्ये० ह० पू०भा० इन्हों
नक्षत्रोंमें ज्वर होयतो शांति करनेसे ज्वर छूटे ॥ अ० वि० इन्होंमें ज्वर होय तो
सोलेदिनोंसे ज्वर छूटे ॥ और अन्यनक्षत्रोंमें ज्वर होय तो नवदिनतक ज्वर रहे ॥

अब रोग छुटेके पीछे स्नानका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०—पुन० आश्लेषा स्वाती ध्रुव रेवती मघा इन्हों नक्षत्रोंमें और शुक्रवार सोमवारमें रोग—
मुक्तके स्नानका निषेध है ॥ और अशुभनक्षत्रमें स्नान करणी श्रेष्ठ है ॥ और स्थिर लग्न
होवे ने पापग्रह सातमें होय तो रोगस्नान शुभ है ॥ १३ ॥

द्रव्यसंव्यवहारतोलुघुचरैर्योज्यंचरांगेबुधैर्धर्माष्टात्मजगेथतस्यहर
णेहस्तोरविज्ञः कुजः ॥ संक्रांतिर्भरणीत्रिपुष्करयमौकुंभांत्ययो
श्चंद्रमावृद्धिश्चेतिशुभाविदूनइहयत्कुर्यादणंतत्स्थिरम् ॥ १४ ॥

अथव्यवहारद्रव्यवृत्तेनैकेनाहद्रव्यमिति । द्रव्यसुवर्णादि संव्यवहारतःकुसीदव्यवहा
रेण लघुचरैर्नक्षत्रैर्योज्यं देयमित्यर्थः । क चरांगेचरलग्ने । कस्मिन्सति बुधेधर्माष्टा
त्मजगेसति धर्मानवमम् अष्टमं प्र० आत्मजः पंचमम् एष्वन्यतमस्थानगतेसतीत्यर्थः ।
अन्यःपूर्वोक्तज्ञेयम् अथानंतरंतस्यप्रयुक्तस्यहरणंपुनर्ग्रहणंतस्मिन्विषये । हस्तोनक्षत्रं
रविःरविवारः शोबुधवारः कुजोभौमवारः संक्रांतिःसूर्यसंक्रमणदिनं भरणीप्रसिद्धा
त्रिपुष्करोयोगः यमोयमलयोगः त्रिपुष्करयमलयोगौग्रंथांतरेप्रसिद्धौ । रत्नमालायाम्.

अब कूप बापीका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और अ० घ० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन्हों नक्षत्रोंमें-
और बुध वा गुरु वा चंद्र वा जलराशिलग्नमें होय-और शुक्र १० दशमें होय-और शुभ-
ग्रहका वार होय तब जलाशय शुभ होय ॥

अब राजासे मिलनेका और शांतिकपौष्टिकका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-अ० कृ० घ० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन्हों नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु
लग्नमें १ । ४ । ७ । १० । ११ । २ शुभ ग्रह होय तो शुभ होय और अ० घ०
श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन्हों नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं होय तो शांतिक पौष्टि-
क शुभ होय ॥ १६ ॥

दिव्यनैवमलिम्लुचेविधुसितेज्यास्तेरवावष्टमेमंदाराह्निखलोदय
स्थिरतनौकुर्यात्कृतेदोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायनेपुविपुत्रेसंकीर्ण
जाताबुपात्कृत्युत्सर्गवधूप्रवेशनगयागोदासुनित्यान्दिके ॥ १७ ॥

अथवृत्ताद्धेनदिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः सि-
तःशुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तःकृष्णपक्षेभवति । रवावष्टमेगोचरेणसूर्येष्टमे मंदा-
राह्निशनिभौमदिने खलोदयेपापराश्युदये यद्वा उदयेखलःखलोदयस्तस्मिन्स्थिरलग्ने
दिव्यनैवकुर्यात् । अत्रदिव्येकृतेसति अदोदिव्यमन्ययाविपरीतंस्यात् । असत्यवा-
दिनोजयकरीभवतीत्यर्थः । अर्षादन्यत्रकर्तव्यमिति सिद्धम् । लग्नवलं प्राग्वत् । अथ
गुरुशुक्रयोर्मौह्यदोषःकुत्रकुत्रनास्तीतिवृत्ताद्धेनाह । श्रीशैलःप्रसिद्धः यत्रमल्लिकार्जुना-
भिधानंलिंगमस्ति।ग्रहणंसूर्यचंद्रयोः अयनेदक्षिणोत्तरे विपुवंमेपतुलासंक्रमः संकीर्णजा-
तिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसामुत्सर्गः वधूप्रवेशनप्रसिद्धम् गयाप्रसिद्धा
गोदागोदावरी नित्यान्दिकं प्रतिवर्षेयत्क्रियते ययानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अब दिव्यका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-मलमासमें-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरसं सूर्य < आठमे होय-और
शनि भौमके दिनमें-और पाप राशिके उदयमें स्थिर लग्नमें-इन्होंमें जुआ नहीं रमणा ॥
और करेती विपरीत होय जिसमें झूठ बोलनेवाला जिते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-द-
क्षिणायन उत्तरायणमें-और १ । ७ मेंप तुल संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्ग-
में-मुकलावामें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिकर्ममें जैसे नवरात्रि वगैरेमें ॥ १७ ॥

ईशानाहिबलौहरेः शयनपर्यावर्तनेनेत्यकेयानेजीर्णगृहेधरोहमदना
रोपेपवित्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधौनजीवसितयोर्मूढत्वदोषोष्टका
सूत्साहांवरधारणेपुगदितोगर्भादिसप्तस्त्वापि ॥ १८ ॥

नृपादपान् रोपयेत् । कस्मिन् सुजलखाब्जांगे अंगेऽब्जः अब्जांगम् अंगलग्रन्तस्मिन्नब्जः जल
चरराशिश्चंद्रोवातदब्जांगमुच्यते । जलचखंचजलखे शोभनेजलखेयस्यतत्सुजलखं
तच्चतत्तत्तत्तत्सुजलखाब्जांगंतस्मिन् शोभनेपापग्रहरहिते जलखेचतुर्थदशमेयस्या
ब्जांगस्यतस्मिन्नित्यर्थः । शेषपूर्ववत् ॥ १५ ॥

अथ नष्टद्रव्यकी प्राप्तिको और द्रव्यनिक्षेपको मुहूर्त कहते हैं ॥

भा०-तीक्ष्ण-उग्र-ध्रुव-मिश्र-स्वा० इन्हों नक्षत्रोंमें गया द्रव्य मिले नहीं ॥ और ये-
हिणीनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गणके ४ चारका भाग देणसे शेष ३ । १० रहें तो गया
द्रव्य मिले नहीं ॥ और ४ । १२ चोथे बारमें कोई ग्रह नहीं होयतो द्रव्य सुपणो शुभ
होय । मौजीके मुहूर्तमें इष्टदेवकी तिथिनक्षत्रादिकोंमें गुरुसे विद्या ग्रहण करणी ॥

अथ वृक्ष लगानेका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-वि० मू० मृदु ध्रुव अश्वि० पुष्य० ह० श० इन्हों नक्षत्रोंमें और ४ । १० यहाँ
शुभ ग्रह होय और लग्नमें जलचर राशि होय वा चंद्रमा होय तब वृक्ष लगाना शुभ
होय ॥ १५ ॥

उद्गाहर्क्षहरित्रयादितिहयेज्यर्क्षस्तडागादयोज्ञेज्याब्जैस्तनुगैः सि
तेदशमगेसिद्धंतिसद्गासरे॥राजेशाश्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैःस्वकेंद्राय
गैःसौम्यैःशांतिकर्षाष्टिकेसचरभैरैतैःसुधर्मादये ॥ १६ ॥

अथवापीकूपादीनृत्ताद्धेनाह । उद्गाहेति । उद्गाहर्षाण्येकादशशंख्यानिपूर्वात्कानि
हरित्रयंश्रवणत्रयं अदितिःपुनर्वसुः हयोऽश्विनी ईज्यःपुष्यः एभिस्तडागादयोजला
शयाःसिद्धयन्ति । कैःज्ञेज्याब्जैस्तनुगैःशोषुषः ईज्योगुरुः अजश्चंद्रःजलचरराशिश्च
एतैस्तनुगैःलग्नगतेः।कस्मिन्सति तितेदशमगेसतिशुक्रेयशमगेसति । ए उद्गासरे सद्र
ह्यासरेइत्यर्थः । तथाचोक्तम् ॥ “चित्रास्वातिपुनर्वसुमृगशिरः।मलाश्विनीरोहिणीहस्तः
पुष्यधनिष्टकंशतभिषग्मित्रोत्तरारवती ॥ एतेषुश्रवणान्यितेषुमृगशिरःलग्नचक्रंभेदपेवापी
कूपजलाशयादिराननंशस्तेप्रशस्तेदिने” ॥ अन्यचोक्तम् ॥ “सर्वतोराशयारंभःकर्तव्यो
विप्लवैःसर्गः ॥ लग्नस्थेज्यवाजीवेलग्नभेदेऽस्पितेलग्ने” इति ॥ अयोत्तराद्धेनरानदश
नशांतिकर्षाष्टिकेचाह । राजेति । श्रवणत्रयध्रुवमृदुक्षिप्रैःराजेशाराजदर्शनकार्य ।
सुधर्माःपुनःकैःसौम्यप्रदंईक्षेंद्रायगेः २, १, ४, ७, १०, ११ लग्नात् दि २ येंद्रा १,
४, ७, १० य ११ गैःशुभप्रदैरित्यर्थः । शेषंभावत् । शांतिकर्षाष्टिकेचाह । शांति
औष्टिकेयैर्तेरवनरात्रैःश्रवणत्रयादिभिर्विधेय । कथंमूर्तेरभिः सचरभैः परनक्षत्रसरितैः।
रविःराशति सुधर्मादये शोभनःपापराहितःपमोनयमंपस्यसुधर्माः सुपाशापुदयभय
प्रिपुष्पारोपान्स्मिन्नित्यर्थः । शेषपूर्ववत् ॥ १६ ॥

अब कूप वापीका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-विवाहके नक्षत्रोंमें और श्र० घ० श० पुन० अश्वि० पुष्य० इन्हीं नक्षत्रोंमें-
और बुध वा गुरु वा चंद्र वा जलराशिलग्नमें होय-और शुक्र १० दशमें होय-और शुभ-
ग्रहका वार होय तब जलाशय शुभ होय ॥

अब राजासे मिलनेका और शांतिकपौष्टिकका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-श्र० कृ० घ० श० ध्रुव मृदु क्षिप्र इन्हीं नक्षत्रोंमें राजदर्शन श्रेष्ठ है ॥ परंतु
लग्नसे १।४।७।१०।११।२ शुभ ग्रह होय तो शुभ होय और श्र० घ०
श० मृदु ध्रुव क्षिप्र चर इन्हीं नक्षत्रोंमें और नवमें ९ पापग्रह नहीं होय तो शांतिक पौष्टि-
क शुभ होय ॥ १६ ॥

दिव्यं नैव मलिम्लुचे विधुसिते ज्यास्ते रवावष्टमे मंदाराह्निखलोदय
स्थिरतनौ कुर्यात्कृते दोन्यथा ॥ श्रीशैलग्रहणायने पुविपुत्रे संकीर्ण
जाता बुपात्कृत्युत्सर्गवधूपवेशनगयागोदासु नित्याब्दिके ॥ १७ ॥

अथ वृत्ताद्धेन दिव्यमाह । दिव्यमिति । मलिम्लुचेमासे विधुसिते ज्यास्ते विधुश्चंद्रः शि-
तः शुक्रः ईज्योगुरुस्तेषामस्ते विधोरस्तः कृष्णपक्षे भवति । रवावष्टमे गोचरेण सूर्येष्टमे मंदा-
राह्निशनिभौमदिने खलोदये पापराशुदये यद्वा उदये खलः खलोदयस्तस्मिन् स्थिरलग्ने
दिव्यं नैव कुर्यात् । अत्र दिव्ये कृते सति अदो दिव्यमन्यथा विपरीतं स्यात् । असत्यवा-
दिनो जयकरी भवतीत्यर्थः । अर्थादन्यत्र कर्तव्यमिति सिद्धम् । लग्नचलं प्राग्वत् । अय-
गुरुशुक्रयोर्मध्यदोषः कुत्र कुत्र नास्तीति वृत्ताद्धेनाह । श्रीशैलः प्रसिद्धः यत्र मल्लिकार्जुना-
भिधानं लिंगमस्ति । ग्रहणं सूर्यचंद्रयोः अयने दक्षिणीतरे विपुवंशे तुलासंक्रमः संकीर्णजा-
तिर्हीनजातिः उपाकृतिरुपाकर्म उत्सर्गश्छंदसा मुत्सर्गः वधूपवेशनं प्रसिद्धम् गयाप्रसिद्धा-
गोदागोदावरी नित्याब्दिकं प्रतिवर्षं यत्क्रियते यथानवरात्रम् ॥ १७ ॥

अथ दिव्यका मुहूर्तको कहते हैं ॥

भा०-मलग्नसम-चंद्रमा गुरु शुक्रके अस्तमें-और गोचरसे सूर्य ८ आठमे होय-और
शनि भौमके दिनमें-और पाप राशिके उदयमें स्थिर लग्नमें-इन्हींमें शुभा नहीं रमणा ॥
और करे तो विपरीत होय जिसमें शूट बोलनेवाला जिते ॥ और श्रीशैलमें-ग्रहणमें-द-
क्षिणायन उत्तरायणमें-और १।७ मेष तुल संक्रांतिमें-हीनजातिमें-उपाकर्ममें-उत्सर्ग-
में-मुकलावामें-गयामें-गोदावरीमें-और नित्यादिकर्ममें जैसे नवरात्रि वगैरें ॥ १७ ॥

ईशानाहिबलौहरेः शयनपर्यावर्तने नैत्यके याने जीर्णगृहे वरोहमदना
रोपेपवित्रार्पणे ॥ चातुर्मास्यविधौ न जीवसितयोर्मृष्टत्वदोषोष्टका
सूत्साहांवरधारणे पुगदितोगभांदिसप्तस्त्वपि ॥ १८ ॥

ईशानेति । ईशानाहिवलिः ईशानबलिः प्रासिद्धः अहिवलिः सर्पबलिः हरेः शयनपर्यावर्तने विष्णोः शयनमापादशुक्रद्वादश्यां भवति । पर्यावर्तनं भाद्रपदशुक्रद्वादश्यां भवति । नैत्यकं यानं नित्यगमनं जीर्णगृहं प्रसिद्धम् अवरोहः देवानां दोलारोहः पूजाविशेषः दमनारोपश्चैत्र्यां पवित्रार्पणं श्रावण्यां चातुर्मास्यविधौ चातुर्मास्यव्रते अष्टकाः पर्वणियाः ऋक्षनाम्नां मासानां कृष्णाष्टम्योऽष्टकाः मार्गपौषमाघफाल्गुनानां कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः । उत्साहाः पुत्रोत्पत्त्यादयः अंशुधारणं वस्त्रधारणम् एषु जीवसितयोरुं शुक्रयोर्मूढत्वदोषो नास्तीत्यर्थः । न केवलमेषु गर्भादिसप्तस्वपि गर्भाधानाद्यत्र प्राज्ञनांतेषु सप्तसंस्कारेषु मूढत्वदोषो नास्तीति । गर्भाद्यत्राशनांतेष्वित्यत्र श्लोके यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र प्रसंगादुक्तम् । तथा च गर्गः “नित्ययाने गृहे जीर्णं प्राशनं परिजीर्णके ॥ वधूपवेशमांगल्येन मौढ्यं गुरुशुक्रयोः” ॥ भृगुः “उपाकर्मोपसर्जनं पवित्रदमनार्पणम् ॥ अवरोहः सहमेतः सर्पाणां बलिः अष्टकाः ॥ ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥ कुर्याच्छुक्रगुरोर्मौढ्ये पीतीति सुविनिश्चयात्” ॥ धर्मप्रदीपे ॥ “गोदावर्यागयायांच श्रीशैलेग्रहणद्वये ॥ अयने विपुवे चैव चातुर्मास्यव्रतेषु च ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु सीमंतऋतुकर्मणि ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो नास्ति विद्यते” ॥ कालनिर्णये “नष्टशुक्रे तथा जीर्वे सिंहस्ये च बृहस्पतौ ॥ कार्या चैवं स्वदेव्यर्चा प्रत्यब्दं कुलधर्मतः” ॥ मत्स्यपुराणे “मौढ्येऽपि च प्रकर्तव्या मिश्रजाति क्रियाः शुभाः ॥ सुरेज्यशुक्रयोर्वर्णा क्रियाश्चौलादिकानच” इति ॥ १८ ॥

भा०—और ईशानबलिमें—सर्पबलिमें—हरिशयनमें—हरिशयनसंज्ञक आषाढशुक्ल १२ द्वादशीमें ॥ और पर्यावर्तनसंज्ञक भाद्रपदशुक्ल ११ एकादशीमें ॥ और नित्ययात्रामें—जीर्णघरमें—और देवताओंके दोलारोहमें—और दमनारोपणमें और पवित्रार्पणमें—चातुर्मास्यव्रतमें—और मार्गशीर्ष पौष माघ फाल्गुन महीनाओंकी कृष्णपक्षकी अष्टमीमें—उत्सवमें—वस्त्रधारणमें—इन्होंमें श्रीशैलादिकोंमें गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ और गर्भाधानादि सप्त ७ संस्कारमेंभी गुरु शुक्रके अस्तका दोष नहीं होय ॥ १८ ॥

शुक्रेज्यास्तमयेऽधिकक्षयजनुर्मासे पुजन्मर्क्षकेनापूर्वामरतीर्थदर्शनमियाद्गोदागयाभ्यामृते ॥ एषापादसहस्यविष्णुशयनेष्वप्यंतकर्मत्यजेद्यद्वर्पाधिकलंबितं भवति तद्गोदागयातो न्यतः ॥ ५९ ॥

अयतीर्थयात्रा निषेधं प्रेतकर्म निषेधं च सापवादं वृत्तैकेनाह । शुक्रेति । शुक्रेज्ययोः अस्तसमये अधिकः अधिमासः क्षयः क्षयमासः जनुर्मासो जन्ममासः तेषु जन्मर्क्षके जन्मनक्षत्रे अपूर्वप्रथमं तीर्थाभ्यारक्षणं तन्निमित्तं न इयात्र गच्छेत् । काम्यामृतं गोदागयाभ्यामृते गोदागययोर्दर्शनं सदैव कुर्यादित्यर्थः । प्रेतकर्म निषेधमाह । एष्याति । एषु गुरुशुक्रास्तादिषु आपादः प्र० सहस्यः पौषः विष्णुशयनेष्वपि यद्वर्पाधिकलंबितं प्रेतकर्म भवति तत्त्यजेत् । गोदागयातो न्यतः गोदागययोः सदैव कार्यम् । आपादशुक्रद्वादश्यादि वार्तिकशुद्ध

द्वादशीपर्यंतविष्णुशयनम् । तथाचोक्तम् “बाल्येवायदिवावृद्धेशुक्रेचास्तमुपागते ॥
मलमासइवैतानिर्वर्जयेद्देवदर्शनम्” ॥ व्यासः “अधिमासेचजन्मक्षेनष्टयोर्गुरुशुक्रयोः ॥
तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना ॥” मलमासेप्पनावृत्तंतीर्थस्नानंविर्वर्जयेत् ॥
अनादिदेवतांद्रष्टुंशुचिःस्यान्नष्टभार्गवे” ॥ तीर्थसंदे “गुरुशुक्रास्तादिदोषःप्राक्तोय
स्तीर्थयात्रामनम् ॥ अपूर्वयायिनामेपनत्वसौपूर्वगामिनाम्” ॥ पितृसंदे “शुक्रस्या
स्तमनेचैवदेवेज्यस्यतथैवच ॥ प्रेतकार्यंप्रदुष्येतप्रथमंवत्सरंदिना” ॥ मांडव्यः
“मलिनेजन्ममासेवामौढ्येवागुरुशुक्रयोः ॥ तीर्थयात्रानकर्तव्यागयांगोदावरींविना” ॥
गरुडपुराणे “नकुर्याद्गुरुशुक्रास्तेषुज्येस्वापेमलिम्बुचे ॥ विलंबितंप्रेतकार्यंगयांगो
दावरींविना” ॥ मेधातिथिः “अस्तंगतेगुरौशुकेषुज्याषाढाधिमासके ॥ प्रेतकार्यं
नकुर्वीतगयांगोदावरींविना” ॥ प्रेतमंजरी “प्रेतकार्याणि सर्वाणिग्रतस्नानजपादिकम् ॥
षड्यंशुकेज्ययोस्तस्तेगयांगोदावरींविना” इति ॥ १९ ॥

अब तीर्थयात्राका और प्रेतकर्मका सापवादनिषेधको कहते हैं ॥

भा०-गुरुशुक्रके अस्तमें- अधिकमासमें- क्षयमासमें- जन्ममासमें- जन्मनक्षत्रमें ।
प्रथम यात्राको और प्रथम देवदर्शनको नहीं करणा ॥ परंतु गोदावरीमें और गयामें दोष
नहीं है और प्रथम कयेभयेमें औ आषाढ पोष विष्णुशयनमें वर्ष निकलनेके बाद प्रेतकर्म
नहीं करणा ॥ परंतु गोदा गयामें करे तो दोष नहीं है ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदक्षिण्यां मिश्रप्रकरणम् ॥

पर्वाग्रादियुगष्टमीतितथयोमध्वादिपक्षद्वयेऽनध्यायाश्चरसंक्रमाज
थमधौवाह्निश्चशुक्रेयमः ॥ राधेऽग्निस्त्वसितोयमःशुचिदृगाशार्का
स्त्रयोदश्ययोमार्गंकृष्णनगग्रहाविपदृगंकाशाग्रयःकीर्तिताः॥ १ ॥

अयानंतरंशांतिप्रकरणमारभ्यते । छिद्राण्येतानि विप्राणांयेऽनध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥
छिद्रेभ्यः स्त्रवतिव्रह्मब्राह्मणेनतदर्जितम् ॥ तत्कालेतत्स्परस्तांसि श्रियंव्रह्मयशोषलम् ।
सर्वमादापगच्छंतिवर्जयंतीप्सितंफलमित्यनध्यायेपठनादीप्रसंगात्तमोऽनध्यादिनिषेधाच्चवृ
त्तद्वयेनानध्यायानाह । पर्वति । पर्वजमापूर्णमा । किंलक्षणं पर्व अग्रादियुक् अग्रं प्रतिप
त्त्वादिश्चतुर्दशीताभ्यांयुक्त्युक्तम् अष्टमीप्रसिद्धा इतितिययश्चतस्रस्तिययः मध्वादिप
क्षद्वये मधुश्चैत्रः तदादिपुमासेपुष्यसदृशंशुक्रःकृष्णाख्यंतास्मिन्अनध्यायाः स्युः कीर्ति
ताः कथिताः बुधैरित्यध्याहारः । अयान्यानाहः । चरसंक्रमाः चरराशिसंक्रांतयः मेप
कर्मकुलामकरसंक्रांतयइत्यर्थः । मधुश्चैत्रस्तस्मिन्वाह्निः षट्संख्याकस्तियस्त्रुतीय
त्यर्थः । शुक्रमेजेज्येष्टेमासे यमःद्वितीया । यत्रप्रकरणेशुक्रःकृष्णपक्षनिर्देशोनष्टपततत्रशु
क्रपक्षस्तियज्ञेयः । राधेवशास्त्रेऽग्निस्त्रुतीयाशुक्ले तुपुनः अस्तितःकृष्णो यमः द्वितीय

आदिशब्दाद्गोधादि एभिरंतरितेसज्योतिषमनध्यायः । अयमर्थः दिवाभंतरितेसतिसूर्यास्तमानपर्यंतमनध्यायः । रात्रावंतरितेरात्रिशेषपर्यंतमनध्यायइत्यर्थः । स्त्रीगोऽस्थं तरितेऽहः स्त्रीप्र० गौःप्र० अस्थिप्राण्यंगं एभिरंतरितेअहर्दिनमहोरात्रमनध्यायः । उत्सवोमहोत्सवोविवाहादिकः निशीथमध्यरात्रम् आशौचंसूतकम् मार्गोध्वा एपुनपठेत् । चपरं कपित्यशाल्मलिमधुश्लेष्मातकादेश्छायायानपठेत् । सुगमम् । आदिशब्दात्कोविदारविभीतकैरंडादीनाग्रहणम् ॥ ४ ॥

अब नैमित्तिक अनध्यायोंको कहते हैं ॥

भा०-नकुल-बिल्ली-हरिण-गधा-अग्नि-मेष-जल-सर्प-हाती-बोढा-ऊंट-धोबी-चमार आदिक-गुंगा-उन्मत्त-गाड़ी-पालकी-इतनी वस्तुओं गुरुके ओटमें आवेतो तीन दिन-तक नहीं पढ़ना-और झेउका-पक्षी बीचमें आवेतो नक्षत्रतक नहीं पढ़ना-और स्त्री गौ इड्डी बीचमें आवेतो एक दिन नहीं पढ़ना-और महोत्सवमें अर्थात् विवाहादिकमें-अर्द्ध-रात्रिमें-सूतकमें-मार्गमें-इन्होंमेंबो नहीं पढ़ना-और कैथ-शास्मली-महुआ-बहेडादि वृक्षोंकी छायामें नहीं पढ़ना ॥ ४ ॥

ग्रामांतःकुणपेश्वशूद्रनिकटेऽश्वशनेवक्रगेतांबूलेग्रहणाद्भूरुक्षितिपतिप्रांतादुपोत्सर्गतः॥भूकंपाशनिपाततःपुरदहेरिष्ठावलोकाव्यहंगर्जेनार्तवकेव्यहंसमयजेसज्योतिरंतेसतः ॥ ५ ॥

ग्रामांतरिति । ग्रामांतःकुणपेश्वग्राममध्यकुणपेश्वेतेसतिनपठेत् ॥ श्वशूद्रनिकटेऽश्वशनेवक्रगेतांबूलेग्रहणाद्भूरुक्षितिपतिप्रांतादुपोत्सर्गतः॥भूकंपाशनिपाततःपुरदहेरिष्ठावलोकाव्यहंगर्जेनार्तवकेव्यहंसमयजेसज्योतिरंतेसतः ॥ ५ ॥

भा०-और ग्राममें श्व होयतो नहीं पढ़ना और शूद्रके पास-कुत्तेके पास-आद्धमें भोजन करके-अन्न नहीं पचे तहांतक नहीं पढ़ना और मुखमें ताम्बूलरसके नहीं पढ़ना ॥ और ग्रहणसे तीन दिन नहीं पढ़ना-और राजाके वा गुरुके गरणसे तीन दिन नहीं पढ़ना ॥ और उपाकर्मसे-उत्सर्गसे-भूकंपसे-विजलीके पडनेपर तीन दिन नहीं पढ़ना ॥ और अपने रेंनेका पुरका वा गामका दहन होणसे-और गंधर्वनगर भूतादिकोंके

दीखनेसे तीन दिन नहीं पढ़ना ॥ और बिना ऋतुमें मेष गाजे तो तीन दिन नहीं पढ़ना ॥ और ऋतुमें गाजे तो नक्षत्र वा सूर्यको देखके पढ़ना और स्वशाखाका स-
त्पुरुषकी मृत्यु होवे तो सज्योति नहीं पढ़ना ॥ ५ ॥

वाद्योलूकखरार्तजंबुकरवेसाम्रांचवातेजलेनीहारेपतिताभिश्चस्त
निकटेधावज्जनालोकने॥ग्रामांतेपितृकाननेप्यथसतानूनपत्रिणीते
दिवंतद्वत्सद्वतिनिज्यहंनचपठेद्भुक्त्वाद्विपाणिर्नच ॥ ६ ॥

अनध्यायांतरमाह । वाद्येति । वाद्यादीनां रवेशब्दे श्रूयमाणे साम्रांचरवे श्रूयमाणे वाते
वातस्य सर्वदा विद्यमानत्वादतिवाते जले जलमध्ये नीहारधूमरूपोत्पाते पतितो जातिभ्रष्टः
अभिश्चस्तो मिथ्याभिशापी तत्समीपे धावज्जनालोकने धावन्मनुष्यालोकने ग्रामांते ग्राम
सीमासमीपे पितृकानने श्मशाने न पठेत् । सतानूनपत्रिणीते दिवस्वर्गं प्रति इते गते मृते सति
ज्यहंन पठेत् । तानूनपत्रिणीनाम घृतम् यागे येन येन ऋत्विजा सह स्पृष्टं सतानूनपत्री तस्मिन्मृ
ते सति ज्यहंन पठेत् । तद्वत्सद्वतिनिमृते सद्रत्नं वेदमृतं चरितं येन स सद्रती तस्मिन्मृते ज्यहं
न पठेत् । भुक्त्वा वा दार्द्रपाणिस्तावन्न पठेत् । अन्येऽनध्यायामूलग्रंथतोऽवगंतव्याः ॥ ६ ॥

भा०—वाद्यादिकोंका शब्दको सुणते ॥ और सामवेदको सुणते ॥ बल्लूके बोलते ।
इयालके बोलते ॥ बहुवायु होते । जलमें नौहार हो ते ॥ और पतितके और अभिश्चस्तके
सामने ॥ और धोड़ते मनुष्यको देखते ॥ गामकी सीमाके समीपमें—श्मशानमें—और
यज्ञमें जिस २ के साथ घृतकी स्पर्श करे उसका नाम सतानूनपत्री है उसके मरण पर
तीनादिन अनध्याय है ॥ और सद्रतीके मरण पर ३ दिन नहीं पढ़ना भोजन करके जहां-
तक हात आर्द्र होय तहांतक नहीं पढ़ना ॥ ६ ॥

राज्यद्वैमदनो मुनिर्दलयुतेयामेचतुर्थ्याद्यके प्राग्रात्रौ पठनं ह्युपाकर
णतो मासं निशा प्राग्दले ॥ श्वेनध्याय इतीहरात्रिपठनं वर्ज्यं सदासं
ध्ययोश्चोरोपद्रवयामके त्रिदिवसं दुर्भुक्प्रतिग्राहयोः ॥ ७ ॥

अथप्रदोषानध्यायानाह । राज्यद्वैमदनस्य योदशी यस्मिन्दिने स्यात् मुनिः सप्तमी
रात्रिर्दलयुतेयामे सार्द्धं प्रहरे यादिने स्यात् अत्रदिने प्रागरात्रौ पठनं वर्ज्यं । दिनश्चयेन । उपा
कर्मतः सकाशात् मासमात्रं रात्रेः प्राग्दले पठनं वर्ज्यम् श्वेनध्याय इतीहरात्रिपठनं
वर्ज्यम् । सदासंध्योरुभयोः पठनं वर्ज्यम् । चोरोपद्रवेण उपलक्षितो यामः प्रहरः
तस्मिन् पठनं वर्ज्यम् । त्रिदिवसं दुर्भुक्प्रतिग्राहयोः दुष्टभुक्प्रतिग्राहो दुर्भुक्प्रतिग्राही तयोः
दुष्टभोजनदुष्टप्रतिग्राहयोः त्रिदिवसं पठनं वर्ज्यम् । तथा च श्रीधर्यास्मृतिवचनानि ॥
“अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पंचदश्योश्च सूतके ॥ शावेप्रतिपदोर्पिंश्रभये चैव महोत्सवे ॥ रामे
सुद्वेतिवादे च घृतेऽपि निशीपके ॥ नापीपीताग्निश्चापि नास्त्रातश्चनत्रं द्रितः ॥ उपाकर्म

णिचोत्तमैग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ त्रिरात्रं स्यादन्ध्यायोमृतेनृपेगुरावपि ॥ फाल्गुन्यां
 पौर्णमास्यांतुचैत्र्यांतुऽपहमिष्यते ॥ अनध्यायस्तथापाह्यांश्रावण्यांकार्तिकेतया ॥
 तथैवमार्गशीर्षस्यपूर्णमास्यांनसंचरेत् ॥ अश्विन्याःपतनेकंपेभूमेर्दाहेपुरस्यच ॥ मृग
 स्यसर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनाम् ॥ अंतरागमनेजोष्ट्रराणांचत्रयहंस्मृतम् ॥ प
 ताकातोरणादर्शयानजलाग्निनाम् ॥ मूकोन्मत्तादिशूद्राणामंतरागमनेऽयहम् ॥
 नारीणामपिसर्वासांगवांचैवांतरागमे ॥ अहोरात्रमनध्यायोगर्जनेरात्रिसंभवे ॥ युगर्जने
 चरात्रौचापररात्रेदिनंस्मृतम् ॥ दिनंत्वभयसंध्यायामथास्थनांचांतरागमे ॥ पक्षिमंदूकगी
 धासुनराणांचांतरागमे ॥ दिनेदिवसशेषः स्याद्रात्र्यपारात्र्याश्चतद्वेत् ॥ श्वसृगालरवेनृणां
 श्रात्रियागमनेध्वनि ॥ तात्कालिकोऽप्यनध्यायस्तांबूलस्यचभक्षणे ॥ श्राद्धेनिमंत्रितो
 यस्तुभुक्तानाध्ययनंचरेत् ॥ करिष्यंश्चतयाविप्रः प्राग्विप्राणां विसर्जनात् ॥ एतेप्रोक्ता
 ह्यनध्यायावैदिकास्तांत्रिकास्ततः ॥ प्रवक्ष्यंतेऽष्टमीद्वेचतुर्दश्यांचकेवलैः ॥ विपुव
 द्दितयैचैवमयनद्वितयेतथा ॥ नपठेत्पाठयेद्धीमान्पुराणमपिसत्तमः ॥ अष्टम्यांचचतुर्द
 श्यांयावदस्तमितेरात्रौ ॥ दिनशेषमनध्यायंवैदिकंपरिकीर्तितम् ॥ तयोदितेदिवारात्रंत
 र्कालमुदितेतयोः ॥ प्रतिपद्यांचसंक्रांतीतत्कालंमखिलासुच ॥ नभोनभस्ययोः कृष्णे
 मासयोस्त्रिदिनंद्विजः ॥ नसप्तम्यामधीयीतत्रयोदश्यांचपैत्र्ययोः ॥ सदात्रयोदशीया
 चत्प्राद्विज्ञियातिथिर्भवेत् ॥ ग्राह्यादथापराह्णांतादधीयीतनचद्विजः ॥ अष्टम्यांचचतुर्द
 श्यांप्रतिपद्यांचवर्जयेत् ॥ धर्मशास्त्रपुराणानिशास्त्रंतात्कालिकंबुधः ॥ विमिश्रितासुर्क
 र्त्तसप्तम्यादिपुपत्नतः ॥ पुराणाभ्यसनादीनिपंचदशयोश्चवानवा ॥ नांतरागमनेदोषः
 पुराणादिपुविद्यते ॥ नशस्थतेचतत्कालेघृतंसंप्राश्यवाचुषः ॥ नीयमानंशवंदष्टमही
 स्यंवाद्विजोत्तमः ॥ अकालगजितादौचपर्वस्वाशीचकादिपु ॥ अनध्यायाबुधैः कार्या
 उपरागादिकेषुच ॥ श्वेनध्यायेचशर्वर्यानाधीयीतकदाचन” इति ॥ स्मृत्यंतरे ॥ “प्रदोषे
 चत्रयोदश्यानाध्ययेप्रतिपत्स्वपि” ॥ प्रदोषलक्षणम् ॥ “पृष्टीचद्वादशीचैवअर्द्धरात्रोनना
 ठिका ॥ प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवननाठिका ॥” अर्द्धरात्रोननाठिकाअर्द्धरात्रात्प
 ठिकयाएकयोनेत्यर्थः । अत्रनैमित्तिकप्रदोषमाह आपस्तंबः ॥ “श्रावण्यांपौर्णमा
 स्यामध्ययनमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीत” इति । प्रदोषः पूर्वरात्रः । तथाचमार्गः ॥
 “अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांश्रावणेनवा ॥ यावन्मासपूर्वरात्रेनाधीयीतकदाचन”
 इति ॥ नारदः ॥ “अयनेविषुवेष्वेवशयनेचोघनेहरेः ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतमन्वादिपु
 गादिपु” ॥ मन्वादयोमत्स्यपुराणेऽभिहिताः ॥ आश्वयुक्दृक्कुनवमीकार्तिकीद्वादशीसि
 ता ॥ तृतीयाचैत्रमासस्यतयामाद्रपदस्यच ॥ फाल्गुनस्यत्वमावास्यापीपस्यैकादशी
 षिता ॥ आपादस्यापिदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमीकृष्णात्रापादस्या
 षिर्षोर्णिमा ॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्यैष्ठीपंचदशीसिता । मन्वंतरादपश्चतेदत्तस्याः
 यकारकाः ॥ युगादयोविष्णुपुराणेदर्शिताः “वैशाखमासस्तुपावृत्तीयानवम्यसौका

तिं कश्चिपक्षे ॥ नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे ॥ उपाकर्मणिचोत्स
गैत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ॥ अष्टकासुत्वहोरात्रंमृत्युतामुचरात्रिषु ॥ मार्गशीर्षे तथापौषेमाघे
मासेतथैवच । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेतुसूरिभिः ॥ स्मृतिरत्नावल्याम् ।
“चतुर्दश्यांयदापर्वप्रागस्तादृश्यतेरवेः ॥ अनध्यायंभुक्वूर्तित्रयोदश्यांतुधर्मवित् ॥ विद्यु
स्तनितवर्षेतुमहोत्कानांतुसंभवे ॥ अकालिकमनध्यायमेतेषुमनुरब्रवीत् ॥ स्तनितंमे
घगर्जितम् । अनुराधर्षमारभ्यषोडशैर्षेतुभास्करः ॥ यावच्चरतिवैतावदकालंमुनयो
विदुः ॥ कालेवृष्टौचतत्कालमकालेचत्रिरात्रकम् ॥ अतिमात्रायवावृष्टिर्नाधीयीत
दिनत्रयम् ॥ अकालवर्षणेजातेजलौकाश्चप्रवर्तते ॥ एकरात्रमनध्यायमिति
कात्यायनोब्रवीत् ॥ मेघेचवृषभैवैवृष्ट्याग्रान्त्ववतेजलम् ॥ भूमिद्रावमनध्यायंभुक्
तिवृषकुंभयोः ॥ अत ऊर्ध्वं द्विषादेपुत्तृणप्रच्यवनंजलम् ॥ तृणप्रच्यवनंतृणप्रवाहः ॥ चौरै
रुपद्रुतेयावत्संग्रामेचाग्रिकारिते ॥ अकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्विदुषुच ॥ प्रादुर्भूते
प्वनग्रीषुविद्युस्तनितनिःस्वने ॥ सज्योतिः स्यादनध्यायःशेषरात्रौतयादिवा ॥ इति ।
मनुः । “निर्घातेभूमिचलनेज्योतिषांचोपसर्जने ॥ एतानकालिकान्विद्यादनध्यायानृ
तावपि ॥ निर्घातआंतरालिकोध्वनिविशेषः । ज्योतिषांचोपसर्जनंचंद्रसूर्ययोःपरि
वेषः । आपस्तंबः “प्रतिगृह्याद्विजोवेदानेकोद्विष्टस्यकेतनम् ॥ इयहांतेकीर्तयेद्ब्रह्मरा
शेरन्यत्रसूतके ॥ केतनंनिमंत्रणम् । कूर्मपुराणे “समानविद्येतुमृतेतयाचब्रह्मचा
रिणि ॥ आचार्येस्तस्यितेचापित्रिरात्रंक्षपणंस्मृतम् ॥ याज्ञवल्क्यः “इयंमेतेष्वन
ध्यायः शिष्यवर्तिगुरुबंधुषु ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गैस्वशास्त्राश्रोत्रियेभ्यः ॥ संध्यागर्जित
निर्घातभूर्कपोल्कानिपातने ॥ समाप्यवेदंशुनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पशुमंडूकनकुल
श्चाहिमार्जारमूषकैः ॥ कृतंतेरेत्वहोरात्रंशुक्रपातेतयोच्छ्रये ॥ इतिपराशरः “सर्पस्य
नकुलस्यायजमार्जारयोस्तथा ॥ मूषकस्यतयोष्टस्यमंडूकस्यचयोपितः ॥ पुरुषस्यैल
कस्यापिशुनोश्चस्यत्तरस्यच ॥ एषांयोविततश्चैवअंतरागमनेकृते ॥ त्रिरात्रमुपवासश्च
त्रिरात्रमभिषेचनम् ॥ अथतात्कालिकाः । “स्वरोष्ट्रगर्दभोलूकसामघाणार्तानिःस्वने ॥
अमेध्यशवशृङ्गांस्त्यंश्मशानपतितान्तिके ॥ देशेऽशुचौवर्त्मनिचविद्युस्तनितसंप्लवे ॥ भु
क्तार्द्राणिर्भोतरर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥ पांसुवर्षेदिशांदादेसंध्यानीहारभीतिषु ॥ धावंतः
पूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते ॥ स्वरोष्ट्रयानहस्त्यश्नोतृक्षेरयरोदणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्या
यानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ इति ॥ अथानध्यायापवादः । मनुः “वेदोपाकरणेचे
वस्वाध्यायेचैवनेत्यके ॥ ननिरोधोस्त्यनध्यायेद्दोषमंत्रजपेषुच” इति ॥ ७ ॥

इतिमुहूर्त्तमार्तदटीकायांमार्तदवल्लभायामनध्यायप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥

अब प्रदोषकी अनध्यायोंको कहते हैं—

भा०—और जिस दिन अर्द्ध रात्रिमें त्रयोदशी होय ॥ और सप्तमी जिस दिन षष्ठ प्रहर
रात्रिमें होय ॥ और जिस दिन चतुर्थी प्रहर रात्रिमें होय उस दिन पूर्व रात्रिमें नहीं

पठना ॥ और उपाकर्मसे एक महीनातक पूर्व रात्रिमें नही पठना ॥ और अनध्यायके पूर्वकी रात्रिमें नही पठना ॥ और संध्यामें सदा नही पठना ॥ और चोरका उपद्रवसे एक प्रहरतक अनध्याय है ॥ और दुष्टभी जन करके दान लेके तीन दिन नही पढ़े ॥ ७ ॥

(इति अनध्यायाः)

दक्षांगोदरनाभिहृत्सुपतितापल्लीवरांगेहनुमुक्त्वानुः शुभदास्त्रियाः
फलमिदं वामेतरव्यत्ययात् ॥ इत्याहुः सरठप्ररोहणफलं पातेन्यथै
केवृथापल्ल्यारोहणकेपिवस्त्रसहितं स्नात्वा चरेच्छांतिकम् ॥ १ ॥

अथ पल्लीसरठयोः प्रकरणम् ॥ ॥ अथपल्लीसरठयोः फलंवृत्तेनैकेनाह । दक्षांगोदर
नाभिहृत्सुपतितापल्ली तथाहनुंत्यक्त्वा वरांगे उत्तमांगे पतितापल्ली नुः नरस्य शुभदा स्यात् ।
उत्तमांगे हनुं विना सर्वत्र शुभेत्यर्थः । अर्थादन्यत्र न शुभा अन्यांगे पुपुरः पार्श्वपृष्ठे पुन शुभा
स्यात् । अथस्त्रियाः विशेषमाह । स्त्रियाः इदं पुरुषोक्तं फलं । वामेतरव्यत्ययात् ज्ञेयम् वामं वा
मांगम् तयोर्व्यत्ययो विपरीत्यम् तस्मात्पुरुषस्य दक्षांगे यत्फलमुक्तं तस्त्रियाः वामांगे ज्ञेयम् ।
पुरुषस्य वामांगे यदुक्तं तस्त्रियां दक्षांगे ज्ञेयमित्यर्थः । अर्थाद्यत्रांगे वामेतरविभागाभावस्तत्र
पुरुषतुल्यं फलं ज्ञेयम् । वरांगे तु भयोः समानमेव फलं वामदक्षिणफलाविशेषात् । सरठफ
लमाह । इत्याहुः सरठप्ररोहणफलमिति । एवमेवाहुर्मुनय इत्यध्याहारः । सरठस्य प्ररो
हणे पल्लीवत्फलमित्यर्थः । पाते सरठस्य पाते अन्यथा विपरीतं फलमाहुः सरठस्य प्ररोहणे
यत्फलं तत्तस्मात्पाते विपरीतफलमाहुरित्यर्थः । एकेवृथा एकेवाचार्याः वृथाफलमाहुः ।
सरठस्य प्ररोहणे एव फलपाते वृथाफलं न शुभं न चाप्यशुभमित्याहुः इत्यर्थः । पल्ल्यारोह
णकेपि अन्यथा फलमाहुः । पल्लीपतने यत्फलं तत्स्यारोहणे अन्यथा विपरीतफलमाहुः ।
एकेवृथा फलमाहुः पल्ल्याः पतने एव फलं प्ररोहणे वृथेत्येकेवाहुरित्यर्थः । अयात्रविधि
माह । वस्त्रसहितं स्नात्वा चरेच्छांतिकमिति । सचैलस्नानं कृत्वा शांतिकं शास्त्रोक्तमाचरेत् ।
तथाच ज्योतिर्विबंधे “ पल्लीस्पर्शफलं वक्ष्ये यदुक्तं ब्रह्मणापुरा ॥ ब्रह्मस्थाने भवेद्वाज्यं
स्यानलाभोललाटके ॥ कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोः प्रियदर्शनम् ॥ नासिकायां सुगंधा
निमुक्षे सिष्टान्नभोजनम् ॥ कपोलयोर्भवेत्सौख्यं हनुदं श्रेमहद्वयम् ॥ मुकुट्यां विप्रहृद्वैव
कंठे वा न्यसनागमः ॥ कलिर्वंशे मुसं पृष्ठ्यां दंसे वामे गदादयः ॥ दक्षांसे विजयो नित्यं वा
मांसे शत्रुजं भयम् ॥ इष्टलाभो भुजे सव्ये कूर्परे मणिबंधके ॥ दंसे करतले द्रव्यं तत्पृष्ठे सद्रव्य
यो भवेत् ॥ वामे भुजे कूर्परे च मणिबंधे धनक्षयः ॥ वामे करतले हानिस्तत्पृष्ठे चार्थनाशनम् ॥
हृदये राजसंमानं संभोग्यं दक्षिणे स्तने ॥ दक्षपार्श्वे च भोगाप्तिः स्तने वामे यशोधनम् ॥ वा
मपार्श्वे भवेत्पीडा वामकुक्षौ शिशोस्तथा ॥ दक्षकुक्षौ मुता वा सिरुदरे च विशेषतः ॥ वस्त्रा
तिर्दक्षकट्यां च वामकट्यां मुसक्षयः ॥ नाभ्यां मनोरया वापि र्थस्तीर्गर्भच्युतिर्भवेत् ॥
गुह्ये मृत्युर्गुदरे गोदक्षोरीर्भीतिवर्द्धनम् ॥ वामोरी मृत्युतोदुः संदक्षजानी मुवाहनम् ॥ पशु

शानिर्धामजानौदक्षिणेजघनेमुखम् ॥ क्लेशः स्याद्रामजंघायांस्फिचिदसेर्यवृद्धिकृत् ॥
 स्फिचिवामेस्त्रीवियोगोदसेगुल्फेप्रियागमः ॥ उपप्लवोवामगुल्फेपादयोर्गमनंभवेत् ॥”
 अत्रयद्यपिसामान्येनोभयोर्गमनफलमुक्तं तथापिदक्षिणपादेगमनाल्लाभोवक्तव्यः । वाम
 पादेगमनेहानिर्वक्तव्या “पुरोभागेचदुर्वार्त्तानपृष्टतः ॥ वामेहानिर्वधनंक्षेपरितो
 भ्रमणेक्षितः ॥ वामदक्षिणभागेनयत्फलंकथितंनृणाम् ॥ विपर्ययेणतत्स्त्रीणांज्ञेयंक्षेपं
 द्वयोःसमम् ॥ इत्थंपल्ल्याःप्रपतनेफलंज्ञेयंविचक्षणैः ॥ एतदेवफलंविद्यात्सरठस्यप्ररो
 हणे ॥ पल्ल्याःप्ररोहणेचैवपतनेसरठस्यच ॥ तयोःफलस्यव्यत्यासात्तद्वेदविज्ञायते ॥
 पल्ल्याःप्ररोहणंरात्रौसरठस्यप्रपातनम् ॥ नातेदुष्टफलंविद्यात्स्याधिमुग्रंविपर्यये ॥
 पतनानंतरंयस्यरोहणंयदिजायते ॥ पतनेफलमुत्कृष्टरोहणेल्पफलंभवेत् ॥ मृत्युयोगे
 वजनमक्षेपिष्ट्यापातेचैवधृतौ ॥ चंद्रेष्टमेचसक्रूरलगेविग्रंप्रजायते ॥ अंगदक्षिणमारुह्य
 वामेनोत्तरतेस्फुटम् ॥ तदाहानिकरीक्षेयाव्यत्ययेनतुहानिदा ॥ चरणादूर्ध्वगोभूयः
 सद्योरोहतिशीर्षणम् ॥ प्राज्यराज्यंतदादत्तंपल्लीश्वेताविशेषतः ॥ चिंतिताभ्यधिकंलार्भं
 स्थिताभोजनभाजने ॥ पादांगुलीपुष्पपादाद्धानिश्रमहतीभवेत् ॥ पल्ल्योःसरठयोर्वापि
 युग्ममंगेशुभेपतेत् ॥ दंपत्योर्जायतेप्रीतिर्निघभागेवियोगता ॥ शीर्षस्योपरिपातितशु
 भायपल्लीसितानान्या ॥ सितगृहगोधास्पशंसर्वेष्वंगेषुशोभनाज्ञेया ॥ कृकलासःपतेद्य
 स्यमूर्ध्नितद्विघ्नशान्तये ॥ मृतसंजीविनींविद्यांजपेन्मुंडितमस्तकः ॥” अथपल्लीसरठयोः
 शांतिः ॥ “पल्लीसरठयोःस्पर्शसंचैलंज्ञानमाचरेत् ॥ पंचगव्यंप्राशयित्वाकुर्यादाज्याष
 लोकनम् ॥ शस्तेवाप्ययवाशस्तेयदीच्छेदात्मनःमुखम् ॥ पुण्याहवाचनंकृत्वाशांतिकर्म
 समाचरेत् ॥ प्रतिरूपंसुवर्णेनकुर्पादित्तानुसारतः ॥ रक्तवस्त्रेणसंवैष्ट्यगंधपुष्पैःप्रपूज
 येत् ॥ तदग्रेमुन्मयंरम्यंकलशंजलपूरितम् ॥ वस्त्रमाल्यैरलंकृत्यस्यापयेत्तंडुलोपरि ॥
 पंचामृतंपंचगव्यंपंचरत्नानिशाकितः ॥ पंचवृक्षकपायांश्चनिक्षिप्यावाहयेत्ततः ॥ पूजयेद्गं
 धपुष्पाद्यैलंकपालान्क्रमेणच ॥ अभिसंस्थापनंकृत्वाहोमकर्मसमाचरेत् ॥ मृत्युंजयेनमं
 त्रेणसमिद्धिःखादिरैःशुभैः ॥ तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ अष्टोत्तरशतंवापि
 कुर्यादित्तानुसारतः ॥ अभिपेकंततः कृत्वापावमान्यस्यचद्विजैः ॥ पुण्यवारुणसूक्तैश्च
 दोषशांत्यैर्द्विजोत्तमः ॥ धौतांबरानिधृत्वायस्वर्णवस्त्रतिलान्ददेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदि
 त्यंशांतिकर्मकथोक्तियः ॥ तस्यायुर्विजयोल्क्ष्मीः कीर्तिर्बुद्धिः शुभंभवेत् ॥ पल्लीस
 रठयोः शांतिः कथिताभृगुणापुरा ॥ शौनकायमुनीन्द्रायलोकानुग्रहकारिणे”इति ॥ १ ॥

इतिमार्तंडवल्लभायांपल्लीसरठयोः शांतिप्रकरणम् ॥

अब पल्लीका और सरठका फलको कहते हैं ॥

भा०—जो आदमीके दक्षिणांगकी तरफ पैठ नामी हृदयमें विषमरी पड़ेतो शुभ होय ॥
 और हिचकी विना माथेपर पड़े तो शुभ होय ॥ और पुरुषके दक्षिणमें फल कयासो
 स्त्रीके वामभागमें कहणा ॥ और पुरुषके वाममें होय वह स्त्रीके दक्षिणमें होय ॥ अैसेही

कृकांटिकाके चढनेका फल है ॥ और जो कृकांटिका पढेतो विपरीत फल होवे ॥ और कोईक आचार्य सरठके पढनेका कुछबी फल नहीं कहते हैं ॥ पल्ली चढे तो विपरीत फल होय फिर वखसहित छान करके शांति करणी ॥ १ ॥

इति मार्तण्डदर्शिन्यां पल्लीसरठविचारः ॥

स्वर्क्षचंद्रखलास्त्रिखारिपुशुभाःसप्ताद्यगोब्जःपुनश्चापुत्राद्वचयधर्म
मृत्युपुकाविःस्वास्तत्रिकोणेशुरुः ॥ सौम्योव्यंत्यसमेखिलाभवग
ताःशुक्लेनवेपुद्विगश्चंद्रोथोनिजभाद्द्युभनवहृतंय्यद्रीपुशेपनसत् १

अथगोचरप्रकरणंविबलुस्तावज्जन्मराशेः सकाशात्कोग्रहः कस्मिन्स्यानेशुभः क
स्मिन्नशुभइतिचंद्रशुफलपक्षोविशेषंतारावलंबवृत्तनैकेनाह । स्वर्क्षचंद्रखलाइति । स्वर्क्षत्
स्वजन्मराशेः सकाशात्चंद्रखलास्त्रिखारिपुशुभाः स्युः । त्रिःतृतीयं खंदशमं अरिःपष्ठं
तेषु चंद्रखलाः चंद्रः प्र० खलाः पापग्रहाः रविर्भोगशनिराहुकेतवः शुभाः शुभफलाः
भवन्ति । पुनःसप्ताद्यगः अजश्चंद्रः शुभःस्यात् सुगमम् । आपुत्राद्वचयधर्ममृत्युपुकाविः
शुभःस्यात् । आपुत्राज्जन्मराशितः क्रमेणपंचपर्यंतं १, २, ३, ४, ५ व्ययीद्वादशं
धर्मनवमं मृत्युरष्टमम् एपुकाविःशुक्रःशुभः स्यात् । स्वास्तत्रिकोणेशुरुः शुभःस्यात् ।
स्वद्वितीयम् अस्तंसप्तमं त्रिकोणं नवमं पंचमं तत्रगुरुः बृहस्पतिः शुभःस्यात् । सौम्यो
व्यंत्यसमे शुभः स्यात् । सौम्योद्युपः विगतमंत्यंस्मात्तद्वच्यं तच्चतुस्रमंच तथा तस्मि
न्द्वादशस्यानवर्जसमस्याद्वितीयचतुर्थादिकेशुभः स्यादित्यर्थः । अखिलाभवगताः
शुभाःस्युः सर्वेग्रहाः एकादशस्यानेशुभाः स्युरिति । शुक्लेनवेपुद्विगः चंद्रःशुभः स्या
न्नकृष्णपक्षइति । अयतारावलमाह । निजमात्तुद्युभनवहृतं य्यद्रीपु शेषं नसत् । निजमं
स्वजन्मनक्षत्रम् तस्मात्तुद्युभंदिननक्षत्रपर्यंतसंगम्य नवहृतं सत्ताव्यद्रीपुशेपं त्रिसप्तपंचशे
पं नसत् नशुभम् । अन्यच्छुभमित्यर्थात्सिद्धम् । तथाचविशेषसंग्रहः व्यवहारसारे ॥ “ पं
यादानिः प्रियंव्याधिर्देन्यंस्वास्थ्यंगतिगदम् ॥ पापंमुसंधनंहार्निं करोत्यर्कः स्वजन्मभात् ॥
वखंहानिर्धनंरोगंपीडां वित्तं प्रियंवमु ॥ भयंमुसंधनंरोगं करोतीदुः स्वजन्मभात् ॥ भयंहा
निर्धनं वैरदुःखं लाभं भयं क्षयम् ॥ पापं लाभं मुसंधानं जनेर्भोगं फलं क्रमात् ॥ यंधं लाभं भयं
वित्तं शोकं लक्ष्मीं क्षयं धनम् ॥ रोगं भोगं मुसंधानं करोति जन्मभाद्गुरुः ॥ जयं वित्तं धनं सी
रुपं पुत्रावैरं शुभं मुसम् । धर्मदुःखं धनं लाभं जनेः शुक्रोददाति वै ॥ भयं शोकं धनं दुःखं हा
निमुहत्सयं मृतिम् ॥ पापं भ्रमं धनं हार्निं जनेः पंगुफलं क्रमात् ॥ राहुकेतोः फलं शनि
कुजवत् ॥ १ ॥

अब गोचरफलको कहते हैं ॥

भा०-जन्मराशिसे ३ । १० । ६ चंद्रमा ने पापग्रह होय तो शुभ होय ॥ और चंद्रमा ७ । १ होय तो शुभ होय ॥ और शुक्र १ । २ । ३ । ४ । ५ । १२ । ९ । ८ इन्हों स्या-
नोंमें शुभ होय ॥ और २ । ७ । ६ । ५ इन्होंमें गुरु शुभ होय ॥ और वारमें विना सम-
स्थानोंमें बुध शुभ होय ॥ और सारा ग्रह ११ शुभ होय है ॥ और शुक्रपक्षमें चंद्रमा ९ ।
५ । २ होयतो शुभ होय ॥ और अपने जन्मनक्षत्रसे दिननक्षत्रतक गिणके १ नवका ९
भाग देणसे शेष ३ । ७ । ५ रहे तो अशुभ होय ॥ और अन्य शेष रहै तो शुभ होय ॥ १ ॥

पष्टांत्येखजलेसुतायभवनेऽयंकेरवेऽस्यान्मिथरुयकेजन्मसुतेखकेमृ-
तिभवेद्वयस्तेषडंत्येविधोः ॥ त्र्यकेलाभसुतेसपत्नतपसोर्व्यर्काशु-
भानांव्यधोष्टाद्येपुत्रधनेष्टखेकसहजेर्यकेभवांत्येविदः ॥ २ ॥

अथसर्वेषांग्रहाणांवेधंवृत्तद्वयेनाह । पष्टांत्येइति । पष्टंप्रासिद्धम् अंत्यंद्वादशत-
स्मिन्मिथः परस्परंवेधः तद्वत्खजलेसुतायभवने ऽयंके अयंरवेर्वेधः स्यात् । अत्रां
कन्यासप्तव्याख्यानम् । सप्तम्युपलक्षितैःपदैःवेधाज्ञेयाः । तद्यथा षष्ठां ६ त्ये १२
ख १० जले ४ सुता ५ य ११ भवनेत्रि ३ अंक ९ रवेः सूर्यस्यायंवेधः । ऽयं ३
के ९ जन्म १ सुते ५ ख १० के ४ मृति ८ भवे ११ द्य २ स्ते ७ षडं ६ त्ये १२
विधोरयंवेधः । ऽय ३ के १२ लाभ ११ सुते ५ सपत्न ६ तपसो ९ व्यर्काशुभानां
व्यधोरयं । विगतोर्केयिभ्यस्तेव्यर्काः तेचतेभशुभाश्चव्यर्काशुभाः रविरहितपापग्रहाः
तेषामयंवेधइत्यर्थः । अष्टा ८ द्ये १ पुत्र ५ धने २ दृ ८ खे १० क ४ सहजे ३ र्ये
६ के ९ भवां ११ त्ये १२ विदः बुधस्यायंवेधः ॥ २ ॥

अब सारे ग्रहोंका वेधको कहते हैं ॥

भा०-और छठे वारमेंमें परस्पर सूर्यका वेध है अैसेही सर्वत्र जाणो ॥ और १० । ४
वेध है ॥ और ५-११ और ३-९ वेध है-और अैसेही । ३-८ । १-५ । १०-४ ।
८-११ । २-७ । ६-१२ इन्हों स्थानोंमें परस्पर ग्रहोंसे चंद्रका वेध होय ॥ और ६-१२ ।
११-५ । ६-९ सूर्य विना पापग्रहोंका परस्पर वेध होय ॥ और ८-१ । ५-२ ।
८-१० । ४-३ । ६-९ । ११-१२ । इन्होंमें परस्पर बुधका वेध होय ॥ २० ॥

व्यस्तेष्टादिमयोःखकेनवसुतेत्रीशेष्टपुत्रेत्रिकल्पेऽयंत्येकभवेभृगोर्ज्ञ-
शशिनोःशून्यकयोर्नोव्यधः ॥ विद्धोव्यस्तफलोभवेद्विविचरोहेमा-
द्रिविध्यांतरेखेदक्षाव्यधखेचरंविगणयान्यत्रोभयंजन्मभात् ॥ ३ ॥

व्यस्तेति । द्य २ स्ते ७ द्य ८ दिमयोः १ ख १० के ४ नव ९ सुते ५ त्री ३ शे
११ दृ ८ पुत्रे ५ त्रि ३ कल्पे १ र्ये ६ त्ये १२ क ९ भवे ११ भृगोःशुक्रस्यायंवेधः ।

गुरोर्वेधःसंस्कारप्रकरणेकार्यितः । सोत्रसिद्धोज्ञेयः । अत्रवेधविधानेज्ञशशिनोःबुधचंद्रयोः शन्यर्कयोश्चपरस्परंनोव्यधःस्यात् । परस्परंवेधोनास्ति । एतदुक्तंभवति । विंध्यहिमालययोर्मध्येजन्मराशेःसकाशात् अन्यतमग्रहाधिष्ठितराशिपर्यंतगणयित्वातद्ग्राशेःसकाशात् यथोक्तवेधस्थानपर्यंतगणयेत् । तत्रयदिकश्चिद्ग्रहोभवतितदागणितोग्रहोविद्धोभवति । अन्यदेशेषुजन्मराशेःसकाशात्उभयग्रहंतद्वेधनस्थानंचगणयेत् । यदावेधस्थानेकश्चिद्ग्रहोभवति तदान्योग्रहोविद्धोभवति । तत्रसूर्यस्यशनिवेधोनास्ति शनेःसूर्यस्यवेधोनास्ति । एवंचन्द्रबुधयोःपरस्परंज्ञेयम् । अथवेधनप्रयोजनमाह । विद्धोव्यस्तफलोभवेद्विविचरइति । विद्धोयस्तोव्यस्तफलःस्यात् प्रथमश्लोकोदितंफलंव्यस्तंविपरीतंभवेतीत्यर्थः । रत्नमालायामपि “वामवेधविधानात्त्वशोभनाभ्यप्रीशुभफलंदिशंत्पलम् ॥ तैमृपावचनभाषिणोजनायांतिद्वास्पमपिकीर्तिलाञ्छनम्” इति । अथदेशविशेषेणवेधगणनाविशेषमाह । हेमाद्रिविंध्यांतरइति । अस्पर्यःपूर्वमेवव्याख्यातः ॥ ३ ॥

इति मुहूर्तमार्तण्डेमार्तण्डवल्लभायां गोचरप्रकरणं समाप्तम् ।

भा०—और २-७ । ८-१ । १०-४ । ९-५ । २-११ । ८-५ । ३-१ । ६-१२ । ९-११ इन्होंने शुक्रका ग्रहोंके साथ परस्पर वेध होय ॥ और गुरुको वेध संस्कारप्रकरणमें क्या सोही समजलेना ॥ और बुध चंद्रको ने शनि सूर्यको परस्पर वेध नहीं होय ॥ तात्पर्य यह है कि विंध्याचल हिमाचलके मध्यमें जन्मराशिसे जहां ग्रह होय तहांतक गिणके उस राशिसे यथोक्तवेधस्थानपर्यंत गणना चाहिये वहां वेधस्थानमें कोई ग्रह होयतो वह ग्रह विद्ध होय—और अन्यदेशोंमें जन्मराशिसे उभय ग्रहोंको और वेधस्थानको गणके जो वेधस्थानमें कोई ग्रह होयतो दुसरा ग्रह विद्ध होय ॥ जो ग्रह विद्ध होय वह व्यस्त याने विपरीत फलको देवे ॥ ३ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवनानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिपुत्रमोडुरामविरचितायां मार्तण्डदर्शिन्यां गोचरप्रकरणम् ॥

ऊर्ध्वव्यात्ममृगेकंसंक्रमणतः पूर्वस्थिरेकर्कटेज्जकाजोभयतःखरा मघटिकाःपुण्यामृगेदिग्युताः ॥ कर्काजांत्यवृषेणसूर्यचलनंनिश्य त्रभंसद्विवासूर्यारार्किदिनेतृतीयकरणेप्रांत्येष्टमेदुःखदम् ॥ ३ ॥

अथ संक्रांतिप्रकरणम् ॥

अथसंक्रांतिफलंविबधुस्तावद्वाशिपरत्वेनपुण्यकालंवृत्ताद्धेनाह । द्वात्मानो द्विःस्वभावांराशयः मिथुनकन्याधनुर्मीनाः मृगोमकरः एषांसमाहारस्तस्मिन्नर्कसंक्रमणतः सूर्यसंक्रमणकालात्सकाशात् ऊर्ध्वमुपरिखरामघटिकाःपुण्याःस्युः । स्थिरेवृषसिंहवृश्चिककुंभानामन्यतमेराशौ कर्कटःप्रसिद्धःअर्कसंक्रमणतःपूर्वप्रथमंखराम ३० घटिकाः पुण्याःस्युः । ज्काजोभयतः जूकस्तुला अजोमेघः अनयोरर्कसंक्रमणतःसकाशादुभय

तः खराम ३० घटिकाः पुण्याः स्युः । पूर्वपंचदशार्धपंचदशेति त्रिंशत्घटिका इत्यर्थः ।
एवं सर्वराशि संक्रमण पुण्यकालमुक्ते दार्ढ्यमकरपुण्यकालविशेषमाह । मृगेदिग्युता इति ।
मृगेमकरेताः खराम ३० घटिकादिग्युताः दशयुताः चत्वारिंशत्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः ।
तथा चोक्तं ज्योतिर्निबंधे ॥ “संक्रांतिसमयः सूर्योदुर्लभः पश्चितेक्षणे ॥ तस्य योगादधश्चो
र्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥ अर्वाक्षोदशनाड्यस्तु परतश्चैव षोडश ॥ पुण्यकालो कर्क
कांतेः स्नानदानादिकर्मसु ॥ त्रिंशत्कर्कटसंक्रांतौ पूर्वतः पुण्यनाडिकाः ॥ मकरेत्तराः
पुण्याश्चत्वारिंशतिनाडिकाः । स्थिरविष्णुपदे कर्कटक्षिणायनमादितः ॥ मृगेसौम्याय-
नं द्रव्यं षडशीतिमुखं पुरः ॥ घटजे विषुवमध्ये पुण्यदानाद्यनंतकम् ॥ प्रागर्द्धरात्रात्पूर्वं
द्युः पुण्यं पश्चात्परं दिनम् ॥ प्रागर्द्धरात्रादित्येताद्विषुवविषयम् ॥ कार्मुकं तु परित्यज्य मृगं सं-
क्रमते रविः ॥ प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥ रविसंक्रमणे पुण्ये यो न स्नाती ह मान-
वः ॥ सप्तजन्मांतरे रोगी दुःस्वभावा निर्धनो भवेत् ॥ आदित्यपुराणे । “शतमिदुक्ष
येदानमुपरागे त्वनंतकम् । षडशीत्यां सहस्रं तु विष्णुपद्यांतयेव च ॥ विषुवेशतसाहस्र
कोटिर्ब्रह्मक्षिणायने । शतकोटिगुणं पुण्यं जायते उत्तरायणम् ॥ इति ॥ अथोत्तरार्द्धेन संक्रां-
तेः सदसत्फलमाह । कर्केति कर्कः प्रसिद्धः अजो मेघः अंत्योमीनः वृषः प्रसिद्धः एणो-
मकरः एतान् सूर्यचलनं निशिरात्रौ सत्स्यात् । अन्यमं प्रति सूर्यचलनं सूर्यसंक्रमणं दिवा
सत्स्यात् । अर्थाद्विपरीतं न शोभनम् । सूर्यारकिदिने राविभौमशनिदिने तृतीयकरणे कौलवे
प्रांत्ये किंस्तु भ्रेषष्टमेशकुनैः सर्वराशि संक्रमणं दुःखदं स्यात् । तथा चोक्तम् ॥ “मृगकर्काज
गोमीनसंक्रांतिर्निशि सौरुषदा । शेषेषु सप्तसु दिवा व्यत्ययादशुभं भवेत् ॥ संक्रांतिर्जा
यते यत्र भास्करे भूसुतेशनौ । तत्र मासि भवेच्छेरं दुर्भिक्षं वृष्टिचोरजम् ॥ स्यादुत्थितस्य
किंस्तु भ्रेषष्टमेशकुने कौलवे रवेः । संक्रांतिस्तैतिलेनागे प्रसुतस्य चतुष्पदे ॥ निविष्टस्य गरे वि
ष्टौ षणिजे बालवे ववे । दुर्भिक्षं रोगवाहुल्यमूर्ध्वसंक्रमते रविः ॥ सुतः करोति कल्याणमुप-
विष्टः समं फलम् ॥ इति ॥ १ ॥

अब संक्रांतिप्रकरणको कहते हैं ॥

भा०—और ३।६।९।१२।१० इन्हों संक्रांतियोंके उपरकी ३० घड़ियों पुण्य-
काल है ॥ और २।५।८।११।४ इन्हों संक्रांतियोंके पूर्वकी ३० तीस घड़ियों
पुण्यकाल है ॥ और ७।१ इन्होंकी दोनु तरफ ३० घड़ियों पुण्यकाल है ॥ पनरे
पूर्वकी और पनरे उत्तरकी ॥ और मकर १० संक्रांतीकी ४० घड़ियों उपरकी पुण्यकाल
है ॥ और ४।१।१२।२ इन्होंकी संक्रांति रात्रिमें होयतो शुभ होय ॥ और अन्य
संक्रांतियों दिनमें शुभ होय ॥ अर्थात् विपरीत अशुभ होय ॥ और सूर्य मंगल शनिके
दिनमें कौलवमें किंस्तु भ्रमं शकुनमें कोई संक्रांति होयतो दुःखदायक होय ॥ १ ॥

ब्रह्माद्यैरिनमंडलांत उदितश्चाद्रस्त्वमांतः परैर्मासो संक्रमणो द्विसंक्र

मणकोज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाद्यज
न्मृत्युक्षयेतन्मासौतिथिखंडयोश्चयमुखेभृत्येधिकोगण्यते ॥ २॥

अयसंक्रांतिप्रसंगेन अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणंतत्रकर्तव्याकर्तव्यक्षयमासेजन्ममरणा
दोमासज्ञानंवृत्तैकेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैःसिद्धांतकर्तृभिःइनमंडलांतःसूर्यमं-
डलांतः चांद्रःचांद्रोमासज्जितः । परैराचार्यैःअमांतश्चांद्रोमासज्जितः । एतदुक्तं
भवति अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोयावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतसूर्य
चंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतःषड्भिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति । तस्माद्वियोगादपरो
वियोगोयावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । सत्रह्माद्यैःक्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगी-
कृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः । अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणमव्यग्रहणकालानंतरं भो-
क्षस्थितिकालः षड्घटिकाभ्योन्यूनोद्दृश्यते तथापिस्मृमदर्शभिः पूर्वाचार्यैः रसनाज्योर्क-
मंडलमित्युक्तम् । तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रचक्रलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रांतिरहितअ-
धिकोज्ञेयः । द्विसंक्रमणकःसंक्रांतिद्वययुक्तःक्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणम् ब्रह्ममतानुसारि-
णाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांशिरोमणौदर्शितम् ॥ “असंक्रांतिमासोधिमासःस्फुटःस्याद्विसं-
क्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित् ॥ क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तदावर्षमध्येअधिमा-
सद्वयंच ॥ गतोन्ध्यद्रिनंदे १७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य १११५ त्रयांगाक्ष-
सूर्यः १२५६ । गजाद्र्यग्रिभूभि १३७८ स्तयाप्रायशोपंकुवेदेदुवर्षः १४१ कचिद्रो-
कुभि १९ श्व ॥ श्रीभास्कराचार्येणाब्ध्यद्रिनंदे १७४ मितेशाककालादुपरितिथीशै-
१११५ मितेशाककालात्पूर्वसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम् “ गतोन्ध्य-
द्रिनंदेमितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यति इति ॥ तत्रगजाद्र्यग्रिभूभिः तुल्येशाककाले-
रविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासोप्रदृश्येत आश्विनीअमावास्यामुधेचतुश्चत्वारिं-
शत्षटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतामुतुलासंक्रमण-
मभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकीअमावास्या शुकेसप्तदशघ-
टिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्षटिकास्वतीतामुवृश्चिकसंक्रांतिरभूत् । अयनसंक्रांति-
त्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोयंकार्तिकः तस्यामा-
वास्याशनौसप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनषष्टिघटिका ५९ स्वती-
तामुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणमार्गशीर्षेजातं तस्यामावास्यासोमेषादोनपंचदश-
घटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतामुमकरसंक्रांतिरभूत् । इयंमक-
रसंक्रांतिर्यद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातथापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवप-
तिता तस्मात्संक्रांतिद्वययुक्तत्वात् मार्गशीर्षयुगलंक्षयाद्वयंजातं । माषीअमाभौमेएकच-
त्वारिंशत् ४१ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेषट्चत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतामुकुंभसंक्रांतिर-
भूत् । इयमपिसंक्रांतिर्यद्यपिमासमतिक्रम्यजातातथापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्यै-

व तस्मान्माघः शुद्धः । अन्यथामंडलांतमासानंगीकारे “ नक्षयोनाधिमासः स्यान्माघो
 वैपरिकीर्तितः ” इत्येतच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । आर्यपक्षे तु संदेहो नास्ति यतो ब्रह्मपक्षतियितः
 आर्यपक्षतियेश्चतुर्घटिका ब्रह्मपक्षसंक्रांतितः आर्यपक्षसंक्रांतिसिध्दिकोना तस्मादार्यपक्षे
 संदेहाभावः तथाच फाल्गुनी अमागुरौ षड्घटिका तस्मिन्नेव दिने पंचत्रिंशद्घटिका ३५ स्वती
 तासुर्मानसंक्रांतिर्जाता तस्मादयं फाल्गुनः असंक्रांतित्वादधिकः । “ क्षयः कार्तिकादित्रये
 नान्यथा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ” इति । तस्योदाहरणं दर्शितम् । यत्तु ब्रह्मपक्षस्य
 मासाधिमासनिर्णये अमांतमासं गणयंति तैर्ब्रह्ममतं न विदितम् । पौलस्त्यसिद्धान्ते “ स्फु
 टगत्यायदाचंद्रोरविमंडलमध्यगः ॥ तदूर्ध्वसंक्रमो भानोर्मासः सस्यान्मलिम्लुचः ”
 कालनिर्णये ॥ “ संक्रमो यदि भवेद्वेस्ततो मंडलाद्बहिरनिर्गते विधौ ॥ उच्येत यस्य हि
 संक्रमो बुधैः शुद्धमास इतरो मलिम्लुचः ” ॥ लल्लः ॥ “ यदा शशी याति गमस्ति मंड
 लं दिवाकरः संक्रमणं करात्यनु । विवाहयज्ञोत्सवनाशहेतुकस्तदाधिमासः कथितः
 स्वयंभुवा ॥ रत्नमालायाम् ॥ “ सवितृमंडलमेति पदाशशी तदनुसंक्रमणं कुरुते राविः ।
 मत्तमहोत्सवनाशकरस्तदासु निवर्गदितोऽधिकमासकः ” ॥ शार्ङ्गधर फलग्रंथे ॥ “ च
 द्वाक्योस्तु विवैक्यं प्रतिपदशसंधिषु । तिथ्यंतात्तदुभयतोरसनाव्योक्तिर्मंडलम् । तन्मंडला
 च्छशी गच्छेत्ततः सूर्यस्य संक्रमः । मासोऽसौ मलिनः प्रोक्तो न तद्धीनोऽधिकः स्मृतः ॥
 पितामहः ॥ “ प्रतिपदशसंधौ तु विवैक्यं चंद्रसूर्ययोः । जवांतरासंपष्टिर्नानादिका अर्कम
 ढलम् ” ॥ अत्र कालात्मका विवग्रहणं ज्योतिःप्रकाशे ॥ “ दर्शांत एकैः कथितोऽत्र मासः
 परैः प्रदिष्टोरविमंडलांतः ॥ मत्तद्वये चेद्वि संक्रमः स्यात्स एव पूर्वस्य नचापरस्य ” ॥ पिताम
 हः “ अष्टाधिमासाः स्युर्नित्यं प्रोच्यंते फाल्गुनादयः ॥ सौम्यपौषौ क्षयोऽनित्यं भ
 वेतामिति निश्चितं ॥ क्षयो वाप्यधिमासो वा स्यादूर्ज इति निश्चितम् । नक्षयो नाधिमासः स्या
 न्माघो वैपरिकीर्तितः ॥ पंचमासास्तु वैशाखादधिमासव्यवस्थिताः । भवंति चाष्ट
 भिवर्षेभ्यः ११ वीकनिशाकैः १९ ॥ तथैव फाल्गुनश्चैत्र आश्विनः कार्तिकौ
 धिकः । एते किंद्रेः १४१ शरानि ६५ वीकदाचिद्रो कुवत्सरैः १९ ॥
 मार्गपौषौ क्षयो स्यातां कदाचित् कार्तिको भवेत् । अधिमासस्तदा ज्येष्ठो भवेन्नित्यं क्षयो
 यदा ॥ क्षयात्प्रागधिमासः स्यान्नित्यं भाद्रपदत्रये ॥ आश्विनो जौ सदा स्यातामादौ भाद्रप
 दः सकृत् ॥ यस्मिन् वर्षे कार्तिकः प्रयो भवति तस्मिन् वर्षे ज्येष्ठोऽधिमासो भवेत् । अत्र ज्येष्ठश
 व्देन भाद्रपदो ज्ञेयः । यतः “ क्षयात्प्रागधिमासः स्यान्नित्यं भाद्रपदत्रये ” इति नियमात् । भाद्र
 पदादीनां त्रयाणां मध्ये भाद्रपदो ज्येष्ठो जानीयादित्यर्थः । अथाधिमासक्षयमासयोः कार्या
 कार्याण्यह । कर्माण्यन्यगतीनि नात्र तनुयादिति । अन्या गतिर्येषां तानि अन्यगतीनि
 तानि अत्राधिमासक्षयमासयोर्न तनुयात्र विस्तारयेत् न कुर्वीत् । अर्थादन्यगतीनिकर्मा
 ण्यत्रापि कर्तव्यानीति सिद्धम् । अन्यगतीनामनन्यगतीनामित्यं विचारः यानि काल
 निरोधेन प्रोक्तानि तानन्यगतीनि यथा क्रतोजायामुपेयात् तत्र “ ऋतुः स्वाभा-

मणकोज्ञेयोधिकोथोक्षयः ॥ कर्माण्यन्यगतीनिनात्रतनुयाद्यज
न्मृत्युक्षयेतन्मासौतिथिखंडयोश्चयमुखेभृत्येधिकोगण्यते ॥ २॥

अयसंक्रांतिप्रसंगेन अधिमासक्षयमासयोर्लक्षणंतत्रकर्तव्यं व्याकृतव्यं क्षयमासे जन्ममरणा
दोमासज्ञानं वृत्तैकेनाह । ब्रह्माद्यैरिति । ब्रह्माद्यैः सिद्धांतकर्तृभिः इनमंडलांतः सूर्यमं-
डलांतः चांद्रः चांद्रोमासउदितः । परैराचार्यैः अमांतश्चांद्रोमासउदितः । एतदुक्तं
भवति अमावास्यांतादपरोअमावास्यांतोपावत्तावदमांतोमासः । अमावास्यांतेसूर्य
चंद्रमंडलयोर्योगोभवति परतः पट्टभिर्घटिकादिभिर्वियोगोभवति । तस्माद्वियोगादपरो
विषेगोपावत्तावद्रविमंडलांतोमासः । सत्रह्माद्यैः क्षयमासाधिमासनिर्णयविषयेअंगी
कृतः अपरैरमांतोमासोंगीकृतइत्यर्थः । अत्रयद्यपिसूर्यग्रहणेमध्यग्रहणकालानंतरं मां
सस्थितिकालः षड्घटिकाभ्योन्यूनोहश्यते तथापिस्फुटदर्शभिः पूर्वाचार्यैः रसनाभ्योर्क
मंडलमित्युक्तम् । तत्रागमएवप्रमाणम् तत्रउक्तलक्षणोमासः असंक्रमणः संक्रांतिरहितअ
धिकोज्ञेयः । द्विसंक्रमणकः संक्रांतिद्वययुक्तः क्षयोज्ञेयः । अस्योदाहरणम् ब्रह्ममतानुसारि
णाश्रीभास्कराचार्येणसिद्धांशिरोमणौदर्शितम् ॥ “असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटः स्याद्विसं
क्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ॥ क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यथास्यात्तदावर्षमध्येऽधिमा
सद्वयंच ॥ गतोऽध्यद्रिर्नदै १७४ मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्य १११५ त्यायांगाक्ष
सूर्यः १२५६ । गजाद्रचग्रिभूभि १३७८ स्तथाप्रायशोयंकुवेदेदुवर्षैः १४१ क्वचिद्रो
कुभि १९ श्व ” ॥ श्रीभास्कराचार्येणाध्यद्रिर्नदै १७४ मितेशाककालादुपरितिथीशै
१११५ मितेशाककालात्पूर्वसिद्धांतशिरोमणिर्विरचितः । अतएवोक्तम् “ गतोऽध्य
द्रिर्नदैमितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यति इति ॥ तत्रगजाद्रचग्रिभूभिः तुल्येशाककाले
रविमंडलांतमासप्रमाणेनक्षयमासाधिमासौप्रदृश्येत आश्विनीअमावास्यावधेचतुश्चत्वारिंशत्घटिका ४४ तस्मिन्नेवदिनेसप्तत्रिंशत् ३७ घटिकास्वतीतासुतुलासंक्रमण
मभूत् । आश्विनस्तुलासंक्रांतियुक्तत्वाच्छुद्धः कार्तिकीअमावास्या शुकेसप्तदशघ
टिका १७ तस्मिन्नेवदिनेत्रिंशत्घटिकास्वतीतासुवृश्चिकसंक्रांतिरभूत् । अयनसंक्रांति
त्वादधिकः कार्तिकः अपरोमासोवृश्चिकसंक्रांतियुक्तः तस्माच्छुद्धोपकार्तिकः तस्यामा
वास्याशनौसप्तचत्वारिंशत् ४७ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेएकोनषष्टिघटिका ५९ स्वती
तासुधनुःसंक्रमणमभूत् । धनुःसंक्रमणमार्गशीर्षंजातं तस्यामावास्यासोमेपादोनपंचदश
घटिकाः तस्मिन्नेवदिनेएकोनविंशतिघटिकास्वतीतासुमकरसंक्रांतिरभूत् । इयमेक
रसंक्रांतिर्पद्यपि अमांतमतिक्रम्यजातातथापिरविमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासएवप
तिता तस्मात्संक्रांतिद्वययुक्तत्वात् मार्गशीर्षयुगलंसयाद्वयंजातं । माषीअमाभौमेएकच
त्वारिंशत् ४१ घटिकास्तस्मिन्नेवदिनेषट्चत्वारिंशत् ४६ घटिकास्वतीतासुकुंभसंक्रांतिर
भूत् । इयमपिसंक्रांतिर्पद्यपिमासमतिक्रम्यजातातथापिमंडलांतमासप्रमाणेनपूर्वमासस्यै

तात्पर्य यह है कि अमावास्याके अंतमें सूर्य चंद्रमण्डलको योग होवै है पीछे ६० घड़ियोंसे पीछा वियोग होता है वहां वियोगांत मास होता है-और कोई आचार्य कहते हैं कि अमांत चांद्र होता है ॥ और जिस मासमें दोय संक्रांति होय वह क्षयमास होता है ॥ इसमें अन्यगतिवाला कामको नहीं करना ॥ और क्षयमासमें जन्ममृत्युतिथिका दोय विभाग करना सो पूर्वार्द्धमें जन्म वा मृत्यु होय तो पेल्ला महीनामें वर्द्धापन और श्राद्ध करना ॥ और उत्तरार्द्धमें होय तो द्वितीय मासमें करना ॥ और गर्भमें नै नोकरिमें अधिमासको गणना चाहिये ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवानुरामाख्यचातुर्मास्ययाजिसुतमोडुरामकृतायामार्तण्डदर्शिन्यां संक्रांतिप्रकरणम् ॥ १ ॥

श्रीमत्कौशिकपावनोहरिपदद्वंद्वार्पितात्माहरिस्तज्जोऽनंतइलासुराचिंतगुणोनारायणस्तत्सुतः ॥ ख्यातदेवगिरेःशिवालयमुदकृतस्मादुदक्तापरग्रामस्तद्रसतिमुहूर्तभवनंमार्तण्डमत्राकरोत् ॥१॥

अयालंकारमाह । श्रीमत्कौशिकेति । कुशिकस्यगोत्रापत्यानिकौशिकाः श्रीमंतश्च तेकौशिकाश्चेततया तान्पावयतीतितया हरिपदद्वंद्वार्पितात्मा हरिर्वासुदेवः तस्यपदद्वंद्वचरणयुगंतस्मिन्नर्पितः आत्मा अंतःकरणं येनसतया "आत्मादेहेधृतौजीवेइत्यभिधानात् एवंविधोयोहरिस्तज्जस्तस्माज्जातोयोनंतनामा । किंलक्षणः इलासुराचिंतगुणः इलापृथ्वी तस्यांसुरादेवाब्राह्मणाः तैरर्चिताः पूजितागुणाः शमदमतपोदानाध्ययनादिगुणायस्यस तथा जितेन्द्रियोवेदनिधिः स्मृतिज्ञोदृढतोयश्शुद्धदमदातेत्यादिगुणसंपन्नइत्यर्थः । तत्सुतो नारायणः मुहूर्तभवनं मुहूर्तानां भवनं सन्नमार्तण्डनामग्रंथमकरोत् । अत्रकुत्र देवगिरेः सकाशात्तदुदक्त्तत्तरस्यांदिशियत्ख्यातपुराणप्रसिद्धं शिवालयं घृष्णे शशिवालयमिति प्रसिद्धम् । ज्योतिर्लिंगस्थानमस्ति तस्माच्छिवालयादुदगुत्तरस्यांदिशियः टापरग्रामोऽस्ति तत्रटापरग्रामे अकरोदित्यर्थः । किंलक्षणोनारायणः तद्रसतिः तस्मिन्टापरग्रामेवसतिर्वासोयस्यसतयेति ॥ १ ॥

अब ग्रंथकर्ताका वर्णन करते हैं ॥

भा०-देवगिरीसे उत्तरमें घृष्णेश नाम ज्योतिर्लिंगाख्य शिव है वहांसे उत्तरमें टापर नाम ग्राम है उस गाममें रहनेवाला और कुशिकगोत्रज हरिभक्त हरिनाम ब्राह्मणका पुत्र अनंत उनका पुत्र नारायण मुहूर्तमार्तण्डनाम ग्रंथको करता भया ॥ १ ॥

यः पृष्ट्यायुतशत १६० वृत्तवद्धमेनंमार्तण्डपठतिनरः सविश्वपूज्यः ॥
वह्नायुः सुखधनपुत्रमित्रभृत्यान्संप्राप्नोत्यविकलधीश्वतीर्थसिद्धिम् २

विकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ इतिमनुनाक्रतुप्रमाणमुक्तम् । अथषोडश रात्रीणामध्येनिघदिनान्यपहायगच्छेत्सक्रतुर्यदिमलमासशुद्धमासशैव्याप्रोतितदाशुद्धमासशेदोपरहितेगर्भाधानं कुर्यात् । असंभवेमलमासएव कुर्यात् । तथाचोक्तम् “अनन्यगतिकंकुर्यान्नित्यंनैमित्तिकेतथा” ॥ एवमन्यान्यपिविचार्य कुर्यात् । गर्भाधानाद्यत्राशनांतर्कभ्रममलमासादीनानिपेधोनास्तीतिसंस्कारेण उक्तमस्ति । गर्भाद्यत्राशनांतेपुनगुरुसितमौढ्यम्” इत्यादि । तथाचगर्गः ॥ “अस्याधेयंप्रतिष्ठांचयज्ञदानव्रतानिच ॥ वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ॥ गमनंदेवतीर्थानांविवाहमभिषेचनम् ॥ यानंचगृहकर्मणिमलमासेविवर्जयेत्” इति ॥ तथाचसूर्योदये ॥ “अवश्यकर्ममासाख्यंमलमासमृताब्दिकम् ॥ तीर्थभच्छाययोःश्राद्धंमधानंगपितृक्रियाम् ॥ कुर्यान्मलिम्लुचैवंपमध्येचेत्सर्वदाधिकम् ॥ तत्रस्यान्मासिकंमृत्युंमासात्सद्वादशोयदि ॥ प्रेतक्रियांसमाप्यात्रकुर्वीताभ्युदयंतथा ॥ श्यामाकाग्रयणंकृच्छ्रेनस्याद्ध्यर्मतोऽन्यथा” ॥ अन्यच्च ॥ काम्यारंभंवृषोत्सर्गपर्वोत्सवमुपाकृतिम् ॥ मेखलाचौलमांगल्याभ्याधानोद्यापनक्रिया ॥ वेदव्रतमहादानाभिषेकान्वर्द्धमानकम् ॥ इष्टापूर्वतयायस्यविध्यलोपीन्यदाकृतौ ॥ तत्सर्वमष्टकादन्यदधिमासेविवर्जयेत् ॥ सूतकेपिचकर्तव्यंज्ञानाद्यंराहुदर्शने” इति ॥ स्मृतिरत्रावल्याम् ॥ “प्रवृत्तंमलमासात्प्राप्यत्कार्यमसमापितम् ॥ आगतेमलमासेपितत्समाप्यमसंशयम्” इति ॥ अथक्षयमासेजन्मादौमासज्ञानमाह । यज्जन्मेति । जन्मचमृत्युश्चजन्ममृत्यु यस्यजन्ममृत्युयज्जन्ममृत्यु क्षयेक्षयमासिभवतस्तस्यमासौतिथिखंडौज्ञातव्यौ तिथेःप्रयमेर्धेजन्मवामृत्युर्वाभवति तदाप्रयममासः ॥ द्वितीयेर्धेद्वितीयोमासोक्षेयः । तथाचगृहकालनिर्णये ॥ “तिथ्यर्धेप्रयमेपूर्वोद्वितीयेर्धेतथोत्तरः” ॥ मासावितिबुधेर्धेयोक्षयमासस्यमध्यगौ” इति ॥ अयमलमासःकुत्रकुत्रगण्यतइत्याह । अयमुत्तइति । अयोगगर्भाधानादेर्द्विः गर्भस्यकलिलंघनांकुरास्त्यचर्मादिअयःप्रतिमासेभवति घनादीनांदिनकलांतराअयस्तदादिके प्रेय्येभृत्येवेतनदानार्थमधिकोमासोगण्यते । तथाअयमः ॥ “गर्भेवार्धुपिकेभृत्येःश्राद्धकर्मणिमासिके ॥ सर्पिणीकरणेनित्ये नाधिमासंविवर्जयेत्” इति ॥ पाठांतरव्याख्यानम् । अधियुगेपूर्वाधिमाः प्राकृतइति एकस्मिन्वर्षेअधियुगे अधिकद्वयेसतिपूर्वाधिमाः प्रथमोधिमासः प्राकृतः प्राकृतमासवर्ज्यःअधिकवन्नत्याज्यः । अर्थादुत्तरोधिकमासोमलमासः । तदुक्तम् “मासद्वयेन्दमध्येच संक्रमोनभवेद्यदा ॥ प्राकृतस्तत्रपूर्वस्यादुत्तरस्तुमलिम्लुचः” इति॥२॥ इतिमुहूर्तमार्तदटीकायांमार्तदवल्लभायांसंक्रांतिप्रकरणंसमाप्तम् ॥

अथ अधिमासक्षयमासका लक्षणको और वहां कर्तव्याकर्तव्यको और क्षयमासमें जन्ममरणका विचारको कहते हैं ॥

भा.—सिद्धांत करनेवाले ग्रहादिक कहते हैं कि चांद्रमास सूर्यमण्डलांत होता है ॥

अथ मातृपंचकम् ॥

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गेतिसंबुध्यै देहदानतपोव्रतादिनियमैः संशोषयित्वा
चिरम् ॥ यापूर्वदशमासिमांधृतवती देवात्सहित्वोदरे दुःसंगभवंधरेवनिबिहं तस्यै
जनन्यैनमः ॥ १ ॥

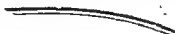
पुत्रोमेभवितानवेतिसततं याचितयित्वाततो सूत्वा गृयकृमीव मांससवजां पीडां हि
विस्मृत्य च ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्च सततं संरक्षितोदंतया तस्याश्चैकपदमेवममृतमी
तस्यै जनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतरंसतु कृष्णोदानवदर्पहाऽवतु सदाबालप्रहेम्य
स्तथा ॥ गोपुच्छभ्रमणादिभिश्च सततं रक्षाकृतमेयया इत्वांगेभ्रमितं मरीचिलवचं न
स्यै जनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मातृकुलं खलु यः करोति हि न रोधन्यो जनस्तस्य वै रामस्येव विनिर्गतं खलु वचो गृह्णांश्चा
तु श्वये ॥ तेमर्त्याः कलुषं विधूय सकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्ता याति धरामुत्तमं निबिहं
तस्यै जनन्यैनमः ॥ ४ ॥

यामातामदुर्वचं स्य गणयद्रालोयमित्याशिषो दुर्ववास्वचटोः शरीरविपुलं
दुर्धया ॥ मार्कण्डेय इव प्रजीवनसुखं चैवा ददन्मां चिरं यस्य स्येव धनं कुटुंबं च विपुलं
नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्री श्रीमालिकुलोद्भव नानुरामाख्य चातुर्मास्ययाज्ञिक-
मोडुरामविरचितं मातृपंचकं सम्पूर्णम् ॥

अथ यज्ञेशाष्टकम् ।

यजंतं ये देवा यजनकुशला यज्ञकरणैर्यथाभूमौ भूयो नियमनिपुणाः संधिपुत्राः ॥ यमा
भाध्य ख्यातिं बलिसदृशदैत्याः सुविपुलां ययुस्तं यज्ञेशं सकलसुखदं नैमिसततम् १ ॥

ज्ञेशं ज्ञानघनस्वरूपममलज्ञानप्रदं ज्ञानिनां ज्ञेयश्चोपनिषत्प्रमाणवचनैर्यः सर्वरूपी
भवान् ॥ ज्ञेशः सिद्धिमिताः पुरंदरमुखाः संपूजयंतो हरिं ज्ञेशान् राममुखान् सुतान्
दशरथोलेभे यमिष्टाहरिम् ॥ २ ॥

शास्त्राण्यंगयुतास्तथा सुविपुलावेदाभृशं यमसं शास्त्रेशं प्रतिपादयंति विपुलैर्मध्यंदि
नाद्यैर्ध्रुवम् ॥ शारीरं प्रविधूय चेहकलुपं हुत्वा तदर्यं द्विजाः शारीरं भुवि देवदुर्लभसुखं मुक्ता-
गमन्यं हरिम् ॥ ३ ॥

यमेस्तु यैर्द्वीभ्यां शरभुजमितैर्वै सुविपुलैर्यमं ते यज्ञानां स यजति जुहोत्यादिभिरपि ॥
यजंतं ये विप्राः सकलश्रुतिसूत्रार्यनिपुणाय युस्ते पांषादेव पिबन्तु लुठंतस्तमभयम् ॥ ४ ॥

नमामित्वां यज्ञं किटितनुधरं यस्य च नसिन्धुवः सुकृतुण्डे तैश्चुतियुगलरं ध्रेचचमसाः ॥
नमो भूयो तुभ्यं सकलमस्तपात्राणि च तनौ नदीयं ते नृणां तव चरणभाजां मस्तवृषाः ॥ ५ ॥

मोघं जन्म भवेद्यजेन्न सलुयः श्रीयज्ञनारायणं मोघं तस्य विशालनेत्रयुगलं पश्येन्न चेत्तं पर-
म् ॥ मोघं तस्य मुखं पठेन्न सलुतन्नामानि भद्राणि चेन्मोघं पादयुगं त्रजेन्मस्तगृहं नाहं भजेतं
हरिम् ॥ ६ ॥

नयत्राहं कारं न च मदमहांधं सलुतमोनशोकं दैन्यं वानचयमभयं दुर्जनवचः ॥ न दुःखं
मोहं वानचशरशरस्यापि मुकृतं नयं ते यज्वानस्तमहमविनाशं सलुभजे ॥ ७ ॥

मज्जामांसमलास्पिमेदरुधिरैः शुक्रादिभिः संभृतं मर्त्यादेव वशं सुनिंद्यकुणपं ये प्राप्य
विद्युच्चलम् ॥ मध्याह्नार्कमरीचिके वह्निदिग्ध्वां तापहं मुक्तिदं मन्ये यन्न भजंति ब्रह्मपरमं ते
वंचितास्तं विभुम् ॥ ८ ॥

इति श्रीश्रीतविज्ञानानुरामाग्निहोत्रिसुतमोहुरामकृतं
यज्ञेशाष्टकं श्रीयज्ञेश्वरार्पणमस्तु ।

अथ मातृपंचकम् ॥

पुत्रोमेखलुजायतांशिवहरे दुर्गेतिसंबुध्यै देहंदानतपोव्रतादिनियमैः संशोषयित्वा
चिरम् ॥ यापूर्वदशमासिमांधृतवती देवात्सहित्वोदरे दुःसंगर्भभवंधरेवनिबिडं तस्यै
जनन्यैनमः ॥ १ ॥

पुत्रोमेभवितानवेतिष्ठतं यांचितयित्वाततो सूत्वा गृयकृमीव मांप्रसवजां पीडां हि
विस्मृत्य च ॥ शीतोष्णार्द्रपटादिभिश्च सततं संरक्षितोदंतया तस्याश्चैव कथं भवेयमनृणां
तस्यै जनन्यैनमः ॥ २ ॥

भूतप्रेतपिशाचराक्षसगणाच्छूली सुतंससु कृष्णोदानवदर्पहाश्वत्सदायालप्रहेभ्य
स्तथा ॥ गोपुच्छव्रमणादिभिश्च सततं रक्षाकृतमेयया दुत्वांगेभ्रमितं मरीचलवणं त
स्यै जनन्यैनमः ॥ ३ ॥

मातृकुंखलुयः करोति हि नरो धन्यो जनिस्तस्य वै रामस्येव विनिर्गतं खलुवचो गृह्णाति मा-
तुश्च ये ॥ तेमर्त्याः कलुषं विधूय सकलं श्रीरामरूपा दिवं भुक्ता यांति धरामुखं सुनिविडं
तस्यै जनन्यैनमः ॥ ४ ॥

यामाताममदुर्वचांस्यगणयद्वालोयमित्याशिषो दूर्वंवास्पचटोः शरीरविपुलं भूयाद्दृष्ट
दुर्यथा ॥ मार्कण्डेय इव प्रजीवनसुखं चैवा ददन्मांचिरं यक्षस्येव घनं कुलं च विपुलं तस्यै ज-
नन्यैनमः ॥ ५ ॥

इति श्रीश्रीमालिकुलोद्भवना नुरामाख्य चातुर्मास्ययाजिपुत्र-
मोडुरामविरचितं मातृपंचकं सम्पूर्णम् ॥

श्रीमहाभारत सटीक मोटे अक्षरका ।

महर्षि श्रीवेदव्यास प्रणीत और पंचमवेद संज्ञा होनेसे विशेष प्रशंसा करना निरर्थक है ये वही पुस्तक गणपतकृष्णाजीके छापेकी है जो पूर्वकालमें ८० । ६० रुपयेको मिलताथा उसीको हमने सब लेकर ४० रुपयेमें देते हैं. टपाल महसूल ५ रु० अलग है; परंतु अब थोड़ी पुस्तकें रह गई हैं, महाभारतके प्रेमीलोगोंको शीघ्र लेना चाहिये कुछ कालके पीछे मूल्य अधिक होजायगा. ऐसा ग्रंथ उत्तम छपनेकी आशा कमती है—लीजिये. ८० स्वर्चा सहित मूल्य पैंतालीस ही ४५ रुपये हैं.

मिताक्षरा(धर्मशास्त्र)पद योजना तात्पर्यार्थ भाषाटीका ।

इस असारसंसारमें मर्यादा स्थितीके हेतु अनेक प्राचीन आचार्योंका मत लेकर “आचार” “व्यवहार” प्रायश्चित्त” नामक तीनभागोंमें महर्षि याज्ञवल्क्यजीने भारतवर्षके चतुर्वर्णोंके नीति-पूर्वक स्वधर्ममें तत्पर रहनेके हेतु रचनाकी. आचाराध्यायमें गर्भाधानसे लेकर मरण पर्यन्तके समस्त संस्कार, सवजातियोंकी उत्पत्ति, ब्राह्मणादि चतुर्वर्णोंके धर्माचरण, आठ प्रकारके विवाहोंके लक्षण, भक्ष्याभक्ष्य पदार्थोंका विवेक, दानलेनेदेनेकी विधि, श्राद्ध तथा नवग्रहोंकी शान्ति, राजाओंके धर्माचरण वर्णित हैं ।

शुकसागर अर्थात् श्रीमद्भागवत भाषा ।

इसमें शंका समाधान और अनेकानेक दृष्टांत इतिहास तथा उत्तमोत्तम दोहा चौपाई भजन कवित्त मिश्रित सुंदर वार्तिक प्राकृत भाषामें बड़े २ अक्षरोंमें छपी है. आजपर्यंत एसी उत्तम पुस्तक अन्यत्र कहीं नहीं छपी. कीमत डाक महसूल सहित १२ रु. १० आ० है. प्रतीकके लिये श्लोकोंकभी ढाले गये हैं ॥

श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण सटीक ।

श्रीपं० ज्वालाप्रसादमिश्रकृत भाषानुवाद ।

भक्तगणो ! अति उत्तम टीका सरल पदोंमें हरेक देशोंके समझने योग्य कराई गई है और रुचिर स्थलोंमें मधुर दृष्टान्तों और उदाहरणोंसे अर्थ पुष्ट किया है किन्तु गूढ़ाशयोंका अर्थ तो विशेषही दर्शाया है, विशेष प्रलापसे क्या ? शीघ्रता करो पीछे मूल्य बढ़ाया जावेगा. यह पुस्तक कथा वांचनेमें परमोपयोगी है. मूल्य केवल २१ ही रु० भेजनेपर यह पुस्तक घरबैठे पहुँच जावेगी ॥

वाल्मीकीय रामायण केवल भाषा ।

इसमें श्लोकांक और प्रत्येक सर्गका आद्यन्त श्लोक लिखा गया है, भाषा परम मधुर और चित्तको मोहनेवाली है.. सम्पूर्ण पुस्तककी दो जिल्दें हैं, जिल्द अत्यंत मनोहर सुनहरी परम पुष्ट हैं, कीमत १० रु०.

श्रीमद्भोस्वामितुलसीदासकृत रामायण सटीक

पं० ज्वालाप्रसादजीकृतसंजीवनी टीका ।

लीजिये रामायण सटीकभी लीजिये असंल पुस्तक श्रीगुसाईं जीकी लिपिके अनुसार व संपूर्ण श्लेषकों सहित जिसमें शंका समाधान आद्यपर्यंत विस्तारपूर्वक लिखे हैं. तुलसीदासका जीवन-चरित्र, माहात्म्य, राम चतुर्दश वर्ष वनवासका तिथिपत्र और अष्टम रामाश्वमेध, लवकुशकाण्ड तथा कोप और सुंदर फोटोग्राफके चित्रभी संयुक्त हैं. इसके टीकाकी रचना बहुत उत्तम और अपूर्व मनभावन सुख उपजावन रामयश पावन है. देशाटन करने-वाले तथा सर्व सामान्यकी सुगमताके लिये सुंदर नवीन छोटे अक्षरोंमें छपकर बहुत शीघ्र दृष्टिगोचर हुवा चाहती है. की० ५ रु०.

जाहिरात.

लीलावती सान्वय भाषाटीका अत्युत्तम.....	१-८
बृहज्जातकभाषाटीका अत्युत्तम	१-८
वर्षदीपकपत्रोपमार्ग वर्षजन्मपत्र बनानेका	०-४
मुहूर्तचिंतामणि प्रमिताक्षरा रफू रु. १ ग्लेज्	१-८
मुहूर्तचिंतामणि पीयूषधाराटीका	३-०
ताजिकनीलकण्ठी सटीक तंत्रत्रयात्मक.....	१-४
ताजिकनीलकण्ठी महीधरकृत भा०टीका अत्युत्तम टैपकी छपी	१-८
ज्योतिषसार भाषाटीकासहित	१-०
मुहूर्तचिंतामणि भाषाटीका महीधरकृत	१-०
मानसागरीपद्धति	१-०
बालबोधज्योतिष	०-२
चमत्कारचिंतामणि भाषाटीका	०-४
जातकालंकार भाषाटीका.....	०-६
जातकालंकार सटीक.....	०-६
जातकाभरण	०-१२
प्रश्नचंडेश्वर भाषाटीका	०-१२
लघुपापाशरी भाषाटीका अन्वयसहित	०-३
मुहूर्तमार्तण्ड संस्कृतटीका-भाषाटीकासमेत	१-४
शीघ्रबोध भाषाटीका	०-६
संकेतनिधि सटीक प० रामदत्तजीकृत यह ग्रंथ देखने योग्य है.....	१-४
पदपंचाशिका भाषाटीका	०-४
भुवनदीपक सटीक	४-०
जामिनिसूत्र सटीक चार अध्यायका	०-७
रमलनवरत्न	०-८
रमलनवरत्न भाषाटीका	०-१२
सर्वार्थचिंतामणि	०-१२
लघुजातक सटीक	०-६
सामुद्रिक भाषाटीका	०-४
सामुद्रिक शास्त्र बड़ा सान्वय भाषाटीका.....	१-४
यवनजातक.....	०-२
मावकुतूहल भाषाटीका	१-०
अमरकोश भाषाटीका शब्दानुक्रमसहित रफू १॥ ग्लेज्	२-०
पंचांग १० वर्षका छपके तयार है.....	१-८
हायनरत्न	१-८

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-खेमराज श्रीपिदास,
“ श्रीवेङ्कटेश्वर ” छापखाना बंपई.